

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Інститут української мови НАН України
Інститут мовознавства імені О. О. Потебні НАН України

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ

ШУМЕНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЄПІСКОПА
КОНСТАНТИНА ПРЕСЛАВСЬКОГО

Матеріали

I Міжнародної славистичної конференції, присвяченої пам'яті святих Кирила і Мефодія

Харків – Шумен
Харківське історико-філологічне товариство
11 травня 2021 року

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**Інститут української мови НАН України
Інститут мовознавства імені О. О. Потебні НАН України**

**Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди**

**Шуменський університет імені Єпископа
Константина Преславського**

**МАТЕРІАЛИ
I Міжнародної славістичної конференції,
присвяченої пам'яті
святих Кирила і Мефодія**

**Харків — Шумен
Харківське історико-філологічне товариство**

11 травня 2021 року

Матеріали I Міжнародної славістичної конференції, присвяченої пам'яті святих Кирила і Мефодія / за заг. ред. О. О. Маленко.
Харків – Шумен : ХІФТ, 2021. 344 с.

Рекомендувала до друку вчена рада Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди
(протокол № 5 від 2 червня 2021 року)

ISBN 978-966-1630-51-1

Свідомо про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3281 від 18.09.2008.

Редакційна колегія:

Маленко О. О., докт. філол. наук, проф.; ХНПУ імені Г. С. Сковороди
Корнієнко С. І., канд. філол. наук, доц., докторант; ХНПУ імені Г. С. Сковороди
Умрихіна Л. В., канд. філол. наук, доц.; ХНПУ імені Г. С. Сковороди

Рецензенти:

Радчук О.В., докт. філол. наук, доцент, професор кафедри зарубіжної літератури та слов'янських мов; ХНПУ імені Г. С. Сковороди.
Сюта Г. М., докт. філол. наук, ст. наук. співроб. відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики; Інститут української мови НАН України.

У «Матеріалах» розміщено доповіді українських, болгарських, молдовських мовознавців, літературознавців, істориків, педагогів-методистів, філософів, мистецтвознавців, які взяли участь у I Міжнародній славістичній конференції, присвяченій пам'яті святих Кирила й Мефодія, що відбулася в Харкові 11 травня 2011 року. Питання наукового обговорення висвітлюють основні напрями сучасних досліджень у філології, історії, дидактиці, філософії освіти.

Для науковців, викладачів, здобувачів вищої освіти всіх рівнів, учителів.

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вул. Валентинівська, 2, м. Харків, Україна, 61168

© Автори доповідей, 2021
© Дизайн Т. Лисиченко, 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	11
ПРЕДГОВОР.....	13

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Биби́к Сві́тлана, Коць Тетя́на

МОВА АКАФІСТА СВЯТИМ РІВНОАПОСТОЛЬНИМ КИРИЛУ І МЕФОДІЮ, НАСТАВНИКАМ СЛОВ'ЯНСЬКИМ	15
---	----

Богданова Ірина

ЛІНГВАЛЬНІ Й ЕКСТРАЛІНГВАЛЬНІ ОЗНАКИ ДИСКУРСУ РЯТУВАЛЬНИКІВ	22
--	----

Брі́цин Ві́ктор

НОВАТОРСТВО ТАРАСА ШЕВЧЕНКА Й ОЛЕКСАНДРА ПУШКІНА В МОДАЛЬНІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ.....	27
---	----

Гаравалова Ілля́на

ЕДНА СЪЩЕСТВЕНА ПРИЧИНА ЗА ПРИЧИСЛЯВАНЕТО НА РЕЧАНСКИЯ ГОВОР КЪМ КРАЙНИТЕ СЕВЕРОЗАПАДНИ БЪЛГАРСКИ ДИАЛЕКТИ	35
--	----

Георгие́ва Свѣтлана

АКАДЕМИК АЛЕКСАНДЪР ТЕОДОРОВ-БАЛАН — СЪЗДАТЕЛЯТ НА ЕЗИКОВОКУЛТУРНАТА ТРАДИЦИЯ В БЪЛГАРИЯ	41
---	----

Голобородько Костя́нтин

ДО ПИТАНЬ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У СЛОВ'ЯНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ (НА МАТЕРІАЛІ МОВИ УКРАЇНСЬКОГО ПІВДНЯ)	49
--	----

Горголюк Ніна

ДО ПРОБЛЕМИ ТИПОЛОГІЇ МОДАЛЬНОСТІ:
ПРЕЗУМПТИВНІ ПИТАЛЬНІ ВИСЛОВЛЕННЯ 54

Горенко Вікторія

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПАРАДИГМИ «УКРАЇНА — СВІТ»
У МОВОМИСЛЕННІ ІВАНА ПЕРЕПЕЛЯКА 60

Григор'єва Ольга

ПОРУШЕННЯ ЛІТЕРАТУРНИХ НОРМ
НА ТЛІ УСНОГО ПОБУТОВОГО ДИСКУРСУ 67

Ільченко Ірина

ВІДАНТРОПОНІМНІ ТОПОНІМИ
ТЮРКСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ 72

Казимирова Ірина

ДІАХРОНІЙНИЙ КОРПУС ЛІНГВІСТИЧНИХ ТЕКСТІВ:
ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ 78

Кисла Наталія

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІЮВАННЯ ПРИЙМЕННИКІВ
ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ПІДСТАВИ (ПІДҐРУНТЯ) 83

Князь Тетяна

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В МЕДІЙНОМУ ДИСКУРСІ 88

Колосова Ольга

ДАВНЯ СЛОВ'ЯНСЬКА СИМВОЛІКА В НАУКОВИХ
ДОСЛІДЖЕННЯХ ОЛЕКСАНДРА ПОТЕБНІ 93

Корнієнко Світлана

СТАРΟΣЛАВЯНСКИТЕ ЗАЕМКИ В УКРАИНСКИЯ
КНИЖОВЕН ЕЗИК ОТ XIX ВЕК В СЕМАНТИЧЕН АСПЕКТ 97

Котева Маргарита

ТИПОВЕ ВТОРИЧНА НОМИНАЦІЯ, ОСЪЩЕСТВЕНА
ЧРЕЗ МЕТАФОРА, ПРИ НАЗВАННЯТА ОТ КУЛИНАРНАТА
ЛЕКСИКАВ БЪЛГАРСКИТЕ ДИАЛЕКТИ 104

Кравецъ Лариса

УКРАЇНСЬКА МОВА: ДВІ ФОРМИ БУТТЯ 111

Лептуга Олена

ОЦІННА ЛЕКСИКА ЯК ВИЯВ «МОВИ ВОРОЖНЕЧІ»
(НА МАТЕРІАЛАХ ХАРКІВСЬКИХ ЗМІ) 118

Маленко Олена

ВЕРБАЛЬНІ СТЕРЕОТИПИ: ЕТНОМЕНТАЛЬНИЙ ВИМІР
МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ 121

Мартакова Анна

СТИЛІСТИЧНИЙ РЕСУРС МОВИ В МОДЕЛЮВАННІ
ІГРОВИХ ПОЕТИЧНИХ КОНТЕКСТІВ 127

Марцин Світлана

СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО ТИПУ
В ДІАЛЕКТНОМУ МОВЛЕННІ УКРАЇНЦІВ 131

Пачева Валентина

Пачев Сергій

ОСОБЛИВОСТІ КОНСОНАНТИЗМУ ГОВІРКИ
С. БЕРЕСТОВОГО ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ 138

Переяслов Віталій

Ткач Ольга

UKRAINIAN WORLDVIEW AS A KEY
TO THE CONSTRUCTION OF SOCIOCOMMUNICATIVE
CONNECTIONS WITH HIM (ON THE MATERIAL
OF THE POEM «HETMANIVNA» BY V. MYSIK) 143

Петрова Озель Лілія

ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ БОЛГАРСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ В УКРАЇНСЬКОМУ ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ
(ЗА РОМАНОМ ВОЛОДИМИРА МАЛИКА
«ТАЄМНИЙ ПОСОЛ») 148

Піддубна Вікторія

ЛЕКСИЧНІ ПОЛОНІЗМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ:
ХРОНОЛОГІЧНИЙ І СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТИ 154

Полозова Олена

ПРОЯВИ ЯКІСНОЇ АСИМЕТРІЇ НА РІВНІ
СКЛАДНОСУРЯДНИХ РОЗДІЛОВИХ РЕЧЕНЬ 159

Поповський Анатолій

СЛОВ'ЯНСЬКІ ПРОСВІТНІ ТРАДИЦІЇ У ФОРМУВАННІ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНО-НАЦІОНАЛЬНОЇ МОВИ
НА ПІВДНІ В ХІХ–ХХІ ст. 164

Руденко Світлана

НОМІНАЦІЇ ХЛІБНИХ ОЗДОБ ЯК ВИЯВ
МОВНОЇ МЕРОНІМІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ
ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ 173

Рябокінь Наталія

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ
АНГЛОМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ 181

Скоробогатова Елена

ГЛАГОЛЬНЫЕ И НАРЕЧНЫЕ БИНОМЫ
В РУССКОЙ И УКРАИНСКОЙ ПОЭЗИИ:
К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ 187

Соприкіна Вікторія

УТИНАННЯ ЯК СПОСІБ ПСЕВДОНІМОТВОРЕННЯ 192

Телсжкіна Олеся

СЛОВНИК СТИЛІСТИЧНИХ ПОВТОРІВ:
ЛІНГВІСТИЧНИЙ ПОГЛЯД 197

Умрихіна Любов

БАЖАЛЬНІ КОНСТРУКЦІЇ ІЗ ЧАСТКАМИ *ХАЙ*, *НЕХАЙ*
У ФУНКЦІЙНО-СЕМАНТИЧНОМУ ВІЯВІ 204

Ушева Катерина

ВАРИАНТЕН ЯТОВ ИЗГОВОР С ПОВЕЧЕ
ОТ ЕДНА ГЛАСНА ФОНЕМА В ДИАЛЕКТІТЕ ОТ ЮЖНАТА
ПОЛОВИНА НА ЯТОВІЯ ИЗОГЛОСЕН ПОЯС 211

Фурат Олена

ВЕРБАЛЬНИЙ ОБРАЗ ЧОРНОБИЛЯ
В СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ
ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ ДИСКУРСІ 217

СЛОВ'ЯНСЬКІ ЛІТЕРАТУРИ У СВІТОВОМУ КУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ. ІСТОРІЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Василенко Яна

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В ДЗЕРКАЛАХ
РОМАНТИЧНИХ ЛІТЕРАТУР СЛОВ'ЯНЩИНИ 223

Георгиева Милена

БЪЛГАРСКИТЕ РЕВОЛЮЦИОНЕРИ —
ВЪЗПИТАНИЦИ НА ЮЖНОСЛАВЯНСКИЯ ПАНСИОН
В ГРАД НИКОЛАЕВ 231

Козлова Алла

ОСОБЕННОСТИ ИНТЕРПРЕТАЦИИ МУЗЫКАЛЬНОЙ
ТЕМЫ В ПОЭЗИИ ЭЛЬДАРА РЯЗАНОВА 240

Муслієнко Олена

НАЦІОНАЛЬНІ ВЕРСІЇ АБСУРДУ: ЙОРДАН РАДИЧКОВ 246

Налбантова Елена

СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРСКА БЕСАРАБСКА ПРОЗА.
ДИМИТЪР КАРАУЛАН КАТО ХУМОРИСТ 255

Нестеренко Наталя

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ РОМАН
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ 260

Промська Альона

НІЩЕАНСЬКИЙ ДИСКУРС У РОМАНАХ
В. ВИННИЧЕНКА Й СТ. ПШИБИШЕВСЬКОГО 267

Рацеева Елена

КНИГА, КОЯТО ПРЕДСТАВЯ НОВ ДЯЛ
В ІСТОРІЯТА НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА 273

Румянцева-Лахтіна Оксана

ГІПЕРТЕКСТУЛЬНІСТЬ ЯК ДИСКУРСИВНИЙ ВИМІР
РОМАНІВ М. ПАВИЧА ТА СІМЕЙНОЇ САГИ
«МУЗЕЙ ПОКИНУТИХ СЕКРЕТІВ» О. ЗАБУЖКО 281

Стоянов Светлозар

КЪМ ТОПОГРАФИЯТА НА СРЕДНОВЕКОВНАТА
БЪЛГАРСКА СТОЛИЦА ПРЕСЛАВ 289

Цанов Страшимир

ОСЛЕПЯВАНЕТО НА САМУИЛОВИТЕ ВОЙНИЦИ
ПРЕЗ 1014 ГОДИНА — ЮРИДИЧЕСКИ КОНТЕКСТ
НА ТРАГИЧНОТО ІСТОРІЧЕСКО СЪБИТИЕ 298

Цочева Надежда

ПОЕТИКА НА МИТОЛОГИЧНОТО
В «КОРЕНИТЕ» НА ВАСИЛ ПОПОВ 304

ОСВІТА. ДИДАКТИКА. КУЛЬТУРА

Варич Наталія

ТРИГЕРИ РОДИЛЬНИХ ОБРЯДІВ 313

Голобородько Євдокія

ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАННЯ МОВ
У БІЛІНГВАЛЬНОМУ ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ:
ДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТ 317

Заркова Полина

ПРАГОВИ РАВНИЦА НА ВЛАДЕЕНЕ
НА ИНТЕРКУЛТУРНА КОМПЕТЕНТНОСТ 323

Миланова Евелина

КОМПЕТЕНТНОСТИ НА ХХІ ВЕК
И ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК 327

Садох Олена

ОСВІТНІ ОКЛЮМЕНЦІЇ 332

Слепцова Олена

ВПЛИВ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ПІСНІ
НА СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК
ХАРКІВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ВОКАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ШКОЛИ 337

*Докато славяните бяха езичници, те нямаха книги
и използваха черти и резни за числа и гадаене;
когато стават християни, в допълнение към
тяхното писане, те започват да използват латински
и гръцки букви и така ги пишат дълги години
без подреждане; тогава Бог изпратил Кирил
при славяните, които измислили азбуката за тях.*

Чорноризец Храбр
От книгата «За писането» (началото на X век)
България

*Константин-Философ и брат его Мефодий
перевели святыя книги с греческого на славянский;
у болгар же и у словен, и у сербов, и у босняков,
и у русских — у всех у них один язык.*

Хронограф. 1512 год
Русь

*В історії цілої світової культури трудно вказати
другу просвітницьку працю, котра принесла б такі
незмінно корисні наслідки, як праця святих братів для
слов'янських народів. Минули довгі віки, а праця святих
братів у всіх слов'янських народів ясна перед очима, —
уся сучасна культура слов'янська повстала власне від
того початку, котрий створили нам Костянтин
і Мефодій ще в IX віці.*

Іван Огієнко
Костянтин і Мефодій. Їх життя та діяльність (1927)
Україна

ПЕРЕДМОВА

11 травня за історичною традицією південні слов'яни вшановують пам'ять святих Кирила й Мефодія — відомих слов'янських просвітителів. Пошануванню пам'яті цих святих була приурочена I Міжнародна славістична конференція, співорганізаторами якої стали Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди (кафедра українознавства і лінгводидактики) й Шуменський університет імені Єпископа Константина Преславського (кафедра історії та теорії літератури).

Участь у конференції засвідчили близько 80 провідних і молодих науковців з академічних установ та університетів України, Болгарії, Молдови, Туреччини. Болгарію представляли доктори й професори Шуменського університету імені Єпископа Константина Преславського, Великотирновського університету імені Святих Кирила та Мефодія; Інституту болгарської мови імені Професора Любомира Андрейчина при Болгарській академії наук; Софійського університету імені Святого Климента Охридського. Республіку Молдова представили болгаристи з Тараклійського державного університету імені Григорія Цамблака.

Українська наукова спільнота була презентована докторами й професорами з Інституту української мови НАН України, Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАН України; Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II; університетів Києва, Харкова, Запоріжжя, Полтави, Мелітополя.

Актуальні проблеми розвитку та функціонування слов'янських мов і літератур, давньої й новітньої історії слов'янського світу стали предметом обговорення на цій масштабній конференції, де лунали українська, болгарська, російська, польська мови. Жива емоція, наснаженість, полеміка — невід'ємні складники наукового спілкування

залюблених у свою справу вчених, які натхненно виступали з доповідями, долучалися до обговорення спільних наукових та суспільних питань, окреслювали майбутні перспективи.

У пропонованих «Матеріалах I Міжнародної славистичної конференції, присвяченої пам'яті святих Кирила і Мефодія» вміщено доповіді учасників конференції за секціями, де висвітлені питання наукового вивчення слов'янських мов, літератур, історії слов'янських народів, культури й освіти. Після текстів доповідей болгарських науковців подано їхню назву й анотацію до них українською мовою.

Сподіваємося, це стане початком нових наукових проєктів у царині славістики, а конференція отримає продовження в наступних зустрічах.

ПРЕДГОВОР

На 11 май по традиция почита се паметта на Св. Св. Кирил и Методий — прочутите славянски просветители. На това събитие беше посветена I Международна славистична конференция, съорганизаторите на която са Харковски национален педагогически университет «Г. С. Сковорода» (катедра по украинознание и лингводидактика) и Шуменски университет «Епископ Констатин Преславски» (катедра по история и теория на литературата).

Участниците на конференцията са около 80 прочути и млади учени от академични институции и виши на Украйна, България, Молдова, Турция.

България представиха доктори и професори от Великотърновски университет «Св. Св. Кирил и Методий», Софийски университет «Св. Климент Охридски», Институт по български език «Проф. Любомир Андрейчин» към БАН, Шуменски университет «Епископ Констатин Преславски». Българистите от Република Молдова представиха Тараклийския държавен университет «Григори Цамблак».

Украинската научна общност беше представена от доктори и професори от Институт по украински език към НАН на Украйна, Институт по езикознанието «О. О. Потебня» към НАН на Украйна; Закарпатски унгарски институт «Ференц Ракоци II», университети на Киев, Харков, Запорожие, Полтава, Мелитопол.

Актуалните проблеми за развитието и функционирането на славянските езици и литератури, старата и новата история на славянския свят бяха предмет за обсъждане на тази мащабна конференция, където докладчиците говориха на украински, български, руски и полски език. Жива емоция, вдъхновение, полемика — научно общуване на влюбените в работата си учени, които

изнесоха докладте си, обсъдиха общите научни и обществени въпроси, очертаха перспективите за бъдещото.

В предложените «Материали на I Международна славистична конференция», посветена на паметта на Св. Св. Кирил и Методий» са докладите на участниците в конференцията, разместени по раздели, които обхващат въпросите за научното изучаване на славянските езици, литератури, история на славянските народи, култура и образование. След текстовете на докладите на българските учени са дадени тяхното название и резюме към тях на украински език.

Надяваме се, че това ще бъде началото на нови научни проекти в славистиката, а конференцията ще има продължение в бъдещите срещи.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

МОВА АКАФІСТА СВЯТИМ РІВНОАПОСТОЛЬНИМ КИРИЛУ І МЕФОДІЮ, НАСТАВНИКАМ СЛОВ'ЯНСЬКИМ

Бибик Світлана

*доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник,
Інститут української мови Національної академії наук України
sbybyk2016@ukr.net*

Коць Тетяна

*доктор філологічних наук, старший науковий співробітник,
Інститут української мови Національної академії наук України
tetyana_kots@ukr.net*

Становлення релігійного стилю відбувалося в середині XII – кінці XIII ст. з появою українського різновиду східнослов'янської редакції старослов'янської мови, яку з XIII ст. почали називати церковнослов'янською мовою, що розвивалася як офіційна мова православ'я. Згодом за нею закріпився статус апостольської (профетичної, посланницької, пророчої), сакральної, богослужбової мови. Українська мова, як відомо, тривалий період не допускалася в конфесійне середовище. Лише від 60-х рр. XIX ст. церковна сфера поступово переходить на українську мову, передусім у відправах. Постає питання про вироблення власне української церковної термінології, перекладів богослужбових текстів на нову українську мову [Дзерович 1911; Щепанюк 1911].

У кінці XIX – на початку XX ст. з'являються переклади українською мовою богослужбових текстів і Святого Письма. 1871 р. вийшло перше видання Євангелія в перекладі П. Куліша та І. Пулюя, у 1903 р. у Відні опубліковано повний переклад Біблії П. Куліша – І. Пулюя

– І. Нечуя-Левицького (мало п'ять перевидань), у 1909 р. побачив світ переклад «Нового Завіту О. Бакинського».

У 1919 р. І. Огієнко (митрополит Іларіон) у статусі міністра віросповідань Української Народної Республіки підписав наказ про читання українською мовою Євангелія в церквах, а в 1927 р. опублікував «Методологію перекладу Святого Письма та богослужбових книг на українську мову», де конкретно обґрунтував необхідність орієнтації релігійного стилю на закони української літературної мови, максимальне використання її лексичного запасу і фонетичних особливостей [Огієнко 1927: с. 124]. Отже, вже на початку ХХ ст. релігійний стиль повноцінно входить у систему української мови, функціонує в писемному (переклади Біблії та богослужбових текстів) і в усному різновидах.

У межах 30–90-х рр. ХХ ст. церковно-релігійна сфера в Україні була під заборонаю, теоретичні питання стилю вивчали мовознавці української діаспори. Історичний аспект стилістики молитовних текстів ХІV ст. розробляє П. Ковалів, джерела походження церковно-музичної термінології, мову перекладів Біблії вивчає О. Горбач, тематичні підгрупи української церковної лексики стають об'єктом вивчення М. Юрковського, Я. Рудницького, М. Лесіва [Ковалів 1960; Горбач 1991].

Від 90-х рр. ХХ ст. відроджується вивчення релігійного стилю і в межах України. Мовознавці продовжують розробляти започатковані ще в кінці ХІХ ст. два напрями вивчення: 1) орієнтація на церковно-слов'янську спадщину і 2) орієнтація на внутрішньомовні (власнеукраїнські) ресурси.

На необхідності збереження церковнослов'янських елементів з метою увиразнення його сакрального змісту, урочистого характеру наголошують Н. Бабиш (послуговується терміном *богословський стиль*), О. Мирон-

чук, Л. Звонська-Денисюк, Л. Петрович, О. Кислюк, М. Ярмолук та ін.

Стилістичні засоби перекладів Біблії вивчають О. Федорук, С. Лісняк, Л. Полюга, І. Павлова, Т. Тимошик, С. Богдан, взаємодію релігійного стилю з іншими функціональними різновидами, структурне й семіотичне моделювання ядерних понять аналізують М. Крупа, М. Скаб, Н. Сологуб, Н. Гуйванюк, В. Шинкарук, П. Мацьків, О. Тодор. Проблемам історії формування стилю, його словникової бази присвячені дослідження Н. Пуряєвої.

Проте всебічного стилістичного аналізу потребує ще багато богослужбових текстів. Серед них – акафісти, тобто похвальні богослужбові тексти відправ з читанням і співами на честь Христа, Богородиці та певних святих.

Зокрема, мова акафіста Кирилу і Мефодію за стилістичними ознаками є виявом спільного урочисто-піднесеного, емоційного проголошення подяки святим, висловлення потаємних почуттів, прохань до них у формі молитви. Усі богослужбові тексти, акафіст зокрема, як і Святе письмо – це переважно переклади з церковно-слов'янської мови [Пуряєва 2004: с. 12].

Важливий компонент релігійного світогляду – це система цінностей, пов'язана з духовним життям вірянина. У християнстві – це позитивно оцінні абстрактні поняття: *любов, доброзичливість, милосердя, довіра, смирення*, які є ядерними поняттями акафіста й навколо яких формуються сакральні парадигми оцінних засобів. Зміст жанру відповідає засадам релігійного вчення.

Акафісти відзначенні розвиненістю рядів вторинних номінацій святих. Щодо св. Кирила і Мефодія, то їхні вторинні номінації висвітлюють суть їхнього проповідництва й відповідають історичним фактам, напрямам їхньої діяльності – створення абетки, письма слов'ян (*премудрі і прекрасні мови слов'янської*

наставники); просвітництва (*просвітителі мовою слов'янською, просвітителі наші, просвітителі людства, богомудрі наставники*); поширення вчення про Христа в перекладі текстів слов'янською мовою (*Євангелія благовісники; Радуйтеся, бо не побоялися піти до варварів з євангельською благою вістю; радуйтеся, освятивши моря славними своїми мандрами*); вірності Богу (*виконавці законів Господа, перед Богом добрі оборонці, апостоли*); напр.: *Ангелів Творець і Господь сил поставив вас бути просвітителями мовою слов'янською; тому й благодать Його є з вами, що захищає і зміцнює вас у всі дні життя вашого як допомога безперервна, славу Божу в містах і пустелях словом і ділом ви несли всім; Радуйтеся, радіючи Євангелія благовісники; радуйтеся, чудотворної доброти носії.*

Укладачі акафіста оцінили внесок Кирила і Мефодія як чудодійство (*чудотворної доброти носії*); вторинні номінації в акафісті відзначають і те, що Церква надала святителям статусу *рівноапостольських святих, богомудрих святих*, ушанувала їхню працьовитість: *праці апостольської і скорботи сповідники.*

Для мови акафіста характерна соборність релігійного спілкування, що виявляється в повторюваному вживанні особового займенника множини *ми*, присвійного займенника *наш* (*Радуйтеся, адже вашими молитвами у вірі **нашій** зміцнюєте; радуйтеся, бо предстоятельством вашим над єресями перемогу отримуємо; За це і **ми** прослаavimo рівноапостольних братів, співаючи*). Центром урочистості, високої оцінності є книжні епітети-старослов'янізми *богомудрі, преподобні.*

Модальну рамку тексту акафіста створюють інтимізовані звертання, дієслова у формі імператива, які формують змістову основу контекстів із семантикою прохання: *Радуйтеся, Мефодію і Кириле, народів слов'янських апостоли і богомудрі наставники; Всяке*

зло, що на країни слов'янські нападає, швидко перемагали **ви, преподобні**, також і сьогодні **не залишайте** нас, смиренних і грішних, але всіх слов'ян у Православ'ї **укріпіть**.

Молитовні прохання, пастирські настанови увиразнюють означено-особові конструкції з модальністю заклику, повчання: **Радуйтеся**, бо таємницю Трійці в подобі проповідували, **радуйтеся**, бо втілення Бога Слова перед сарацинами більш ніж сміливо сповідували; О премудрі і прекрасні мови слов'янської наставники, святі рівноапостольні Мефодіє і Кириле, нині **прийміть** моління наші, всіх слов'ян від злого **звільніть**, в мирі та єдності **збережіть** і до Царства Небесного молитвами вашими **приведіть** всіх, в любові і пошані співаючих Господу Богу. Звернення адресовані всім послідовникам християнського вчення в слов'янському світі й набувають узагальненого значення.

Сповідально-імперативні конструкції посилюються спонукальними: **Якщо** завітів ваших, як діти нерозумні, **не виконуємо** і про догоду Богу, як ви вчили, **не думаємо**, і від одностайності та любові, що ви всім слов'янам як братам по вірі і плоті, добре заповіли, **відпадемо**, тоді, як колись у давнину, за життя вашого, невіддячних і недостойних не відкинули, **сьогодні молитвами грішних і недостойних дітей ваших не погребуйте**, але, як маючи велику любов Господа **моліть Його, нехай навчить і направить нас на шлях спасіння**.

Прохання завжди пов'язані з очікуваннями Божих проявів, семантику яких конкретизують частотні позитивно конотовані особові дієслова минулого часу завершеної дії: **прийшов, відвідав, просвітив, розпалив, заспокоїв, стишив, зігрів, уздоровив, обдарував своїми ласками**. Показові для акафіста метафоричні дієслівні конструкції, метафори-евфемізми: **збагатив серце, зачинив двері серця перед жадобою земної слави і спокус**. Вагу дії,

дієвості, буттєвості підкреслюють нанизувані дієслова теперішнього часу, які набувають контекстуальної конотації понадчасовості, вічності: *Бурю бід, племена слов'янські терплячи, молитвами вашими **перемагають**, преподобні, як покликання служіння багатогранного взяли ви, і в апостольській суті, і преподобнім хорі, і у наставниках правди, і в сповідників воїнство прийняв вас Господь.*

Мова акафіста утримує сакральність релігійних канонічних текстів (Мови святого письма), зберігаючи мовні одиниці з архаїчно-піднесеною тональністю (*всеблагий, премудрість, предвічний, всесвятий, чоловіколюбець, благовіститель*); сакралізовані концепти (*добро, гріх, милосердя*); метафори-символи (*духовні скарби, ніч видіння, купель відродження, Світло Істини, засвітилася пустеля Світлом, пречиста оселя Духа Святого*). Метафори в молитовних текстах утримують біблійну символіку ядерних понять *хрест* (страждання, тягар); *виноградник* (послідовники Ісуса Христа на землі, проповідники Божого слова): *Радуйтеся, **працівники виноградника Христового**; радуйтеся, пастирі хороші стада Ісусового*. Показовим є уживання генітивних метафор, які набули статусу сакральної фразеології: *сіль землі, життя сліз і зітхань, біль і крик душі, темрява серця, долина сліз, життя хрестів, море терпінь*.

Для мови акафіста характерне вживання розгорнутих образних стилістичних засобів із української народно-розмовної традиції, що побутують поряд з біблійними образами. Порівняння в тексті увиразнюють модальність покори, терпіння (*Чудесами зачаровані, **як риби безсловесні**, дивимося на вас, преподобні, не розуміючи, як і в пустелі духом вітали ви, і серед людей невпинно подвиги здійснювали*); подяки і прохання (*До вас, **як діти до отця**, світлом науки вашої освячені і писемністю вашою навчені віри Христової, сьогодні щиро і з любов'ю приходимо до*

вас і від серця молимося); спільної праці (Щоб зміцнилися вони в православ'ї і від тримовної єресі та інших бід захистив їх. Святого Мефодія навчаючи, прорік: «Це, брат, ми, **як пара волів в упряжі**, єдину справу тягнучи, і я падаю, життя закінчуючи; ти ж любиш Святу Гору сильно, не повинен заради Гори цієї залишити навчання мовою слов'янською».

Отже, мова акафіста рівноапостольним Кирилу та Мефодію урочисто-піднесена, у ній переважають книжна лексика і фразеологія, сакральні стереотипні звороти, вона насичена епітетами й метафорами з позитивною аксіосемантикою. Текст утримує баласт виразально-зображальних можливостей релігійного стилю й книжної високої риторики, церковнослов'янської та української народно-розмовної традиції. У центрі уваги — сакралізовані постаті канонізованих культурних діячів Кирила і Мефодія, їхньої праці заради утвердження християнської віри.

Література

1. Горбач О. Мовостиль новітніх перекладів Святого Письма на українську народну мову 19–20 вв. *Наук. зап. Укр. вільного ун-ту*. Ч. 13: Філософ.-т. 36. мовної комісії Наукового Конгресу в 1000-ліття Хрещення Руси-України. Мюнхен, 1988. С. 29–98.
2. Дзерович Ю. Є ще кілька уваг в справі щоденних молитов. *Нива*. 1911. Т. 8. ч. 4. С. 97–102.
3. Німчук В. В. Українська мова — священна мова. *Людина і світ*. 1992. № 11/12. С. 28–32.
4. Огієнко І. Світовий рух за утворення живої народної національної церкви. Тарнів, 1921.
5. Пуряєва Н. До проблеми інтертекстуальності літургійного тексту: цитата і парафраз. *Культура слова*. Вип. 87. 2017. С. 144–156.

6. Щепанюк М. В якій мові відмовляє наш нарід свої щоденні молитви. *Нива*. 1911. Т. 8, ч. 5. С. 150–152.

ЛІНГВАЛЬНІ Й ЕКСТРАЛІНГВАЛЬНІ ОЗНАКИ ДИСКУРСУ РЯТУВАЛЬНИКІВ

Богданова Ірина

*кандидат філологічних наук, доцент,
Національний університет цивільного захисту України
i_bogdanova@ukr.net*

У контексті вивчення професійної мови цікавим є дослідження фахових дискурсів, зокрема дискурсу рятувальника. Цей вид дискурсу досі не розглядався в лінгвістичних розвідках і лише побіжно був проаналізований під час викладання дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням» у Національному університеті цивільного захисту України.

Дискурс є багатозначним терміном. Наразі існує принаймні вісім підходів до тлумачення цього поняття. Термін «дискурс» спершу тлумачився як філософське поняття, як вербально-артикульована форма об'єктивізації змісту свідомості, яка (форма) керується панівним у тій чи тій соціокультурній традиції типом раціональності. Таким чином, дискурс — це своєрідний відбиток дійсності, переосмисленої особою (або навіть цілим соціумом) з певною метою, відповідно до поставлених завдань і умов комунікативної ситуації.

Дискурсу притаманні типові ситуації спілкування з нормативно закріпленою послідовністю мовних актів (так звані «інституційні форми спілкування»: педагогічний, терапевтичний, діловий, політичний різновиди дискурсу тощо). Натомість мовлення завжди має індивідуальним характер, оскільки мовленнєвому процесу властиві певний

підбір лексичних засобів, темп, тривалість, темброві особливості, міра гучності, артикуляційна чіткість, акценти тощо» [Серажим 2003: с. 9].

Зрештою розрізнення мовлення й дискурсу спричинило появу не менш радикального підходу, згідно з яким між поняттями «текст» і «дискурс» можна поставити знак рівності. Найхарактерніші риси дискурсу й тексту названі у визначенні, яке пропонує В. Борботько: «Дискурс — комплексна комунікативна одиниця мови з власними структурно-семантичними характеристиками. Якщо дискурс завершений, тобто в ньому присутні такі характеристики, як зв'язаність, цілісність, повнота й автосемантия (під якою розуміється вирішеність усіх питань усередині тексту), то для його розуміння адресатові достатньо володіти синтаксисом і семантикою тієї мови (підмови), якою він (текст) створений» [Борботько 1981: с. 9–11]. Дослідник наділяє дискурс текстовими характеристиками.

Ф. Бацевич, порушуючи проблему розрізнення дискурсу й тексту, подає таке визначення: «Дискурс — тип комунікативної діяльності, інтерактивне явище, мовленнєвий потік, що має різні форми вияву (усну, писемну, паралінгвальну), відбувається в межах конкретного каналу спілкування, регулюється стратегіями й тактиками учасників; синтез когнітивних, мовних і позамовних (соціальних, психічних, психологічних тощо) чинників, які визначаються конкретним колом «форм життя», залежних від тематики спілкування, має своїм результатом формування різноманітних мовленнєвих жанрів» [Бацевич 2004: с. 138]. Текст розглянуто як «результат спілкування (інтерації і трансакції), його структурно-мовна складова й одночасно кінцева реалізація; структура, у яку втілюється «живий» дискурс після його завершення» [там само: с. 340]. Загалом

Ф. Бацевич подає п'ять головних відмінностей тексту й дискурсу [там само: с. 147–148]:

1. Текст — ніби «застиглий» дискурс; це дискурс, який зупинили, вилучивши з нього живі обставини, учасників з їх психологічними, психічними, когнітивними, соціальними особливостями, часом, місцем, обставинами спілкування тощо.

2. У тексті, на відміну від дискурсу, не виявляються паралінгвістичні засоби.

3. Текст — одиниця лінгвістичного аналізу, дискурс — комунікативного. «Текст» і «дискурс» можна розглядати як відповідники «речення» і «висловлювання». Висловлення об'єднує саме речення і соціальний контекст його використання.

4. Текст — одиниця лінгвальна; дискурс — соціолінгвальна, інтерактивна і трансактивна.

5. Термін «дискурс», на відміну від терміна «текст», не застосовують до давніх текстів, зв'язки яких із життям не відтворюються безпосередньо.

Виходячи з позиції, що темою дискурсу може бути будь-яка галузь діяльності людини, його типологія практично необмежена. За Ф. Бацевичем, існують «теле-, радіодискурси, газетний, театральний, кінодискурс, літературний дискурс, дискурс у сфері паблік рілейшнз (ПР), рекламний дискурс, політичний, релігійний (фідеїстичний) дискурси» [Бацевич 2004: с. 138–139]. Кількість дискурсів прямо пропорційна кількості сфер суспільного життя.

Дискурс рятувальника — такий вид дискурсу, що реалізується в текстах, присвячених діяльності співробітників Державної служби надзвичайних ситуацій (ДСНС) України, а також тих, що містять опис перебігу та наслідків стихійних лих, екологічних катастроф тощо. Тексти цього виду дискурсу знаходять своє втілення в науковій, побутовій та медіа сферах. Рішення обрати

предметом дослідження тексти масової комунікації зумовлене тим, що саме вони є найцікавішими з лінгвістичного погляду.

Характерною рисою дискурсу рятувальника в українськомовних ЗМІ є поєднання двох протилежних тенденцій — стандарту та експресії. Щодо першої тенденції, то йдеться насамперед про інформаційні тексти, статистичні дані, протокольні описи місця надзвичайної події тощо. Мовне оформлення таких інформаційних заміток стандартизоване й підпорядковане принципу мовної економії. Тексти, що належать різним авторам, не мають жодних рис індивідуального авторського стилю. Надзвичайно рідко в них можна зустріти емоційно-оціночні вирази. Зазвичай вони вживаються лише з метою уточнення масштабів катастрофи або стихійного лиха.

Ключовою темою дискурсу рятувальника в медіапросторі є передусім надзвичайні події і стан довкілля, при цьому вагу мають ключові слова (теги), що дозволяють ідентифікувати тексти, які належать до різних дискурсів. Саме теги й формують концепти дискурсу рятувальника.

Існують два основні підходи до визначення концепту: лінгвокогнітивний та лінгвокультурологічний. У лінгвокогнітивній теорії концепт визначається як мисленнєве утворення, а сам термін *концепт* «служить поясненню одиниць ментальних і психологічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної структури, що відображає знання й досвід людини», це «оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи й мови мозку, всієї картини світу, відображеної у людській психіці» [Кубрякова 1991: с. 90]; «інформаційна структура свідомості, різносубстантна, певним чином організована одиниці пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і не-вербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості й позасвідомого» [Селіванова 2006: с. 256].

Дискурс рятувальника в україномовних медіа складається із сукупності усних і письмових текстів засобів масової інформації (друкованих видань, інтернет-видань, радіо, телебачення), що містять інформацію про роботу рятувальників та описують надзвичайні події та їх наслідки. Тексти дискурсу рятувальників орієнтовані як на самих «надзвичайників», так і на всі верстви населення. Отже, вивчення дискурсу рятувальника в українськомовних медіа потребує всебічного лінгвістичного й екстралінгвістичного дослідження.

Література

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. Київ : Вид. центр «Академія», 2004.
2. Богданова І.Є., Лептуга О.К. Образ рятувальника в сучасному інформаційному просторі (лінгвістичний аспект). *Матеріали Міжнародної науково-практичної онлайн-конференції «Мова в професійному вимірі: комунікативно-культурний аспект»*. Харків, 2017. С. 50–52.
3. Борботько В. Г. Элементы теории дискурса. Грозный : ЧИГУ, 1981.
4. Кубрякова Е. С. Об одном фрагменте концептуального анализа слова «память». *Логический анализ языка. Культурные концепты*. М. : Наука, 1991. С. 85–91.
5. Мова ворожнечі — нові прояви та наслідки [Електронний ресурс]. http://osvita.mediasapiens.ua/media-law/law/mova_vorozhnechi_novi_proyavi_ta_naslidki/
6. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006.
7. Серажим К. С. Дискурс як соціолінгвальний феномен сучасного комунікативного простору (методологічний, прагматико–семантичний і жанрово–лінгвістичний аспекти: на матеріалі політичного різновиду

українського масовоінформаційного дискурсу) :
автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.01.08. Київ : КНУ
им. Тараса Шевченко, 2003.

**НОВАТОРСТВО ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
Й ОЛЕКСАНДРА ПУШКІНА
В МОДАЛЬНІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ**

Бріщин Віктор

*доктор філологічних наук, професор, головний науковий
співробітник, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні
Національної академії наук України
vmbritsyn@ukr.net*

Розкриття майстерності класиків російської й української літератур О. Пушкіна та Т. Шевченка в модальній організації їхніх поезій виявляється занадто складним і відповідальним завданням. І справа не лише в необхідності проаналізувати надзвичайно великий масив поетичних текстів. На перешкоді стоїть і те, що завдання послідовного опису модальності поетичної мови ще досі не ставилося, хоча така ідея й висловлювалася (див., наприклад [Тодоров 1975: с. 65]).

Однією з причин існування лакуни в представленні художніх текстів є недостатня придатність для цього традиційної теорії модальності, розроблення якої пов'язана з іменем академіка В. В. Виноградова. Ця теорія, що набула в багатьох країнах ознак класичної, насправді містить багато внутрішніх суперечностей: у ній абсолютно логічно не пов'язані об'єктивна й суб'єктивна модальності, а сама ідея модальності має таку інтерпретацію: речення відбиває (чи не відбиває) дійсність (об'єктивна модальність), на це представлення дійсності згодом може нашаровуватися суб'єктивна модальність, що передає думку мовця

стосовно висловленого. Ця схема змушує нас, наприклад, повірити, що, сказавши *Хлопчик, мабуть, іде*, я здійснюю низку розумових операцій: по-перше, відбиваю факт існування в дійсності ситуації *Хлопчик іде*, по-друге, заперечую факт приналежності ситуації дійсності, і по-третє, стверджую, що названа ситуація належить сфері можливого, про що свідчить вставне слово *мабуть*.

Число прикладів невідповідності традиційної теорії модальності реальній мовній діяльності можна продовжити, але важливішим за це буде з'ясування причин її хибності. Основна з них полягає в тому, що відбиття дійсності в мовленні не є прямим процесом; між дійсністю і мовленням завжди стоїть думка мовця, яка певним чином модифікує відбиття, зокрема дає змогу приписати тому самому диктуму різноманітні модуси. Наприклад, речення *Хлопчик іде* може передавати перцепції мовця (*Я бачу, чую, відчуваю, що хлопчик іде*), його переконаність, віру, впевненість (*Я переконаний, вірю, впевнений, що хлопчик іде*), логічні висновки (*Я думаю, що хлопчик іде*), знання (*Я знаю, що хлопчик іде*) тощо. Якщо ж говорити про створюваний у художній уяві світ, то художній текст транслює багату палітру перцептивних і ментальних модусів, що супроводжують зображуване й відтворюються в свідомості читача.

Отже, можна констатувати, що традиційна теорія модальності, усталена в мовознавстві, виникла на ґрунті теорії модальності Шарля Баллі, приховано містить постулати Фердинанда де Соссюра про пріоритет у лінгвістиці аспекту мови, а не мовлення. Звідси й думка про пряме відношення речення до дійсності, а не констатація того, що речення відбивають закінчену думку мовця, зокрема й про дійсність; звідси й твердження про факультативність суб'єктивної модальності, що пов'язана з мовною діяльністю мовця.

Задекларована мета дослідити модальність поетичних текстів стає можливою за допомогою створеної нами теорії модальності, яку названо когнітивною. Вона ґрунтується на теорії Шарля Баллі, але, крім методологічних відмінностей, відрізняється від неї відповіддю на питання про модальний суб'єкт. Ним, на відміну від Шарля Баллі, визнано лише мовця.

Таке рішення дозволяє характеризувати думки, виражені в реченні, з погляду характеру ментальної діяльності мовця, задіяної під час їх нього формування. Наприклад, думка може відбивати перцептивне сприйняття (смакове, зорове, слухове, тактильне), вона може відображати знання, спогад, припущення, впевненість, умовивід, бажання мовця. Отже, когнітивне розуміння модальності дозволяє визначити її як категорію, що позначає способи ментально-чуттєвого відображення мовцем дійсності або ж її ментально-чуттєвого моделювання. Опис модальності вірша дає можливість проникнути у «свята святих» будь-якої людини — у її психіку. Цим постановка лінгвістичного завдання сприяє отриманню інформації з іншої дисципліни — психології художньої творчості, спрямованої на виявлення психологічних процесів, що відбувалися в свідомості поета під час створення ним твору.

Не вдаючись до подальшої деталізації когнітивної теорії модальності й методики розкриття модальних значень речення, пошлемося на деякі наші праці, а також праці Шарля Баллі, де ця методика висвітлена [Bally 1944; Балли 1955; Бріцин 2006, 2013, 2015].

Продемонструємо можливості когнітивної теорії модальності на матеріалі поезій Т. Г. Шевченка. Вони демонструють надзвичайно широку палітру модальних значень і модальних переходів думки. Представлені тут зорові перцепції виступають зразком словесного

продовження таланту прекрасного художника, яким був Т. Г. Шевченко.

Найпростішим є визначення модальності в поетичних творах, у яких автор робить себе безпосереднім учасником описуваного. Це спостерігаємо, наприклад, у поемі «Сон». Розглянемо модальну структуру фрагмента поеми, об'єднаного модальною рамкою *Мені сниться*. Тут переважають зорові модальності, які засвідчує модальне за своєю функцією слово *дивлюся*: *Дивлюся: так буцім сова / Летить лугами, берегами, та нетрями, / Та глибокими ярами, / Та широкими степами, / Та байраками*. Далі йде уривок, пов'язаний із відтворенням дій, почуттів і планів ліричного героя: *А я за нею та за нею, / Лечу й прощаюся з землею. / Прощай, світе, прощай, земле, / Неприязний краю, (Я планую, що) / Мої муки, мої люті / В хмарі заховаю. / А ти, моя Україно, / Безталанна вдово, / Я до тебе літатиму / З хмари на розмову...*

За цим фрагментом, модально зосередженим на внутрішньому світі автора, на його особистісних переживаннях, буквально вривається інший модальний план — план зовнішнього світу, змальований через багату гаму різноманітних відчуттів. Перший рядок, у якому вжито модальне дієслово *дивлюсь*, а також другий рядок відбивають зорове сприйняття світанку, яке в третьому й четвертому рядках доповнено метафорично вираженням слуховим образом. Далі, у п'ятому рядку — тактильне відчуття, яке знову повертає до зорових образів: *Летим. Дивлюся, аж світає, (1) / Край неба палає, (2) / Соловейко в темній гаї (3) / Сонце зустрічає. (4) / Тихесенько вітер віє, (5) / Степи, лани мріють, (6) / Меж ярами над ставами (7) / Верби зеленіють. (8) / Сади рясні похилились, (9) / Тополі по волі (10) / Стоять собі, мов сторожа, (11) / Розмовляють з полем (12).*

Далі в рядках від 13 до 18 спостерігаємо трансформування безпосередніх перцепцій у метафоричне

ментальне узагальнення зорового сприйняття, яке має модус знання (**Я знаю, що**): *І все-то те, вся країна* (13) / *Повита красою*, (14) / *Зеленіє, вмивається* (15) / *Дрібною росою*, (16) / *Споконвіку вмивається*, (17) / *Сонце зустрічає...* (18).

У рядках 19–22 поет переходить зі сфери перцепцій до сфери логіки, він висловлює свої переконання, свою впевненість: (**Я вважаю, що**) *І нема тому почину*, (19) / *І краю немає!* (20) / *Ніхто його не додбає* (21) / *І не розруйнує...* (22). Узагальнення про вічність природної гармонії стають джерелом міркувань автора про жорстокість, несправедливість соціального буття.

Порівняно з початком аналізованого уривку текст поеми набуває значно більшої емоційної напруженості, що досягається й ускладненням модальної структури, незвичним прийомом показу внутрішньої роздвоєності, коли автор звертається до себе, до своєї душі із запитаннями й імперативними звертаннями: *Душе моя, / Чого ти сумуєш? / Душе моя убогая, / Чого марне плачеш, / Чого тобі шкода? Хіба ти не бачиш, / То глянь, подивися; а я полечу / Високо, високо за синії хмари; <...> Душе моя убогая! / Лишенько з тобою. / Хіба ти не чуєш людського плачу?*

Не менш цікава й різноманітна модальна структура творів Т. Г. Шевченка, де автор не є учасником описуваного. Тут модальні експлікації набувають безособового характеру. Прикладом таких творів може бути «Причинна», що відкриває «Кобзар». На відміну від розглянутих описів із поеми «Сон» тут переважають звукові перцепції, що природно узгоджується з описами ночі. Початок твору — картина буревію, розкрита поєднанням звукових і зорових перцепцій: (**Чується, що**) *Реве та стогне Дніпр широкий, / Сердитий вітер завива* [слухова перцепція] / (**Бачиться, що**) *Додолю верби гне високі, / Горами хвилю підійма. / І блідий місяць на ту пору*

/ Із хмари де-де виглядав, / То виринав, то потопав [зорові перцепції і метафори на основі зорового образу] / **(Чується, що)** Ще треті півні не співали, / Ніхто нігде не гомонів, / Сичі в гаю перекликались, / Та ясен раз у раз скрипів. [слухова перцепція].

Після переповідання історії дівчини знову повернення до опису ночі, але ночі спокійної, яка, утім, сповнена звуками, голосами, піснями русалок: *Широкий Дніпр не гомонить: / Розбивши, вітер, чорні хмари, / Ліг біля моря одпочить, / А з неба місяць так і сяє; / над водою, і над гаєм, / Кругом, як в усі, все мовчить. / Аж гульк — з Дніпра повиринали / Малії діти, сміючись. / «Ходімо гріться! — закричали. — Зійшло вже сонце!» (Голі скрізь; / З осоки коси, бо дівчата). // «Чи всі ви тут? — кличе мати. — / Ходім шукати вечерять. / Пограємось, погуляймо / Та пісеньку заспіваймо: / Ух! Ух! / Солом'яний дух, дух! / Мене мати породила, / Нехрещену положила. /...*

Наприкінці балади знову описи природи, але не нічної, а дня. У них теж переважають слухові картини: **(Чути, що)** *Треті півні: кукуріку! — / Шелеснули в воду. / Защебетав жайворонок, / Угору летючи; / Закувала зозуленька, / На дубу сидячи; / Защебетав соловейко — / Пішла луна гаєм; / Червоніє за горою; / лугатар співає. / Чорніє гай над водою, / Де ляхи ходили; / Засиніли понад Дніпром / Високі могили; / Пішов шелест по діброві; / Шепчуть густі лози.*

Крім звукових перцепцій баладу наповнюють авторські думки, оцінки й емоційні реакції на описувані події, передбачення, прохання, благання: *Дарма щоніч дівчинонька Його виглядає. / Не вернеться чорнобривий / Та й не привітає, / Не розплете довгу косу, / Хустку не зав'яже, / Не на ліжко — в домовину / Сиротою ляже! / Така її доля... О божє мій милий! / За що ж ти караєш її, молоду? / За те, що так щиро вона полюбила / Козацькій*

*очі?.. Прости сироту! Кого ж їй любити? Ні батька, ні
неньки, / Одна, як та пташка в далекім краю.*

Усі модальні плани об'єднує характерна для фольклору переповідність: *В таку добу під горою, / Біля того гаю, / Що чорніє над водою, / Щось біле блукає. У межах переповідності, що зазвичай експлікована дієсловом кажуть, спостерігаємо представлення народних знань, вірувань, переконань.*

Поруч із модальністю переповідності в баладі спостерігаємо й принципово новий для поезії початку ХІХ століття прийом передачі внутрішнього мовлення: *А тим часом із діброви / Козак виїжджає; / Під ним коник вороненький / Насилу ступає. / «Ізнемігся, товаришу! / Сьогодні спочинем: / Близько хата, де дівчина / Ворота одчинить. / А може, вже одчинила / Не мені, другому... / Швидче, коню, швидче, коню, / Поспішай додому!» / Утомився вороненький, / Іде, спотикнеться, — / Коло серця козацького / Як гадина в'ється. / «Ось і дуб той кучерявий... / Вона! Боже милий! / Бач, заснула виглядавши, / Моя сизокрила!» / Кинув коня та до неї: / «Боже ти мій, боже!» / Кличе її та цілує... / Ні, вже не допоможе! / «За що ж вони розлучили / Мене із тобою?» / Зареготався, розігнався — / Та в дуб головою!*

Для сучасного читача такий прийом художньої літератури, як передавання думок персонажів, є цілком звичним, хоч він і суперечить нашим можливостям це здійснювати. Мабуть, якби я сказав *«Той студент на третій парті зараз думає: «Я, мабуть, забув гаманець», а його сусідка по парті подумала: «Треба б сходити в бібліотеку, потім у мене є ще багато справ вдома», то в аудиторії виникли б законні запитання: «Ви телепат?», «Звідки ви це знаєте?»*. А ще гірше було б, якби я відчув на собі тривожні погляди. Причиною тривоги було б те, що ми не можемо читати думки, відповідно в мові немає модальних дієслів, на позначення сприйняття думок

співрозмовників. Мабуть, єдиним винятком із цього правила може бути мовленнєвий жанр дорікань, де звинувачення *Я знаю (бачу), що ти думаєш: «Я тебе надурив. Зараз я знову візьмусь за старе»* досить упізнавані.

Для літератури ж початку XIX ст. це модальне протиріччя було непереборним. Констатація факту появи в баладі «Причинна», написаній орієнтовно в 1837 році, внутрішньої мови персонажа змушує згадати, що в російській літературі започаткування цього прийому, що суперечить побутовим уявленням про модальну можливість передати думки співрозмовника чи третьої особи, пов'язують з іменем О. С. Пушкіна, який звернувся до нього в перших рядках «Євгенія Онегіна», написаного від 1823 до 1827 року: *«Мой дядя самых честных правил, / Когда не в шутку занемог, / Он уважать себя заставил / И лучше выдумать не мог. / Его пример другим наука; / Но, божже мой, какая скука / С больным сидеть и день и ночь, / Не отходя ни шагу прочь!...» // Так думал молодой повеса, / Летя в пыли на почтовых.*

Цей прийом ознаменував цілий переворот у галузі літератури і став початком закріплення в художньому стилі фігури неозначеного, але конкретизованого оповідача, що все знає й відчуває. Враховуючи майже одночасне використання цього засобу О. С. Пушкіним і Т. Г. Шевченком, цих великих поетів можна справедливо вважати новаторами в розвитку поетичної мови.

Отже, здійснений аналіз показує значущість вивчення не тільки диктальної, а й модальної інформації. Дослідження модальної структури поетичного тексту поглиблює його розуміння, дає додаткові дані для проведення зіставних і типологічних студій.

Література

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва : Изд-во иностранной литературы, 1955. 416 с.
2. Бріцин В. М. Модальна граматика як новий напрямок семантико-синтаксичного вивчення мови. *Мовознавство*. №3. 2006. С. 101–110.
3. Бріцин В. М. Когнітивні аспекти теорії модальності. *Мовознавство*. № 2–3. 2013. С. 128–148.
4. Бріцин В. М. Модальність і предикативність: лінії розмежування й проти-ставлення. *Мовознавство*. № 2. 2015. С. 77–85.
5. Тодоров Цв. Поэтика. Структурализм: «за» и «против». Москва, 1975. С. 37–113.
6. Bally Ch. Syntaxe de la modalité explicite. *Cahiers Ferdinand de Saussure*. № 2. Genève, 1942. P. 3–13.

ЕДНА СЪЩЕСТВЕНА ПРИЧИНА ЗА ПРИЧИСЛЯВАНЕТО НА РЕЧАНСКИЯ ГОВОР КЪМ КРАЙНИТЕ СЕВЕРОЗАПАДНИ БЪЛГАРСКИ ДИАЛЕКТИ

Гаравалова Илияна

доктор, доцент,

Институт за български език «Професор Любомир Андрейчин»,

Българска академия на науките

garina@abv.bg

Местоположението на с. Речане, Призренско, в сърцето на Призренска или Средска Жупа, намираща се в близко съседство както с крайните северозападни, така и с крайните югозападни български диалекти, е причината в речанския говор да се регистрират специфични за всяка от

тези групи диалекти езикови особености, което значително затруднява неговата класификация. Тя обаче е от изключителна важност както за определяне на местоположението на западната граница на българското езиково землище, така и за ограничаването на юг на ареала на разпространение на крайните северозападни български говори.

Една от най-характерните техни фонетични особености, отличаваща говорите в Моравската област и в Северна Македония от всички останали български диалекти, е наличието на рефлекс **у** на задната носова гласна [БДА 2001: с. 79]. Ето защо преобладаването именно на **у**-застъпник на стб. **ж** в говора на с. Речане, Призренско, доказва принадлежността му към крайните северозападни български говори (напр.: *И муж ѝ рѣди. А си мужена? Туйка ѝмамо зубар. Прѣй зубе ѓвде. А унутра ѝсто ѓде мѣсо млѣвено. Їуже /въже/. Мѣлина, купина, арѓнийа... Да не мѣ ѝе мучно вѣка, да ми не прѣчи нѣшта. Ааа, дуге рукаве. И га ѓтекла руку, ѓна вѣка, нѣ, нѣма нѣшта сѣкнато. Па че прѣѣат най-вѣше нѣдел'а и субота. Суботица тѣмо ѝмамо. А со тупане? и др.).* Макар и рядко в разглеждания диалект се регистрира и запазен изговор **ѣ** на мястото на стб. **ж** (напр.: *Мѣшки мѣѣки. Пѣ штѣ дѣ чѣним, да мѣгу мѣка дѣ ѓдем.*). В речанския говор се регистрира относително често и рефлекс **а** на стб. **ж**, който е типичен за същинските югозападни български говори [БДА 2001: с. 79], с които с. Речане, Призренско, се намира в близко съседство (напр.: *Ааа, позѣди штѣ ѝма мѣш на бѣла. Ааа, и кѣша вѣтре. Истѣй ги одвѣтра, нѣка са ѓладет.* и др.).

Отново в местоположението на с. Речане, Призренско, разположено на границата между крайните северозападни и югозападните български говори, се дължи и наличието на дублетност при застъпниците на стб. **ж** при наречието *къде* — срв. **ѣ** // **у** // **а**: (напр.: *Сѣмо кѣде на мѣре*

она иде бѡса. А идеш **нѣкѣде**? // А овде краѣ видеѡа **кадѣ** сѣлото. **Нѣкаде** па нѣ може свѣдба... // Мийе от **свѣкуде** смо зѣли обичаи. **Куде** нас не смѣемо ништа да се сѣе. и др.).

В говора на с. Речане, Призренско, гласната у се явява най-често и във формите за бъд. вр. на глагола **сѣм**, макар че се регистрира и изговор **ѣ** в разглеждания случай (напр.: *Йа да нѣ си йѣдена, тѣжко ли че ти **бѣде**? // Зависи кой очу да **буде** рѣзбран. Так ѣе, па и онѡ че **буде** свѣкрѣва.*). Същевременно е отбелязан и вариант **бйде**: (напр.: *А мѡла — успѣха ѡ чѣтири айсѣг че **бйде**. Кѡко само йѡ да не **бйдем** на калѣйа. и др.*) — форма, която се свързва с инфинитивната основа на глагола **быти**, **бждж**. В диалекта на областта Жупа, към която принадлежи речанският говор, се употребява и вариант с корен **бйн**- на тази форма (напр.: *Бѡга ми нѣзнам кѡко че **бйне**, сѡмо ресторѡни. Нѣка **бйне** врѣдна мѡло ка йѡ. А вийе пѡсла че **бйнете** овде на тѣстове, нѣ. и мн. др.*), който е характерен и за говора на Раховец, показващ редица типологични сходства с жупанските диалекти — срв.: *Але ти кѡжем да **бйнеш** опѡзната мѡло. ...дѡй да ти кѡжем нѣшто, да ти **бйне** йѡсно.* [Антонова-Василева 2019].

Рефлекси на стб. **ж** се откриват и в редица фonomорфологични позиции, като неин застъпник в речанския говор отново е най-често вокал **-у**, но не рядко той се появява успоредно с други рефлексии.

Застъпник **у** на стб. **ж** се появява най-често като окончание при генерализираната винителна форма на имената от ж. р.: (напр.: *Да проишкулѡват **шкѡлу**, на нѣйу **шкѡлу**. А си бйла у тѡмо у **кучу** овѣргѡ? У свѡю **тетку**. Жѣлам едну **кафу**. Имам **стариу сестру**. ...ѡче ѡн **чѣрку** да опише медицина. Тѡ ѣе нѡшн'а, онѡ йма и на **глѡву**. Идемо на **екскурзийу**. Нѡва гѡдина кадѣ Мохѡмед приишел из Мѣка у **Мѣдину**. У ѡне Гѡрно Лѣубине **снѡйку** йма **тѣтку** гѡре, **мѡмину сѣстру**. и др. [Гаравалова 2020 в: с. 62]).*

В речанския говор тази флексия е разширила семантиката си и се е превърнала във форма за агломеративен падеж, измествайки ок. за общ косвен падеж **-е**, (срв.: *Утишила сум код **мàме** / **мàйке** на гости. Па нè че ÿе прòблем ка дòдже дèвойке. И други Бàйрам ÿе Курбан Бàйрам, принòсене жèртве. Ѐма мèчке в **шуме**, глàдне.*) и ок. за д.п. ед.ч. с ок. **-и** (срв.: *Казат чу **Лейли** да дòдже сутра. От **тèтки** сина ми ÿе мèне де ÿдехте тука дèца.*), които са регистрирани само в няколко случая, а дори и ок. за им.п. в изказвания като: ***Чèрку** се удала у Манастìрица.* [Гаравалова 2020: с. 62].

Рефлекс на стб. **ж** се среща и в някои глаголни окончания. Едно от тях е окончанието за 1 л. ед. ч. сег. вр., което в речанския говор най-често е **у**, но са регистрирани и други застъпници на стб. **ж** в тази позиция (напр.: ***Цедж'ъ** /цедя/. // **Мòгу** ли да нàручам? Дàй да **йèду**. **Нèчу** да се кàчим. Ѐà ти **вèруйу** блàго да ÿè, нèка ÿèде, а ÿе тàко. // Че ти **покажа** àле òчеш рèцепта.*), макар че при по-голямата част от глаголите са разпространени флексии **-ем**, **-им** или **-ам** в зависимост от спрежението (напр.: *Àли àко не **мòжем** ÿа да те **вòзим**, че те вòзи бàбе. Ѐà у втòрник че ти **дàдем** фактуре . Срèда **ймам** да **вòзим** за Прìзрен. и др.*).

Нама единство и при застъпниците на стб. **ж** в ок. 3 л. мн. ч. сег. вр. (от което в речанския говор е възможно понякога да изпадне съгласната **-т**) при различните глаголи, където се срещат варианти с **у**, **а** и **е**, най-често при меките глаголни основи (напр.: ***Йдът** и у Албàния и **идът** и у твà тàм у Църна гòра. **Йèдът** туй двà мèсеца. // Па **мòгут** да ÿдет и гòре, и гòре трèбат лèкари. Млàди што са генерàция **зòвут** тàта, мàма. Òни не **вèруйут**. // Сàг ÿà **прàйат** цигла. **Сбòр'ат** нà ÿсто кà мийе. **Прìчат** сàмо нèмачки. Гь **вòл'ат** млòго пàсул' дèца. // У Сòфия тàмо свй **рàдет**. Бугари **ймет** дòста ÿма што **йграет**, на **йдет** **йграет**.* и мн. др.) и при формата на спомагателния

глагол **съм** (напр.: *А са дòбро свè? Дòбро пòвече да са, пòвече да дòджет.* // *Кòи су йа пили, били су зàл'ублени. Свì су тàмо.* и др.), където формите с рефлекс **у** са по-малобройни от тези с **а**, за разлика от останалите глаголи, при които положението е обратното.

Може да се предположи, че под влияние на формата за 3 л. мн. ч. сег. вр. на спомагателния глагол **съм** се появяват факултативните варианти **се** // **съ** // **са** на краткото възвратно местоимение (напр.: *Кàрай се нè мàлко, пò-вìше кàрай се. Пà нèма, свè крàве се разбòлеле вòду. Òти тìа са шиптари, нè мòж да се рàзумеш уз нì.* // *Йè тука дèцата нèкат са учет, нèкат да йдет у шкòла. Дè смо са вìдели йà и тì гòре.* // *Съ уплàшила мàчка.*). При тези форми в диалекта се реализира факултативно смесване на старобългарските носови гласни (или изместване на застъпниците на старобългарската предна носова гласна от тези на стб. **ж**), което не е характерно за крайните северозападни български говори с рефлекс **у** на **ж**, но е типично за източнобългарските говори — срв. обличите **мъ**, **тъ**, **съ** вм. **ме**, **те**, **се** на кратките лични и краткото възвратно местоимение [Стойков 2002: с. 98].

Такова смесване на рефлексите на **л** и **ж** се наблюдава и в диалекта на Раховец, който показва типологични сходства с жупанските говори, но тук се появява застъпник **у** в разглежданата позиция (напр.: *И тòа знàе кàко су прàви, тò нè тèшку.* // *Кàко се прàви. Мàйа се тùри, се стàви у тàй... Не знàм шò су вìка, карел'ан.* [Антонова-Василева 2018: с. 57]). Смесване на рефлексите **у** и **е** в думи със старобългарски **ж** се наблюдава в Речане и Драгаш и при думата **къделя** (срв.: *Прèдем на кудел'а.* Речане; *А òвее на к'èдел'а, знàеш кудел'а.* // *Со мàлка бес к'èдела се прèде òна.* Драгаш [Антонова-Василева 2018: с. 57]).

Като извод от наблюдаването на рефлексите на стб. **ж** може да се заключи, че в речанския говор преобладава

типичният за крайните северозападни български говори рефлекс *y*, което дава основания той да бъде причислен към крайните северозападни български говори, но се среща също и общобългарският застъпник *ъ* и типичният за югозападните диалекти, с които с. Речане се намира в близост, застъпник *a*, както и общобългарски явления като смесването на рефлексите на старобългарските носови гласни.

Литература

1. Антонова-Василева Л. Запазването на българските говори в Косово — перспективи и проблеми. *Езиков свят*. 2018. № 16. С. 54-64.
2. Антонова-Василева Л. «Раховечкият език» или говорът на българите в Раховец (приета за печат).
3. Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч I-III. Фонетика. Акцентология. Лексика (авт. колектив). София : Книгоизд. къща «Труд», 2001.
4. Гаравалова Ил. За някои морфологични особености на именната система на говора на с. Речане, Призренско. *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език «Проф. Л. Андрейчин»*. Т. 2. София : Изд. на БАН «Проф. М. Дринов», 2020. С. 59-66.
5. Стойков Ст. Българска диалектология. София : Академично издателство «М. Дринов», 2002.

Гаравалова Іліяна

ОДНА ВАЖЛИВА ПРИЧИНА ВІДНЕСЕННЯ РЕЧАНСЬКОЇ
ГОВІРКИ ДО КРАЙНІХ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНИХ
БОЛГАРСЬКИХ ДІАЛЕКТІВ

У статті проаналізовано одну з найважливіших причин віднесення говору села Речане Призренської області до західно-болгарських говорів, зокрема, як

такого, що належить до крайніх північно-західних діалектів. Авторка робить акцент на відтворенні давньоболгарської задньої носової голосної у, зафіксованих у говорі, що є типологією специфікою крайніх північно-західних болгарських діалектів.

**АКАДЕМИК АЛЕКСАНДЪР ТЕОДОРОВ-БАЛАН —
СЪЗДАТЕЛЯТ НА ЕЗИКОВОКУЛТУРНАТА ТРАДИЦИЯ
В БЪЛГАРИЯ**

Георгиева Светлана

*кандидат на филологическите науки, доцент,
Одески национален университет «И. И. Мечников»
sgeorgijevamititel@gmail.com*

Сред най-видните и заслужили теоретици на българското езикознание в края на XIX в. и първите четири десетилетия от XX в. стои името на академика Александър Теодоров Балан. Огромна е неговата заслугата за разработване основите на езиковата култура и практическото му участие в борбата за по-високата култура на българското общество. Творческото наследство на А. Т.-Балан в тази област наброява повече от 120 публикации в различни публицистични издания.

Бележитият български езиковед Александър Теодоров Балан (15. X. 1859 — 12. II. 1959) е роден в бесарабското село Кубей (Украйна). Първоначално образование получава в родното си село, а средно — в градовете Комрат и Болград. През 1878 г. 19-годишния младеж идва в България и следващата година заминава за Прага, където се записва студент по славянска филология. Получава отлична нучна подготовка в духа на младограматическата школа отначало в Пражкия

университет, където следва славянска филология, а по-късно и в Лайпциг където неговите учители са били известните учени М. Хатала, Я. Гебауер, А. Лексин, К. Бругман и др. [Русинов 1985: с. 413].

А.Т. - Балан се запознава с успехите на европейското езикознание през втората половина на XIX в. и от него усвоява позитивизма, психологизма и еволюционния историзъм като основни черти на лингвистичната методология по онова време [Андрейчин 1959: с. 5; Стойков 1955: с. 29]. През юни 1884 г. А. Т.- Балан се завръща в България като доктор по философия на Пражкия университет и първият български езиковед с европейска лингвистична култура и мислене. Четири години по-късно той е един от основателите (и пръв ректор) на Висшето училище в София, бъдещия Софийски университет [Русинов 1985: с. 413-414]. От 1884 г. А.Т.- Балан е редовен член на Българското книжовно дружество, а след това и на Българската академия на науките.

Според съвременното тълкуване понятието *‘езикова култура’* предполага: 1) наличие на задълбочени знания за езиците, включително и за родния език — познаване на историята, граматическия строй, речниковия състав, родствените връзки и др. важни техни особености; 2) познаване на правоговорните, правописните, пунктуационните и словоредните норми на книжовния език и умение да се използват правилно и точно богатите изразни възможности на езика при различни условия на общуване в съответствие с целите и съдържанието на речта; 3) съзнателно въздействие на обществото върху процесите на функциониране и развитие на езика; кодификация на правоговорните и правописните норми; борба срещу безразборното заемане на чужди думи; култивиране и интелектуализация на езика; 4) Владее се на чужди езици [Енциклопедия 2000: с. 123].

Тук ще се опитаме да проследим пътя на изработването на концепцията за езиковата култура от А.Т.-Балан като имаме предвид специфичните социално-политически фактори в отделните периоди на историческата действителност, през която учения активно работи (1884 - 1954г.).

Езиковедската дейност на А. Т.-Балан и в частност работите му в областта на езиковата култура обхваща *два периода* в историята на изграждането на новобългарския книжовен език и изиграва огромна роля за стабилизирането и обогатяването му.

Първият — период на доизграждане на новобългарския книжовен език (от Освобождението на България от османско иго до края на XIX в.). През този период се извършват т.нар. *унификационни процеси*, т. е. установяват се и се кодифицират (узаконавяват) единни основни норми в българския книжовен език. За постигането на тези резултати спомага възстановяването на българската държава и нейните институции, което довежда до централизация на културния и просветен живот в България (особено след Съединението през 1885 г.). Създават се нормални условия за функциониране на книжовния език, за стабилизиране на неговите норми, за изготвяне на правописни укази и пр. Началото на българското научното езикознание се поставя с откриване на Висшето училище през есента на 1888 г., превърнато по-късно (1904 г.) в университет. През 1899 г. се приема първият общ правопис (Дриновско-Иванчевският) и с това се създават условията за спазване на установените вече книжовни норми [История 1989: с. 270-300].

След Освобождението пред българския книжовен език стоят много сериозни проблеми и важни задачи, които изискват бързо и категорично решаване и младият учен А.Т.-Балан активно се включва в борбата за неговото устройство. Ревностната и непрестанна борба в областта

на езиковата култура, за чистота и народностна основа на книжовния български език е изключително ценна от гледище на съвременната българска езиковедска наука [Викторова 1985: с. 424].

Вторият период това е периодът на обогатяване и развитие на новобългарския книжовен език (от началото на XX век до 9. IX. 1944 г.). На преден план през този период излизат проблемите за по-нататъшното обогатяване на лексикалната, терминологичната и стилистичната система на книжовния език. Книжовният език навлиза в нови сфери на живота, появяват се радиото и киното. По такъв начин се обръща по-голямо внимание и на устната реч, която също е книжовна. Успоредно с това, книжовният език навлиза по-широко в науката, в публицистиката, в административно-деловия стил. Между двете световни войни се заражда движение за чистотата на българския книжовен език (Ст. Младенов и А.Т.- Балан, който полага усилия за повече *българщина* в цялостното устройство на книжовния език).

Създават се граматически трудове, които имат значение за кодификация на нормите. Появяват се и речници, изградени върху научни принципи [История 1989: с. 47]. През този период се наблюдава най-активната езиковокултурната дейност на А. Т.- Балан и борбата му за укрепване на българския книжовен език като единна нормативна система на свободната българска общност.

От 20-те години на XX век, не без влияние на чешкото езикознание, Александър Т.- Балан започва системно да разработва въпросите на езиковата култура. Той пръв обяснява термина *езикова култура*, *«който е у нас още слабо известна новинка»* и определя неговото съдържание. Чрез статиите си «Езикова просвета, интерес и грижи за българския език» (1921) и «Езиково съзнание» (1937) той групира в стройна триада основните компоненти на дейностите, които довеждат до *формиране*

на усет за българския книжовен език и българска книжовна реч на на обществото: **езиковата просвета — езиковата култура — езиково съзнание**. Според А.Т.- Балан: *«ако езиковата просвета прави да проумяваме строя и службата на веществото от език в реч, а пък езиковата култура ни ръководи, как да използваме за реч всеки преднини на веществото за нея; а то езиковото съзнание ни държи будни, всъде и всякога да вардиме и умножаваме своя български език. Значението на това съзнание става ясно, като си помислим, че езикът е върховно обществено достояние на човека като личност, като принадлежност на свой род или народ, като творец на българско словно благо»* [Балан 1956: с. 253]. Без вроден или съзнателно култивиран езиков усет у всеки носител на книжовния език не може да се постигне висока езикова култура и езиково майсторство. А. Т.- Балан е дълбоко убеден в това: *«Всичко е в усета...без усет за българска реч няма българска реч и език»* [Балан 1956: с. 52]. И още: *«Езиковият усет може да покаже кое е свое и кое е чуждо в книжевния език, кое трябва да се предпочита и кое трябва да се отбягва»* [пак там].

Пред езиковото строителство Балан поставя високи цели и изисквания — като научнотеоретични, така и по-конкретни по отношение на неговите дейци. В езика на българските писатели той все още не вижда единство и това много го вълнува. *«Без да се повдига равнището на усета за българска реч у нашата интелигенция, в нашето общество, ще трае и ще се влошава у нас онова логично, естетично и народностно състояние на българския език, което в образованието и в книжнината се характеризира със слабост и неуспех»* — споделя А. Т.- Балан [Балан 1956: с. 49].

Семейството, училището, обществото, книжнината и пр. са факторите, съдействащи за формиране на здрав

езиков усет и сред тях А. Т.- Балан сочи на първо място *училището*.

Високата езикова култура предполага да се овладеят правописът и правоговорът на книжовния език. Академикът Балан е горещ привърженик на демократичен правопис, който да може да отговаря на всекидневните нужди и изисквания на обществото. Според него съществената цел на една правописна система е *хармонията между писмо и изговор*. Предложенията, които А. Т.- Балан дава и отстоява в продължение на повече от половин век, са резултат от научната и демократична убеденост, че българската правописна система трябва да върви по пътя на приближаване към живия книжовен говор. От 1888 г. до правописната реформа от 1945 г. (т. нар. *отечественофронтовски правопис*) той активно и всеотдайно участва в борбите за устройство на *«български разумен, научно оправдан, съвременен правопис»*, защото още в началото на своята научна и обществена дейност разбира значението на правописната система като средство за правилно усвояване на книжовния език.

А. Т.- Балан проявява най-голямо усърдие и постоянство за опазване *чистотата* на българския език. Запознат с движението за чистотата на езика у други културни народи, още от началото на научната си дейност той показва правилно становище във връзка с проблема за чуждите думи и за словотворчеството като се включва в борбата срещу избуялия през първите десетилетия след Освобождението *езиков плевел*, но *«от свое становище, със свое оръжие и със свое изкуство»* [Балан 1955: с. 50]. Ученият се стреми да избягва онова, за което е убеден, че не е българско, и за което намира подходящи замени у възрожденските книжовници, в народните умотворения и народните говори. Балан пръв обоснова границата между заемки и чуждици в статията си *«Ние спрямо езика си»*

(1883г.). Той дава примери за отстраняване на ненужни чуждици, като предлага български съответници: *вм. вмешателство — намеса; курорт — летовище, летовник; порядък — ред; считам — смятам, мисля; показва възможността за замяна на цели чужди изрази: вм. пазя стаята — болен съм; кръгъл сирак — пълен сирак; хвърля се в очи — бие на очи; държа реч — казвам реч; умело побългарява и заменя някои руски форми с български: възглед — възглед; преимущество — предимство; явление — поява; произведение — творба* и др.

Словотворчеството на А.Т.-Балан се гради върху познаване на словообразователните модели в народния език. Чрез словотворческата си дейност А.Т.-Балан се стреми да запази народния облик на книжовния език в областта на речника. Със статиите си по литературни, културни и езикови въпроси ученият въвежда доста нови думи, с което пък отстранява или ограничава употребата на съответни чужди думи [ИНБКЕ 1989: с. 291].

В статията си «Езикова култура» акад. А.Т.-Балан обобщава и доразвива разбиранията си по въпроса. Според него съдържанието на понятието *езикова култура* е твърде широко и включва два *аспекта* в тълкуването. *Първият аспект* предполага вродено или придобито умение да се спазват книжовните норми и да се използват изразните средства на езика съобразно с обстановката и задачите на общуването и по-нататъшно обработване и усъвършенстване на книжовния език като средство за културно общуване. *Вторият аспект* в съдържанието на понятието показва добрата теоретическа подготовка на езиковеда Балан и благотворното влияние на езиковедите на Пражкия лингвистичен кръжок [Балан 1954: с. 311-332].

Огромна е заслугата на А.Т.-Балан за разработване основите на езиковата култура и активно практическо участие в нейното по-нататъшно формиране като един от най-важните белези на българската нацията.

Литература

1. Андрейчин Л. Поклон пред делото и паметта на А. Теодоров-Балан. *Български език*. София : БАН, 1959. Кн. 1. С. 5–14.
2. Балан А. Т. Български залиси с език, книжнина и общество. София, 1956.
3. Балан А. Т. Езикова култура. *Български език*. София : БАН, 1954. Кн. 4. С. 311–332.
4. Балан А.Т. Отговор на приветствията. *Сборник в чест на Александър Теодоров - Балан. По случай деветдесет и петата му годишнина*. София : БАН, 1955. С. 49–52.
5. Викторова, К. Александър Теодоров-Балан и езиковата култура. *Български език*. София : БАН, 1985. Год. XXXV. Кн. 5. С. 422–430.
6. Енциклопедия на съвременния български език. ВеликоТърново : ИПК «Свети Евтимий Патриарх Търновски», 2000.
7. История на новобългарския книжовен език. София : БАН, 1989.
8. Русинов, Р. Приносът на Александър Теодоров-Балан в теорията на националния книжовен език. *Български език*. София : БАН, 1985. Год. XXXV. Кн. 5. С. 413–421.
9. Стойков, Ст. Академик Александър Теодоров-Балан. *Сборник в чест на Александър Теодоров-Балан. По случай деветдесет и петата му годишнина*. София : БАН, 1955. С. 28–36.

Георгієва Світлана

АКАДЕМІК АЛЕКСАНДР ТЕОДОРОВ-БАЛАН —
ТВОРЕЦЬ МОВНО-КУЛЬТУРНОЇ ТРАДИЦІЇ В БОЛГАРІЇ

У доповіді авторка характеризує наукову діяльність одного з найвідоміших теоретиків болгарського мово-

знавства кінця XIX – початку XX століття. Величезною заслугою А.Т.-Балана є розробка основ мовної культури та активна практична участь в її подальшому формуванні як однієї з найважливіших ознак болгарської нації.

**ДО ПИТАНЬ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
У СЛОВ'ЯНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ
(НА МАТЕРІАЛІ МОВИ УКРАЇНСЬКОГО ПІВДНЯ)**

Голобородько Костянтин

*доктор філологічних наук, професор,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди
konceptikos@gmail.com*

Одна з наукових монографій доктора філологічних наук, професора Л. А. Лисиченко має назву «Ці невичерпні глибини мови», де авторка стверджує, що незглибимість і невичерпність мови — це її буттєва риса, яка щоразу дає імпульс для неперервних наукових досліджень у традиційних і новітніх парадигмах [Лисиченко 2011]. Опис фонетичних та лексико-граматичних особливостей мови різних регіонів, соціальних шарів, стратів у межах кожної національної лінгвокультури є апріорі актуальним дослідницьким процесом, у ході якого віднаходять й аналізують раніше не вивчені слова, здійснюють їхній лексикографічний опис. Не можна не погодитися з думкою, що кожен факт і кожне лінгвальне явище має бути задокументоване й зафіксоване, описане науковцями, репрезентоване в лексикографічних виданнях.

Загалом в Україні питання лексикографічного опису лексичного (колосального за своїм кількісним виявом) масиву діалектного мовлення є питанням надто

актуальним, оскільки інтегрується в загальнослов'янські наукові дослідження з історії розвитку слов'янських мов та їхніх просторових (територіально-регіональних) особливостей. Цьому присвячена діяльність мовознавців Інституту української мови, зокрема проф. П. Ю. Гриценка, якому належить монографія «Ареальне варіювання лексики» (1990), де автор на підставі зібраного діалектного лексичного матеріалу описав зміни, що зафіксовані в лексиці різних говірок, і прокоментував їхні причини, зумовлені усною формою побутування, міждіалектними й міжмовними контактами. Ця праця мала визнання в слов'янському світі, про що свідчать відгуки про неї болгарських, сербських, білоруських мовознавців [Мовознавці України 2010: с. 9]. Перспективами цієї дослідницької роботи може бути створення словників ареального функціонування діалектної лексики в її численних варіантах.

Важливим, на думку П. Ю. Гриценка, є наукове вивчення невідомих широкому загалу регіональних слів, уживаних письменниками у своїх творах. У статті «Слово поза словником»: реєстр словника як проблема сучасної тлумачної лексикографії» на підставі аналізу книги відомого українського науковця й громадського діяча С. О. Єфремова «Вибране. Статті. Наукові монографії» [Єфремов 2002] мовознавець пише: «Тексти відбивають лексичний склад, семантику, норми й тенденції літературного слововживання свого часу. Ознайомлення з текстами цього видання засвідчило, що чимало лексем сьогодні невідомі читачам і відсутні в авторитетних словниках, на які можна було б опертися в пошуках лексикографічної інформації. Чимало слів, які автор не раз використовує в семантично промовистих контекстах, виявилось поза словником; не тільки СУМ, а й часово ближчий авторові СБТ не дають потрібних нам даних» [Гриценко 2011]. Тексти, які увійшли до тому «Вибраного»

С. О. Єфремова, упорядкувала й підготувала до видання професор Е. С. Соловей, яка визначальною редакційною засадою обрала максимальне збереження особливостей авторової мови. Саме це є важливим для мовознавства, адже у використаних письменником словах почасти кодується інформація про історично-територіальний і культурний виміри регіонального (діалектного) функціонування мови.

Слова, не зафіксовані в жодних тлумачних словниках, містяться майже в усіх творах українських письменників різних періодів, а це — потужний матеріал для лексикографічних досліджень, для укладання різноманітних словників діалектної чи регіональної лексики відповідно до її семантичних і функційних характеристик. Винесена в заголовок «мова українського півдня» охоплює мовний матеріал текстів письменників і журналістів — представників Миколаївщини, Одещини, Херсонщини, а також діалектні мовні явища, зібрані філологами й ентузіастами-дослідниками південного краю. Огляд літературних і публіцистичних текстів дозволяє стверджувати, що діалектними словами й фразеологізмами рясніють твори Ю. Голобородька, А. Копиленка, М. Куліша, Є. Фоміна та багатьох інших. Серед них чільне місце посідає мовотворчість Івана Гричурка, українського письменника, прозаїка, публіциста, члена Спілки письменників України, який працював у редакціях обласних газет Херсонщини та Миколаївщини. Автор повістей «Роса» (1970), «Гавертій» (1971). «Путина» (1973); романів «Канал» (1974), «Далекі села» (1978), «Ватерлінія» (1982), «Червона риба» (надрукований по смерті автора у 1984 році).

І. Гричурко відтворив найрізноманітніші аспекти, грані життя українців другої половини ХХ століття. Узагалі світ українського півдня — це сильні характери, доленосні перипетії, колоритні пейзажі, а в літературних

творах І. Гричурка — це синтез суто ліричної та напружено динамічної стилістики та особливий мовний колорит, що становить територіальну, персонажно-образну й фабульну основу прозової творчості митця. Перший його роман «Канал» [Гричурко 1974] про будівництво Нижньодніпровської водної артерії отримав схвальні характеристики П. Загребельного: «Входить у літературу художник оригінальний, можна сказати, сформований, вносить у неї свій особливий сонячний світ, свої роздуми, свій гарний усміх, свої надії... Чи треба відчиняти для Івана Грищенка двері в літературу? Він сам відчинив їх [Загребельний 1974]. Художня семантика і архітектура роману отримують високі оцінні відзнаки. Є в творі щось мовби від Яновського і Гончара: тут багато сонця, панує загальна урочистість і піднесеність, герої твору неначе осяяні авторською добротою і щедрістю душі», «маємо тут справу з романом новелістичним, настроєвим, протканим роздумами про суть життя, про місце людини на землі», «віра в людину, в те, що вона знайде свій шлях, переборе в собі все погане, темне, зле — ось ця справжня письменницька віра. Розлита по всіх сторінках роману» [Загребельний 1974].

Мова творів насичена фольклорними зразками, побутовою й просторічною лексикою селян, будівельників, мешканців українського півдня. Ціла низка слів, що належить до категорії «поза словником», зрозуміла тим, хто працював на будівництві каналу. Значну групу слів становлять іменники: *тичка* (*Довелося підперти фронтон тичкою*); *корба* (*У закуті двору була криниця з корбою*); *гостильниця* (*І подзвонив у гостильницю, аби прийняли там на ніч*); *шемрій* (*почули в погребі якийсь шемрій*); *книсечка*, *ромбас* (*на колінах змійкою книсечка, що нею він смоктав з бочонка ромбас*); *гиргоші* (*вчора на гиргоші просився, а тепер ось чоловік у повному смислі*) [Гричурко 1974].

Автор активно використовує місцеві дієслова: *чамріє* (*чамріє* на ослоні в кімнатці загартований, лице опухле і заросле); *пиряну* (*Ану розступіться, я в неї косою пиряну*); *бенкнуло* (коло журавля *бенкнуло* порожнє відро); *гучала* (між деревами висіла жовтава мряковина, а під мряковиною *гучала* каламутна музика). Використовує письменник на сторінках твору і специфічно марковані прикметникові та дієприкметникові форми: *буцматий* (був *дристун*, *карапуз буцматий*); *витирловані* (*витирловані боки*).

Такі слова відбивають мовну специфіку краю, вияскравлюють художній потенціал самобутньої лексики українського півдня. Тож ці й подібні мовні одиниці потребують окремої паспортизації, обліку, накової систематизації та лексикографічного опису. Це уможливить фіксацію багатой скарбниці лексичної і фразеологічної системи в структурі загальноукраїнської мовної картини світу.

Література

1. Гриценко П. Ю. Слово поза словником: реєстр словника як проблема сучасної тлумачної лексикографії. *Українська лексикографія в загально-слов'янському контексті*. Київ, 2011. С. 238–249.
2. Гричурко І. Канал. Роман. Київ : Молодь, 1974.
3. Єфремов С. О. Вибране. Статті. Наукові розвідки. Монографії. Київ : Наукова думка, 2002.
4. Загребельний П. Передмова. *Гричурко І. Канал. Роман*. Київ : Молодь, 1974. С. 2–9.
5. Лисиченко Л. А. Ці невичерпні глибини мови. Монографія. Харків, 2011.
6. Мовознавці України : Професор Павло Юхимович Гриценко. Матеріали до бібліографії вчених. Черкаси, 2010.

ДО ПРОБЛЕМИ ТИПОЛОГІЇ МОДАЛЬНОСТІ: ПРЕЗУМПТИВНІ ПИТАЛЬНІ ВИСЛОВЛЕННЯ

Горголюк Ніна

кандидат філологічних наук, доцент,
Інститут української мови Національної академії наук України
gorgoluk@ukr.net

Функційний аналіз презумптивних питальних висловлень уможливив удокладнення типології модальності, що її запропонував український учений В. М. Бріцин. За визначенням дослідника, *модальність* виражає способи ментально-чуттєвого відбиття дійсності мовцем або її ментально-чуттєвого моделювання [Бріцин 2015: с. 79]. Виокремлено три типи модальності: доцентровий (схематично: **модальна інформація** (*Я бачу, чую, знаю, пам'ятаю, вважаю, припускаю, вірю* тощо), **що це** (предикативно оформлена інформація про зміст ментального прояву мовця) *є*), відцентровий (схематично: **модальна інформація** (*Я вимагаю, прошу, наказую* тощо), **щоб це** (предикативно оформлена інформація про зміст ментального прояву мовця) *було*); доцентрово-відцентровий (репрезентований питальними конструкціями) [Бріцин 2015: с. 83].

Питальні речення зараховано до доцентрово-відцентрового типу модальності, оскільки «будь-яке запитання містить у собі певне відображення дійсності і спонукання до заповнення деяких лакун знання» [там само]. Така мотивація корелює з висновками Ш. Баллі щодо повноти питальних конструкцій: запитання може стосуватися або частини диктуму, або всього диктуму; або всього модусу, або однієї з його частин, але ніколи не стосується диктуму і модусу разом [Баллі 1955: с. 47]. Тож будь-яке запитання є неповним і відповідно містить спонукання до заповнення лакун знання мовця для повноти відображення чи моделювання дійсності.

Уважаємо, що такий висновок застосовний до питальних конструкцій, уживаних у первинній функції, тобто до власне-питальних, функційно спрямованих на запит інформації.

Одним із функційних типів питальних речень є *презумптивно-інформативні* (термін П. Рестана [Рестан 1969: с. 182]), які за критерієм інформативності зараховано до інформативного типу. Однак модальність припущення формує особливий тип питальних речень-висловлень, що уналежнює їх до конструкцій із нестандартною семантикою. На відміну від власне-інформативних питальних висловлень, комунікативне завдання яких полягає в отриманні нової інформації (пор.: *Чиї ви будете, дітво? Якого тазди?* (М. Матіос), комунікативне завдання *презумптивно-інформативних питальних висловлень* — отримати підтвердження (чи спростування) припущення (пор.: *Він, **мабуть**, дуже кохав свою дружину?* (М. Павленко). Мовець, формулюючи запитання, уже передбачає варіант відповіді, тому презумптивно-інформативні запитання не мають альтернативного типу, пор.: *А може, вона захворіла? А може, пішла кудись, поки я бігав?..* (В. Нестайко) і *А може, вона **захворіла чи не захворіла?** А може, **пішла кудись чи не пішла**, поки я бігав?*

Презумптивно-інформативним питальним висловленням властива відповідність між формою і змістом за ознакою позитивності/негативності (якщо запитання має позитивну форму, то воно завжди має позитивне припущення, і навпаки).

За наявністю лексичних маркерів семантики припущення розрізняють експліцитно-презумптивні речення (*Ви, **мабуть**, хочете розвеселити мене після своїх розповідей про москітів і лихоманки?* — сказав Трубочов (П. Загребельний) та імпліцитно-презумптивні речення: *То ти хочеш, щоб я побожився?* (В. Королів-Старий).

За «силою» припущення виокремлюють три групи презумптивних запитань (див. [Рестан 1969: с. 183]).

Запитання, що виражають **слабке припущення**: *А там, на самому небокраї, може, наш Вишнопіль? — замружилась до обрію* (М. Павленко); *А можливо, Івана зі спанку рушив Ясенова?* (І. Чендей); *Ану ж там справді битий шлях?* (І. Франко). Маркерами семантики слабого припущення слугують вставні слова *можливо, може, частка ану*. Засобами підсилення виступають препозитивна відсполучникова частка *а*, постпозитивна частка *ж*.

Власне-презумптивні запитання: *А ви, бачу, хазяйська дитина! Певно, помагали будуватись?* (М. Павленко); *Мабуть, давно тут?* (П. Загребельний); *Здається, там уже перерва?* (В. Винниченко); *Ми ж спілкуємося на «ти», якщо я не помиляюся?* (О. Ільченко). Маркери семантики припущення: вставні слова *напевно, певне, либонь, здається, видно, очевидно*; вставні речення зразка *якщо я не помиляюся* тощо. Близькі до власне-презумптивних запитань конструкції зразка *Ти, кажуть, стараєшся там, на собі возиш?* (О. Гончар); *Тут ходила чутка, що ти теє... далеко був?* (О. Кониський).

Репліки-відповіді на запитання, що виражають слабке припущення, і на власне-презумптивні запитання можуть бути різними — підтвердження змодельованої мовцем ситуації, спростування припущення мовця або висловлення іншого припущення, пор.: *А там, на самому небокраї, може, наш Вишнопіль? — замружилась до обрію. — Може бути, прекрасна панно!* (М. Павленко); *Чи можу я побачити Сергія Коростильова? — запитав Гриненко, — він у вас, здається, проживає? — У мене, у мене* (В. Петльований); *А ви, бачу, хазяйська дитина! Певно, помагали будуватись? — Я? Що ви! Коли завершували дім, я ще в пелюшках лежав. Просто нас сусіди часом заливають.* (М. Павленко). Однак, формулюючи власне-презумптивне запитання, мовець із

більшою вірогідністю припускає можливість підтвердження, аніж заперечення (спростування) висловленого.

Запитання, що виражають **сильне припущення**, мають різні засоби вираження: *Кіндрат заморгав очима і, ковтаючи сльози: — А ти, **значить**, з цими?* (А. Любченко); ***Отже**, ви не стали би звільняти цього хлопця з диспансеру, навіть якби й знали?* (Я. Мельник); *Ти, **звичайно**, знаєш, що таке «шестикутник Хаттераса»?* — Колесников, — *відповів я холодно, але спокійно, — не став мені дитячих запитань* (В. Медведєв); ***Ага, так** ти не хочеш?* — *виходила Єва із рамок* (В. Чемерис); ***Так** ти не віриш мені, Стефане?* (О. Кобилянська).

Уважаємо, що презумптивно-інформативні питальні речення-висловлення, що виражають сильне припущення, перебувають на помежів'ї розповідних і питальних речень. Ступінь упевненості мовця в імовірності висловленої думки високий. Мовець не тільки припускає імовірність ситуації, а й прогнозує відповідь-підтвердження. Модальне значення висловлення *Ви, **звичайно ж**, американець?* (П. Загребельний) експліковане через прислівник *звичайно*, який у функції вставного слова 'уживається для підтвердження думки' [Словник української мови. Т. 3. 1972: с. 477]. Засобом підсилення правильності думки-припущення є постпозитивна частка *ж*. Отже, модальне значення аналізованого висловлення ***Я припускаю, що ви американець і Я хочу, щоб ви підтвердили цей згод.*** Репліка-відповідь *Як ви здогадалися?* містить підтвердження висловленого припущення. Пор., подальший контекст: *Це видно здалеку. Ви стояли біля шосе з таким виглядом, ніби хотіли купити все, що рухається побіля вас, і навіть усе нерухоме* (П. Загребельний).

Модальне значення таких презумптивно-інформативних висловлень виражене ментальним предикатом *припускаю*, що формує доцентровий складник модальності (*припускаю, що* [текст-факт] ϵ), та предикатом волевиявлення *хочу*, який формує відцентровий складник (*хочу, щоб* [текст-факт] *був підтверджений*): *Я припускаю, що* [текст-факт] *і Я хочу, щоб* [текст-факт] *підтвердили*.

Що сильніше припущення, то більше розмита межа між модальністю припущення і модальностями знання, *упевненості*. Репліки-відповіді на репліки-стимули із сильним припущенням переважно містять підтвердження або й через високу імовірність припущення не потребують відповіді. Висловлення із семантикою сильного припущення близькі до псевдозапитань, у яких питальна семантика нейтралізована, пор.: *Сподіваюся, це не його макоцвітна ідея розпустити загони? Моє запитання Манжула залишив без відповіді* (В. Шкляр); *Генерал, виявляється, вас добре знає? — Було діло, — кинув Загородній* (В. Шкляр).

Особливий статус мають речення зі словами *правда, чи не так* тощо. Такі конструкції вказують на упевненість мовця у факті й очікування ним підтвердження: *Правда, здивовані? Я знала, що здивуєтесь* (В. Винниченко); *Скажіть, ви — художник, правда?* (В. Винниченко); *Ця дама переживає величезну трагедію, зрештою, як і наш друг. Трагічні коханці, чи це не так?* (Ю. Косач). Модальне значення таких висловлень виражене ментальним предикатом *упевнений*, що формує доцентровий складник модальності (мовець *упевнений, що* [текст-факт] ϵ), та предикатом волевиявлення *хочу*, який формує відцентровий складник (*хочу, щоб* [текст-факт] *був підтверджений*): *Я упевнений, що* [текст-факт] *і Я хочу, щоб* [текст-факт] *підтвердили*.

Отже, презумптивні питальні речення-висловлення, які каузують виконання мовленнєвої дії, демонструють

доцентрово-відцентровий тип модальності. Диференціація семантики припущення за ознакою «сили» зумовлює відповідний вибір модальних предикатів.

Окрім презумптивно-інформативних, виокремлюємо й *презумптивно-спонукальні* питальні висловлення, які репрезентують непрямі мовленнєві акти *прохання, пропозиції* (репрезентанти фактитивної каузації), виконують непряму ілюкутивну функцію: *А може, Марку, ти своєю владою, своїм героїзмом так зробиш, щоб воно без судів обійшлось? — уже благало і очима, і скошеним ротом, і жалісною волохатістю все обличчя Шавули* (М. Стельмах); *Може, я замовлю вечерю в номер? — запропонував Шульга* (П. Загребельний). На відміну від презумптивно-інформативних презумптивно-спонукальні питальні висловлення передбачають уживання альтернативного типу питань: *Може, даси що перекусити, чи маю лягати натице?* (І. Франко).

Презумптивно-спонукальні висловлення демонструють функційну близькість із імперативними конструкціями, що й зумовлює специфіку декодування модальності таких висловлень: доцентровий маркер модальності — модальне значення припущення (можливості) щодо готовності адресата виконати дію або сподівання мовця на готовність адресата виконати дію зазнає елімінації. Елімінуємо й один із відцентрових модальних складників — бажання мовця отримати відповідь, оскільки питальна семантика нейтралізована.

Тож презумптивно-спонукальні питальні конструкції як репрезентанти імперативних мовленнєвих жанрів *прохання і пропозиції* демонструють відцентровий тип модальності (модальне значення: *Я хочу/прошу, щоб* [текст-факт]) на відміну від презумптивно-інформативних питальних конструкцій, що їх зараховуємо до доцентрово-відцентрового типу модальності.

Отже, презумптивні питальні речення-висловлення кваліфікуємо як конструкції з нестандартною семантикою, що демонструють різні типи модальності. Релевантними для визначення типу модальності презумптивних питальних висловлень є уналежнення до інформативних чи імперативних мовленнєвих жанрів та семантика модальних предикатів.

Література

1. Бріцин В. М. Модальність і предикативність: лінії розмежування і протиставлення. *Мовознавство*. 2015. № 2. С. 77–85.
2. Рестан П. Синтаксис вопросительного предложения. Общий вопрос. Осло–Берген–Тромсе : Universitetsforlaget, 1969.
3. Словник української мови: в 11 томах. Київ : Наук. думка, 1970–1980. Т. 3, 1972.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПАРАДИГМИ «УКРАЇНА — СВІТ» У МОВОМИСЛЕННІ ІВАНА ПЕРЕПЕЛЯКА

Горенко Вікторія

здобувачка ступеня доктора філософії

кафедри української мови,

Харківський національний педагогічний університет

імені Г. С. Сковороди

viktoriagorenko@ukr.net

Проблема наукового вивчення й опису української мови набуває сьогодні концептуально-світоглядного характеру, у вимірі чого мова постає як вияв ментального, емоційного й інтелектуального зрізу свідомості людини. Рідна ж мова відбиває етноментальні площини людського

світосприймання. Для українського поета-харків'янина Івана Перепеляка образ *рідна мова* перебуває в одному ряду з такими концептуалізованими образами «*батьківська оселя*», «*материнська турбота й ласка*», «*батьківські повчання*», «*Батьківщина*», тому поет за допомогою художнього слова спілкується зі своїм *Я*, з довіллям, народом, рідним домом, вітчизною і навіть з усім світом. Його мовосвіт відтворює автобіографічні події чуттєво і тонко, створює різноманітні ліричні образки, які відзначаються ідіостильовою оригінальністю. Якщо згадати жанрову форму сонету або дрібніші поетичні форми, зокрема хайку, рубаї, тріолети, ронделі, то відзначаємо обережне, часом шанобливе ставлення поета до рідної мови шляхом реалізації традиційної культури використання українського слова.

Мовосвіт І. Перепеляка тісно пов'язаний з багатьма важливими аспектами використання слова, як важливого «поетичного інструменту комплексної взаємодії звукового смислового зображувального, ритміко-мелодійного начала. Загалом, у поезії мова постає як «одиниця соціального рівня з кількома вербальними маркерами на позначення статусних характеристик (мова — рідна, народна, державна), концептуалізуючись у мовній картині автора» [Голобородько 2010: с. 199]. У художньо-свідомісній програмі Івана Перепеляка можна виокремити декілька моделей: «*образ автора*», який поєднується з особистими позиціями митця, виявленням співвідношень між поглядами і творчістю; «*слово автора*», яке є віддзеркаленням ідіостилу самого поета; «*мова персонажа*», яка знайомить кожного читача на рівні характеристики, виокремлення та індивідуальних форм мовлення героїв.

У художньо-семантичній площині поетичних текстів автора спостерігаємо органічне поєднання образів *мова й народ*. СЛОВО для автора протягом багатьох століть «*шукало стежку, хоч вузьку, / ішло, одягнуте у відчай*»,

завдяки титанічній праці І. Федорова друковане слово «*у келії чернечій... шукало не підпільну втечу*» [Перепеляк 2013 Т. 1: с. 104]. Символічний концепт УКРАЇНА ототожнюється з багатостраждальною землею, народом і писемністю, які зазнавали експансії з боку різних загарбників: «*Крізь хащі пробиваючись віків, / Несла свою райну Україна, / Щоб виплакати німотою слів...*» [Перепеляк 2013: с. 104]. Драматичне становище рідного слова відбите в останній строфі вірша «Слово»: «*слово потрясла знов гіркота. / Хіба ж те слово може довго спати, / Коли дихнуло смертю од хреста...*» [Перепеляк 2013 Т. 1: с. 104].

Ми ставимо за мету показати реалізацію семантичної площини АВТОР — СВІТ, зосередившись на суб'єктивному й об'єктивному началах відображення поняття СВІТ. Важливо знати ці начала: об'єктивне зумовлюється суб'єктивним (індивідуальним) характером мислення кожної людини (унікальна суспільна практика — духовний шлях кожного народу, що використовує рідну мову); суб'єктивне — це зв'язок антропоморфності і людського ставлення до світу і між тим специфічною формою світорозуміння та світосприйняття. Для поета Івана Перепеляка світ розкривається в його відповідних картинах, які зазвичай у поетичній свідомості формуються в різних аспектах «світовідчуття, світорозуміння, світосприйняття, світочуття, світобачення, світооцінки, світоуявлення, в актах переживання світу як цілості й актах світодії» [Голобородько 2010: с. 63]. Тобто в цих вимірах формується мовомислення митця, що оприявнюється його поетичним ідіостилем. Мовомислення Івана Перепеляка ми намагатимемося досліджувати у трьох вимірах: Перепеляк — майстер поетичних зіставлень, продовжувач традицій української національної і світової поетичної думки; Перепеляк — філософ і громадянин із розвинутим історичним і філософським

мисленням. І нарешті Перепеляк — тонкий лірик, для якого характерний величезний діапазон миттєвостей людського буття.

У творях поета ми розрізняємо дві моделі (картини) світу — концептуальну й мовну. Оскільки концептуальна картина характеризується більшою сталістю, упорядкованістю й системністю, то мовна картина художника слова є прямим відображенням його власних відчуттів і ціннісних орієнтирів шляхом побудови власної мовної форми. Прокоментуємо поняття СВІТ і звернімося до «Філософського енциклопедичного словника», де зазначено, що світ розуміють, як: 1) усе сутнє, що може знаходитися у світі; 2) буття цього сутнього, що може виступати в певних групуваннях, наприклад, «світ математики»; 3) те, у чому відбивається людське існування, наприклад, суспільний світ, «ми», або «власне» і найближче (домашнє) середовище; 4) «світовість», яка існує одночасно в собі (апріорі) і як модус різних «світів» [ФЕС 2002: с. 270]. За М. Хайдегером, світ є видом буття людського існування і проникненням у трансцендентальний стан людського існування, що уможливило подолання поняття свідомості й супутнього йому поняття абстрагованості від світу й ізольованості суб'єкта» [ФЕС 2002: с. 270]. Одинадцятитомний «Словник української мови» подає кілька значень лексеми «світ»: 1) сукупність усіх форм матерії; 2) окрема частина всесвіту; 3) земна куля, Земля, з усім, що на ній є; 4) людське суспільство, об'єднане певними соціальними, культурно-історичними та етнографічними ознаками; 5) певна галузь, сфера діяльності людей; коло людей, об'єднаних спільністю професій, належністю до якого-небудь середовища» [СУМ 1970–1980: с. 89]. Доречно зауважити, що в смисловому наповненні концепту СВІТ домінантною є просторовість, що асоціюється з іншими концептами ПРОСТІР, ЧАС, ЗЕМЛЯ, ЖИТТЯ, ВСЕСВІТ тощо.

Герої творів І. Перепеляка здебільшого бачать відмінності між двома протилежними світами: реальним (дійсним, традиційним) і вимірним (уявним, фантастичним), де автор використовує різні художні прийоми, у яких репрезентує складність і неповторність світу, миттєвість і вічність, одвічне протистояння і співіснування буденного і прекрасного. А для поезії Івана Перепеляка відчуття світу представлене не тільки в малих ліричних творах, а й у розлогих художніх формах — історичних, ліричних, драматичних, філософських, політичних поемах, навіть у поемі-фесрії. У низці поезій у художньо-семантичній площині авторського ідіостилю власне бачення світу реалізується в моделях *«солодкі спогади»*, *«трагічне минуле»*, *«реальна дійсність»*, *«світле щасливе майбуття»* тощо. Теорія *«двох світів»* представлена поетом у різних формах: сну, мрій, уявних перенесень героя в мрію, звернень до Бога. Звертає увагу поетове здивування *«Божим світом»*, який є складним, загадковим, суперечливим і тому важливо усвідомлювати, що навколо художньо-семантичної сфери СВІТ — БОГ з'являється ряд мовних образів емоційно-експресивного наповнення й репрезентантів християнського світо-сприймання концепції безкінечного Бога-творця.

Мовно-поетична репрезентація ліричного Я щодо живої й неживої природи в художньому макротексті Івана Перепеляка нагадує різноманітну багатопланову цілісність, яка складається з моделі індивідуальної світобудови, художньо-мистецьких особливостей митця, лінгво-поетичної динаміки, як наслідок — художні тексти нагадують будову й близького середовища, і далеких світів, або світ природи і світ просторовий, світ людей і власний світ (Я — СВІТ), світ матеріальний і духовний, світ реальний та вигаданий. Читаючи рядки творів І. Перепеляка, які відбивають взаємовплив світу людини та світу природи, маємо відчуття невід'ємності, захищеності,

важливості поетичного Я: *О квіт, землі. І обійма тривога. / Його ніде не бачив я такого, / Як у своїй полтавській стороні* [Перепеляк 2013 Т. 1: с. 71]; *А я очима / Все блукав по хаті, / Боявся / Зайчик / Сонячний / Згубить...* [Перепеляк 2013 Т. 1: с. 251]; *Оглянувши поле, / Прощаюся довго й нелегко. / Щось ляже на душу. / І знову цю ніч не засну. / І зойкне душа, як в осінньому небі лелека / Вклонюся землі / І світлій над степом зорі... / І степ не докличеться / Довго з дороги мене* [Перепеляк 2013 Т. 1: с. 544-545].

Вербальним аналогом концепту СВІТ є ЖИТТЯ, що зіставляється з іншими поняттями; так, наприклад у парадигмі ХАТА — ПРИРОДА — СВІТ ми бачимо цей зв'язок із реальними життєвими проблемами, поданими в етично-світоглядних вимірах: *Пустка подвір'я, порожні вікна, білені стіни, тиша твого порогу, ти стоїш безпорадна: / як тепер далі нам жити?; Ручка дверна, матері потиск останній, попелище літ. Як бачимо, персоніфікований образ Іванової оселі постійно нагадує ліричному герою цей вічний образ: «густим бур'яном заростають щебетні ластівок; стіни...взялися холодним інеем; тиша...порогу мене морозом пройма; і ти стоїш безпорадна»* [Перепеляк 2013 Т. 1: с. 128].

Сентиментально втілює автор ідею вічного (загробного) життя матері в парадигмі ЖИТТЯ — МОГИЛА — СВІТ — ЗЕМЛЯ — ТОЙ СВІТ: *Я гостем почуваюсь у житті, / Коли приходжу на твою могилу; І знов на душу смуток, наче брила. / І знову світ стає у чорноті! Наступна земля... / Почувся б голос твій хоч звіддала...Спішу до тебе кожен раз; Знаю, виглядаєш з того світу...* [Перепеляк 2013 Т. 1: с. 565]. Символічний образ калини уявно передає душу конкретної людини: *Лиш калинові затремтіли віти* [Перепеляк 2013 Т. 1: с. 565]. Своєрідний вимір реалізації концепту ЖИТТЯ маємо в авторських контекстах, репрезентованих у формі інтимних інтонацій, надій і сподівань ліричного героя. Цей

контекст реалізовано в парадигмі КРАСА — НАДІЯ — ПОГЛЯД — ВРОДА — КОХАННЯ: *Горю, немов вогнем і аж німію, слово часом вимовить не смію, кожній нашої зустрічі радію, не остання ти моя надія, погляд твій для мене нагорода; чи зрозумієш ти мою любов, / моє кохання і моя ти вродо?* [Перепеляк 2013 Т. 1: с. 437].

У поетичному мовосвіті Івана Перепеляка концепт СВІТ втілений у структурно-смысловому складнику ПРОСТІР, що репродукує відчуття просторової об'ємності, масштабності, панорамності. Маємо на увазі, що цей концепт охоплює стихію води, яка вербалізуються в мовних образах річки, дощу, моря, океана, та стихії повітря в образах неба, даличини, хмар. Поет віддає перевагу описам картин природи не тільки рідної української землі, а й інших світів: *А небо все ясніш пливе над **світом*** [Перепеляк 2013 Т. 1: с. 540]; *І знову **світ** встає у чорноті* [Перепеляк 2013 Т. 1: с. 565]; *...буде...купатися в росах збентежений **світ*** [Перепеляк 2013 Т. 1: с. 280]; *І відкривався із полотен **світ*** [Перепеляк 2013 Т. 1: с. 548-549]; *Іди в **світи** сміливо / Цей **світ** жорстокосердий* [Перепеляк 2013 Т. 1: с. 31].

Для кожної людини головним у житті є місце, де вона народилася, зростала, творила, дбала про свій добробут та близьких їй людей. Мала Батьківщина, рідний край, земля батьків і дідів постійно нагадують про причетність до символічного образу, що відлунює в серцях багатьох поколінь, нагадує нащадкам бути пильними та відданими, любити й створювати красу, неповторність, незалежність. Топонім *Україна* вживається в поезії Івана Перепеляка не тільки як домінуючий просторовий, але й концептуальний в онтологічному вимірі образ: *Україно! / У твій день погожий / Щастя нам судилося одне*. Тож творчість Івана Перепеляка є основою для різнопланових інтерпретацій і декодувань авторських смислів, які є актуальними для сучасних українців.

Література

1. Голобородько К. Побудова художньої моделі світу як характерна риса ідіостилю української поезії. *Південний архів: Зб. наук. праць. Серія: Філол. науки.* Херсон, 2000. Вип. 8. С. 56–59.
2. Голобородько К. Ю. Ідіостиль Олександра Олеся: лінгвокогнітивна інтерпретація. Харків : ХІФТ, 2010.
3. Єрмоленко С.Я. Українське художнє слово як ознака духовності народу. *Вивчаємо українську мову та літературу.* 2004. № 9. С. 2–5.
4. Перепеляк І. М. Поезії та поеми. Т. 1. Харків, 2013.
5. Перепеляк І.М. Поезії та поеми. Т. 2. Харків, 2013.
6. Словник української мови : в 11 томах. Київ, 1970–1980.
7. Топоров В. Н. Словарная статья. Риторика. Языкознание. Большой энциклопедический словарь. Москва, 2000.
8. Філософський енциклопедичний словник. Т. VI. Київ, 2002.

ПОРУШЕННЯ ЛІТЕРАТУРНИХ НОРМ НА ТЛІ УСНОГО ПОБУТОВОГО ДИСКУРСУ

Григор'єва Ольга

*кандидат філологічних наук, доцент,
Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка
olga1405grigorieva@gmail.com*

За роки незалежності українська мова як державна зробила великий крок уперед: розширилася сфера функціонування української мови, зріс інтерес до неї як українськомовних, так і не українськомовних громадян

нашої держави, а головне — покращилася якість українського мовлення. Унормовану, правильну літературну мову тепер можна почути не лише з університетської кафедри, а й у лікарні, магазині, у тролейбусі чи на вулиці. Водночас відхилення від літературних норм надто частотні в мовленні наших співвітчизників. Помічаємо помилки в засобах масової інформації, у діловому спілкуванні, у рекламі товарів та послуг. Та найбільше, за нашими спостереженнями, порушень вимог літературної мови виникає в усному мовленні, зокрема у сфері приватного спілкування. Розмовне побутове мовлення здебільшого спонтанне, безпосереднє, непередбачуване, ситуативне. Характерною його ознакою є наявність емоційно-експресивного забарвлення. Саме ці позалінгвальні чинники зумовлюють значну кількість помилок в усному побутовому дискурсі.

Дослідження мовленнєвих помилок залишається актуальним, оскільки виявляє причини їх виникнення, а отже надає можливість визначити шляхи уникнення порушень літературних норм. Метою розвідки є дослідження найбільш поширених відхилень від норм літературної мови в усному побутовому дискурсі.

Вивченням культури української мови займалися Б. Антоненко-Давидович, Г. Берегова, М. Вашуленко, С. Дорошенко, А. Коваль, Т. Окуневич, Л. Паламар, М. Пентилук, М. Пилинський, О. Пономарів, В. Русанівський, О. Сербенська та інші. Ними розроблені теоретичні засади культури української мови, упорядковані норми сучасної української літературної мови, укладені словники, довідники, посібники. Проблеми культури мови не втрачають актуальності, як не втрачає актуальності необхідність поширення літературної української мови в усі сфери комунікації. З огляду на це викликає зацікавленість дослідження типових мовленнєвих помилок в усному спілкуванні.

Найсуттєвішим чинником виникнення мовленнєвих помилок є вплив російської мови, яку традиційно використовують у побуті як розмовний, часто ненормований варіант. Усього 75% від зафіксованих нами помилок.

Серед помилок-росіянізмів ми виділили кілька різновидів, які трапляються найчастіше:

- заміна українського слова російським: *Мене такі мисли не посещают. Говорить з таким восторгом;*

- уживання російських слів з українською вимовою: *пошити [майже], наравитися [подобатись], бистріше [швидше];*

- утворення форми російського слова за законами української граматики: *На третьому етажі; оцінка в зачотці;*

- калькування російських слів та словосполучень: *неприйняття [спротив], співпадати [(збігатися), слідуючий [наступний], оточуюче [навколишнє] середовище, приймати [брати] участь, виступити в якості арбітра [виступати арбітром];*

- вживання слів у невластивому їм значенні: *Щонеділі [щотижня], звати [кликати], на протязі [упродовж, протягом], прибігати [вдаватися], мішати [заважати], лист [аркуш]* (такі слова значно ускладнюють спілкування: вони є в українській мові, але з іншим лексичним значенням);

- перекручення російських слів: *одежа [одяг], щас [зараз], опять [знову], не (ні), время (час)* (цих слів немає ні в українській, ні в російській мові, вони надають мовленню просторічного забарвлення, а мовця характеризують як неосвічену людину);

- словотворення за російськими нормами: *полтавчани [полтавці], київляни [кияни], покупатели [покупці];*

- зросійщена вимова: *проблема, балет, дело.*

Велика кількість росіянізмів в усному мовленні свідчить не лише про негативний вплив іншої мови, а ще й про незнання державної мови, її лексико-фразеологічної, граматичної, словотвірної систем, стилістичних можливостей, а також про неухвалне й недбале ставлення до власного мовлення та неповагу до співрозмовника.

У результаті спостережень за усним мовленням мешканців Полтави ми виявили відхилення від літературних норм під впливом місцевого діалекту.

Серед них:

- діалектні слова: *вошкулупитися* [порпатися], *желіпати* [кричати], *квасці* [червоні буряки], *кабак* [гарбуз]), *ловкий* [гарний, чепурний], *баклажани* [помідори];

- діалектні граматичні форми, наприклад, властиве діалектам Лівобережної України відмінювання імен по батькові осіб жіночої статі за зразком прикметників жіночого роду твердої групи: *віддати Ганні Степанівній, сказати Світлані Петрівній, звернутися до Ольги Іванівної, спитати в Оксани Дмитрівної*;

- форми дієслів третьої особи однини теперішнього часу першої дієвідміни без кінцевого *є*: *біга* [бігає], *чита* [читає], *шука* [шукає] та форми другої особи однини з пропущеним *є*: *бігаєш* [бігає]), *знаєш* [знаєш], *читаєш* [читаєш];

- поширені на Полтавщині діалектні форми третьої особи однини дієслів теперішнього часу: *робе* [робить], *носе* [носить] та першої особи однини: *сидю* [сиджу], *прося* [прошу];

- діалектна вимова: *вгірки* [огірки], *нясо* [м'ясо], *кісто* [тісто], *волосця* [волосся].

Діалектизми трапляються переважно в мовленні людей старшого віку, однак у процесі дослідження ми помітили тенденцію щодо вживання діалектних слів

у молодих мовців тоді, коли йдеться про побутові речі, про життя в селі тощо.

Причиною мовленнєвих помилок часто буває незнання мовних норм або невміння відрізнити нову норму від помилки. Українська мова перебуває в стані активного входження в широкий суспільний дискурс, що характеризується відновленням забутих питомих лексико-граматичних форм і творенням нових, розмаїттям варіантів, з яких далеко не кожний відповідає системі нашої мови.

Мова живе, розвивається, удосконалюється. Ми цілком поділяємо думку Миколи Степаненка, який пише: «Є всі підстави прогнозувати, що ця стихія з часом припиниться і мовні норми вляжуться, а сама мова очиститься від випадкового, недовершеного, не вигрануваного, у ній назавжди залишиться те, що не порушує літературного стандарту» [Степаненко 2018: с. 83].

Література

1. Берегова Г.Д. Формування культури мовлення студентів-аграрників в умовах нижньонадніпрянських говірок: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2002.
2. Біляєв О.М. Лінгводидактика рідної мови : навч.-метод. посіб. Київ : Генеза, 2005.
3. Дорошенко С. І. Основи культури і техніки усного мовлення: навч. посіб. / 2-е вид., переробл. і доп. Харків : «ОВС», 2002.
4. Новий тлумачний словник української мови у 4 томах / Укл. В. Яременко, О. Сліпущко. Київ : Аконіт, 2001.
5. Степаненко М.І. Із засіву — благословилося: Ескізи до вибраного. Полтава : ПП «Астра», 2018.

ВІДАНТРОПОНІМНІ ТОПОНІМИ ТЮРКСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ

Ільченко Ірина

*кандидат філологічних наук, доцент,
Запорізький національний університет
irynailchenko2017@gmail.com*

Поява відонімних утворень (відонімних дериватів, відонімних похідних, відпропріальних утворень) зумовлена прагненням мовців образно назвати певне явище, дію, передати смислові відтінки або експресію, для вираження яких у літературній мові немає спеціальних «готових» засобів, потребою порушити мовний автоматизм [Вовк 2015: с. 22].

Відонімні утворення — це слова, що мають своєрідну семантичну природу, зумовлену сутністю онімів-формантів, та функційне призначення. Вони належать до системних мовних і позасистемних мовленнєвих явищ, що ілюструють форми й шляхи розвитку мови окремого періоду й оновлюють словотвірно-образні можливості української мови.

Усі відонімні топоніми тюркського походження Запорізького краю умовно розподіляються на такі підгрупи: відантропонімні та відтопонімні назви.

Відантропонімні топоніми — це назви місцевих географічних об'єктів, походження яких пов'язане з іменами, прізвищами, прізвиськами їхніх власників або мешканців. Мовознавці стверджують, що частіше на базі прізвищ чи власних імен формуються топоніми. Прізвища ж, організовані на базі топонімів, зустрічаються рідше, хоча на початковому етапі такий шлях творення в українській мові належав до продуктивних. Якщо брати історичну послідовність виникнення власних назв, то спочатку творяться антропоніми, потім гідроніми й пізніше вже ойконіми, тобто полярними позиціями

в співвідношенні власних назв виступають антропоніми та ойконіми [Лобода 1974: с. 107].

Як справедливо зауважує С. Толстая, «кожне слово щодо мотивації має два виміри — внутрішній і зовнішній: воно може бути мотивованим, у ньому може бути репрезентована певна мотиваційна модель, і воно може бути мотивувальним, тобто саме мотивувати інші найменування» [Толстая 2002: с. 116].

Антропоніми, які є етимонами топонімів Запорізького краю, поділяються на три групи: тюркські імена, прізвища та назви родів. Кожна підгрупа репрезентується різною кількістю прикладів у топоніміці досліджуваного регіону.

Кількісно значну групу складають найменування топооб'єктів, утворені від назв родових підрозділів:

Айтамагли — ногайський аул (селище) Єдичкульської орди, на правому березі річки Буртиччі. Назва генонімічна (походить від назви тюркського родового підрозділу *Айтамагли*) [Князьков 2007: с. 15].

Бешаул — ногайський аул (селище) Єдисанської орди. Заснований наприкінці XVIII ст. Назва, ймовірно, генонімічна, походить від назви роду *Бешаул*. Переклад назви (варіант *Бешаул*) як ‘головний аул’ є сумнівним. Бо голова тюркською мовою *баш* (*беш* ‘п’ять’) [Князьков 2007: с. 186].

Бодай — ногайський аул (селище) біля села Володимирівки. Заснований у першій чверті XIX ст. Належав до Єдисанської орди. Назва походить від назви ногайського роду *Бодай* (генонімічна). У 1860 р. ногайці із селища пішли до Туреччини. Біля аулу й на його земельній ділянці в 1862 р. виникло село Дмитрівка, яке спочатку також мало назву *Бодай* [Князьков 2007: с. 146].

Джагенли — ногайський аул (селище), Джембуїлуцької орди, тепер центр села Вячеславки. Знаходився поруч з аулом Ягонда-Шекли. У надрукованих

списках ногайських аулів не згадується. Ймовірно, виник у середині XIX ст. Назва утворилася від родової групи *Джагенли*. Дослівний переклад (стосується етноніму) — ‘той, що у стороні’ (від тюркського *джага* ‘сторона’). Татарська назва, як стверджував В. Г. Фоменко, означає ‘іскренні’, ‘душевні’, але цей переклад сумнівний, оскільки тюркською мовою це *дяканли* [8, с. 32].

Емір — ногайський аул (селище) Єдисанської орди за 2 км на південний схід від сучасного села Георгіївка. Заснований в другій чверті XIX ст. Назва за походить від родової групи *Емір* (генонімічна). Імовірно, сама назва роду утворилася від імені засновника цього роду *Емір* [Князьков 2007: с. 154].

Есабей-2 — ногайський аул (селище) Єдисанської орди, на лівому березі річки Домузли, тепер частина смт Приазовського. У списках аулів початку XIX ст. йдеться тільки про один аул *Есабей*. Аул розділився на два населених пункти в першій чверті XIX ст. Назва за назвою ногайського родового відгалуження *Есабей* (генонімічна). Аул мав номер два, на відміну від селища *Есабей-1*, що знаходився на території сучасного села Вознесенки (Мелітопольського р-ну) [Князьков 2007: с. 154].

Кічкине-Бескекли — ногайський аул (селище), на лівому березі річки Лозуватки. Заснований у першій чверті XIX ст. Назва генонімічна (за назвою ногайського родового відгалуження *Кічкине-Бескекли*). Буквальний переклад назви В. Г. Фоменком як ‘аул п’ятьох маленьких куріпок’ є помилковим і кумедним. Перекладається як ‘селище роду *Кічкине-Бескекли*’ [Князьков 2007: с. 195].

Машикур — ногайський аул (селище) Єдисанської орди, навпроти сучасного села Петрівки. Спочатку, з кінця XVII існував аул *Шавкай-Машикур*. У 1811 р. він був поділений на два аула *Машикур* і *Шавкай*. *Шавка* і *Машикур* — назви ногайських родових підрозділів. Від цих назв (синонімів) і походить назва селища [Князьков 2007:

с. 199] . В. Г. Фоменко вигадав назву *Машикара* й переклав як ‘*насмійка*’, ‘*жарт*’ [Фоменко 1869: с. 56]; щодо перекладу назви аулу це очевидна помилка. Крім того, В. Фоменко помилково писав, що інша назва аулу — *Карача*, тоді як це перекручена назва селища *Карагач*, звідки прийшли болгари, які заселили с. Петрівку. У 1860 р. ногайці з аулу пішли до Туреччини. У 1862 р. навпроти ногайського селища та на його земельній ділянці було утворене с. Петрівка. Село мало стару паралельну назву за назвою аулу [Князьков 2007: с. 200].

Невкус — ногайське селище (аул), тепер частина села Олександрівки. Виникло наприкінці XVIII ст. Переклад назви з тюркської *невкус* ‘*великий*’ В. Г. Фоменком помилковий. Назва генонімічна — за назвою ногайської родової групи — ‘*селище роду Невкус*’ [Князьков 2007: с. 165].

План-Абдулганар — ногайський аул (селище). Виник у середині XIX ст. У 1845 р. про аул із такою назвою не йшлося. Абдулганар — відгалуження ногайського роду (генонім). Термін *план* означав ‘*діляницю, яка була виділена для новобудов*’. Тобто назва перекладається як ‘*діляниця (роду) Абдулганар*’ [Князьков 2007: с. 207].

Сарайли — ногайський аул (селище) Джембуйлуцької орди. Заснований у першій чверті XVIII ст. Назва пов’язана з давнім тюркським родом *Сари* (назва роду перекладається як ‘*жовтий*’, ‘*рижий*’). У 1860 р. аул був покинутий ногайцями, які переселились до Туреччини. У 1862 р. біля ногайського аулу виникло село Банівка, тому воно також мало стару назву *Сарайли* [Князьков 2007: с. 209].

Таз — ногайський аул (селище), зараз це південна частина сучасного села Дівнинського. Південна околиця ногайського селища знаходилась за 0,6 км на південь від сучасного села. Заснований в першій чверті XIX ст., належав до Єдисанської орди. Назва походить від

ногайського (тюркського) роду, перекладається як ‘*селище роду Таз*’. У 1860 р. аул був залишений — ногайці переселилися до Туреччини. На території аулу та на його земельній ділянці у 1862 р. виникло село Дівнинське, яке в перші роки свого існування також мало назву *Таз* [Князьков 2007: с. 174].

Наступна, менша за чисельністю, група відантропонічних топонімів репрезентована назвами, які утворені від імен та прізвищ тюркського походження. Виникнення цих топонімів пов’язане з іменами та прізвищами їхніх власників або мешканців.

Від тюркського імені *Гасан* утворена топонімічна парадигма, а саме: зимівник *Гасана*, балка *Гасанова*, селище *Гасанівка*.

Гасана — зимівник запорожця у Вільнянському районі. *Гасан* — прізвище тюркського походження. Існував у другій половині XVIII століття [Князьков 2002: с. 74].

Гасанівка — селище [Князьков 2002: с. 75].

Гасанова — балка [Князьков 2002: с. 75].

Кабіл-Івак — ногайський аул, що існував на місці сучасного села Великої Білозерки біля лівого берега річки Білозерки до 1770 років. Аул був напівкочовим поселенням із кибиток та землянок. У перекладі з тюркської *kabile* ‘*рід*’, *Ivak* ‘*власне ім’я*’, тобто ‘*рід Івака*’ [Князьков 2006: с. 17].

Кабіл-Теллак — ногайський аул, що існував на місці сучасного села Великої Білозерки до 1770 років. Аул був напівкочовим поселенням з кибиток та землянок. З тюркської *kabile* ‘*рід*’, *Tellak* ‘*власне ім’я*’, тобто ‘*рід Теллака*’. Був зруйнований запорожцями в 1769 році [Князьков 2006: с. 17].

Куджулова Переволока — протока, яка впадала в Зборовський Кут. Походження назви достовірно не відоме, але О. С. Стрижак припускає, що протока належала якомусь

Куджулу. Д. Яворницький антропонім *Куджулу* зближує з тюркським *каджиоглу* ‘син богомольця’ [Стрижак 1967: с. 79].

Мізарли-Тубе — могила (курган у складі курганного могильника). Назва перекладається з тюркської як ‘поховальний пагорб (курган)’. Виник в другій половині XIX ст. Назва за прізвищем *Мізарли* [Князьков 2007: с. 164].

Темирівка — село в Гуляйпільському районі. Засноване в 1880 році як поміщицьке. Назва за прізвищем чи ім’ям тюркського походження *Темир* ‘залізний’ [Князьков 2002: с. 181].

Отже, аналіз відантропонічних топонімів Запорізької області підтверджує тісний взаємозв’язок між антропонімією та топонімією, який проявляється, зокрема, у номінації конкретних географічних об’єктів за іменуваннями людей, які первісно були власниками певних реалій, проживали на цих територіях, або ж їхня діяльність була тісно пов’язана з конкретними географічними об’єктами.

Література

1. Вовк А. В., Ковальчук М. С. Відонімні утворення в мові сучасної газети. *Український смисл*. Дніпропетровськ, 2015. С. 21–29.
2. Князьков Ю. П. Запорізька область. Історико-географічний і топонімічний словник (Василівський, Вільнянський, Гуляйпільський, Запорізький, Новомиколаївський). Запоріжжя : ТанDEM-У, 2004. Вип. 1.
3. Князьков Ю. П. Запорізька область. Історико-географічний і топонімічний словник (Великобілозерський, Кам’янсько-Дніпровський, Куйбишевський, Михайлівський, Оріхівський, Пологівський, Розівський, Токмацький райони). Запоріжжя : ТанDEM-У, 2006. Вип. 2.

4. Князьков Ю. П. Запорізька область. Історико-географічний і топонімічний словник (Бердянський, Веселівський, Мелітопольський, Приазовський, Приморський, Чернігівський, Якимівський райони). Запоріжжя : Тандем-У, 2007. Вип. 3.
5. Лобода В. В. Вплив антропонімії і гідронімії на творення сучасної ойконімії Північного Причорномор'я. *Питання ономастики Південної України*. Київ : Наукова думка, 1974. С. 107–112.
6. Стрижак О. С. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини (Нижньонаддніпрянське Лівобережжя). Київ : Наукова думка, 1967. 127 с.
7. Толстая С. М. Мотивационные семантические модели и картина мира. *Русский язык в научном освещении*. Москва : Языки славянской культуры, 2002. С. 112–127.
8. Фоменко В. Г. Звідки ця назва? Дніпропетровськ : Промінь, 1969.

ДІАХРОНІЙНИЙ КОРПУС ЛІНГВІСТИЧНИХ ТЕКСТІВ: ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ

Казимиrowa Ірина

*кандидат філологічних наук, доцент, старший науковий
співробітник,*

*Інститут української мови Національної академії наук України
kazymyrovai@gmail.com*

Підготовча робота до укладання історичного словника лінгвістичних термінів містить такі етапи: добирання джерельної бази словника, що охоплюватиме період від XVI до 50-х рр. XX ст., упорядкування

відібраних джерел у діяхронічному корпусі лінгвістичних текстів; укладання лінгвістичних профілів джерел (паспортизація лінгвістичних термінів); побудова реєстру словника; створення діяхронійних когнітивних карт лінгвістичного терміна (системи представлення лінгвістичних знань, що відображає процеси концептуалізації й категоризації лінгвістичного терміноконцепту в проєкції на лінгвістичний термін, який його номінує).

Важливий складник підготовчої роботи над словником — створення діяхронічного корпусу лінгвістичних текстів ISTLING. Корпус текстів, за визначенням О. М. Демської-Кульчицької, — це машиночитане, стандартно організоване зібрання репрезентативних для певної мови, діалекту або іншої підмножин(и) мов(и) писемних або усних текстів, призначених для лінгвістичного аналізу й опису, відібраних і впорядкованих згідно з експліцитними екстра- та інтралінгвальними критеріями [Демська-Кульчицька 2005]; відповідно, діяхронійний корпус — тип корпусу, зорієнтований на вивчення й аналіз еволюційних процесів у конкретній мові; його укладають переважно на матеріалі текстів однієї мови, відібраних у різні часові проміжки з метою вивчення історичної динаміки мовних змін [Жуковська 2013: с. 133].

ISTLING — це корпус писемного мовлення, оскільки до нього входитимуть тексти граматик, словників та наукових праць (монографій і статей). Оскільки відбирання даних до корпусу та їхня кількість зумовлені термінографічним завданням — укласти історико-термінологічний словник, застосовуємо підхід статичного корпусу, задекларований у працях Д. Бібера та Дж. Ліча [Biber 1993; Leech 2007]. Такий корпус має кінцевий розмір і засвідчує стан мови на певному синхронному зрізі.

Призначення корпусу — слугувати джерелом відомостей про історію лінгвістичних термінів української мови, проте до нього входитимуть джерела не лише українською, а й польською, німецькою, російською тощо мовами з огляду на їхню роль у формуванні й становленні лінгвістичної термінології української мови.

На першому етапі роботи над корпусом створено електронний архів лінгвістичних текстів (масив електронних, сканованих та вручну набраних видань), що згодом буде трансформовано в електронну бібліотеку лінгвістичних текстів. Наступний етап — розмічування текстів за типами вміщеної в них інформації, важливої для користувачів, що дасть змогу використовувати корпус як інформаційно-довідкову та дослідницьку систему [Карпіловська 2006: с. 77]. Передбачено такі метатекстові параметри: 1) назва твору; 2) жанр; 3) рік, місце видання; 4) відомості про автора.

Покажемо, які метатекстові параметри описано в праці Є. Тимченка «Причинки до української діалектології» [Тимченко 1908: 82–93].

1. Тимченко Є. Причинки до української діалектології. *Записки Українського Наукового Товариства в Києві*. http://history.org.ua/LiberUA/ZUNTK1_1908/ZUNTK1_1908.pdf.

2. Наукова стаття.

3. Київ: 3 друкарні Першої Київської Друкарської Спілки. Трьохсвятительська, 5, 1908. С. 82–93.

4. З огляду на формат тез наводимо покликання на джерело інформації: [Дзендзелівський 2007: с. 709–710].

Кожен параметр матиме свою спеціальну мітку, яка виконує роль ключа для пошуку в корпусі необхідної інформації [Карпіловська 2006: с. 80]. Перелік параметрів, а відповідно, і меню матимуть відкритий характер і в разі потреби можуть поповнюватися новими параметрами

класифікації текстів або новими значеннями вже наявних параметрів.

Сучасний корпус текстів має низку дистинктивних ознак, що відрізняють його від звичайних колекцій текстів в електронній формі (електронних бібліотек, архівів): репрезентативність, автентичність, відібраність, збалансованість, машиночитаність [Жуковська 2013: с. 55]. Репрезентативність створюваного корпусу ISTLING полягає в максимальній представленості в ньому текстів, що містять лінгвістичні терміни окресленого періоду. Автентичність передбачає відбирання реально створених носієм(ями) мови писемних текстів, зі збереженням авторського написання формальних варіантів лінгвістичного терміна.

У згаданій праці Є. Тимченка віднаходимо лінгвістичні терміни, які будуть представлені в словнику з відтворенням їхньої автентичності: *говірка* (с. 83), *голосівка* (с. 83), *звук* (с. 83), *корінь слова* (с. 83), *часівник* (с. 83), *суфікс* (с. 83), *речівник* (с. 83), *середній рід* (с. 83), *наголошений [звук]* (с. 83), *ненаголошений [звук]* (с. 83), *відкритий склад* (с. 83), *гармонійна асиміляція* (с. 83), *скісний відмінок* (с. 83), *закритий склад* (с. 84), *діфтонг* (с. 84), *шиплячий [звук]* (с. 84), *шелестівка* (с. 84), *губний [звук]* (с. 84), *плавний [звук]* (с. 84), *інтонація* (с. 84), *прикметник* (с. 84), *переднаголошений склад* (с. 84), *назвуковий [звук]* (с. 86), *морфольогія* (с. 86), *датив* (с. 86), *генітив* (с. 86), *пень* (с. 86), *двійня* (с. 86), *деклінація* (с. 87), *займенник* (с. 87), *інфінітив* (с. 87), *форми недоконані* (с. 87), *історична діалектольогія* (с. 88), *назвук* (с. 90), *шиплячий [звук]* (с. 90), *твердий [звук]* (с. 90), *визвук* (с. 90), *переставка* (с. 92), *вок. одн.* (с. 92), *ном. одн.* (с. 92), *інстр. одн.* (с. 92), *льок. одн.* (с. 92), *ном. мн.* (с. 92), *прикметник 2 ступ.* (с. 92), *1-а ос. [часівників]* (с. 92), *3-я ос.* (с. 93), *спосіб вольовий* (с. 93), *причасник* (с. 93), *минулий час* (с. 93), *часівникові речівники* (с. 93).

Відібраність забезпечено застосуванням чітких правил екстрагування даних, що відповідають обраній стратегії побудови корпусу, мотивовані типом корпусу і метою його створення [Жуковська 2013: с. 55]. Принцип збалансованості зреалізовано за допомогою добирання до корпусу текстів пропорційно до їхньої кількості в тому чи тому періоді: якщо давня історія терміна відображена в поодиноких зразках текстів («Буквар» Івана Федорова, граматики Мелетія Смотрицького та Лаврентія Зизанія тощо), то, відповідно, і їхня репрезентація в корпусі нечисленна; пізніші періоди становлення і розвитку лінгвістичної терміносистеми представлено значною кількістю праць.

Враховано також територіальний принцип: корпус міститиме граматики, створені і в Галичині, і в Наддніпрянській Україні тощо. Машиночитаність корпусу — це ознака, яку найскладніше зреалізувати, оскільки вона потребує створення відповідного програмного забезпечення; однак поява спеціальних програм дає надію на подолання цієї перешкоди.

Отже, ISTLING позиціонуємо як корпус дослідницького, пошукового характеру. Укладання цього корпусу — надважливе завдання підготовчого етапу створення історико-термінологічного словника лінгвістичних термінів.

Література

1. Демська-Кульчицька О. Основи національного корпусу української мови. Київ, 2005.
2. Дзензелівський Й.О. Українська мова. *Енциклопедія*. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2007. С.709–710.
3. Жуковська В. В. Вступ до корпусної лінгвістики. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013.

4. Карпіловська Є. А. Вступ до прикладної лінгвістики: комп'ютерна лінгвістика. Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006.
5. Тимченко Є. Причинки до української діалектології. *Записки Українського Наукового Товариства в Києві*. Київ : З друкарні Першої Київської Друкарської Спілки. Трьохсвятительська, 5, 1908. С. 82–93.
6. Biber D. Representativeness in corpus design. *Literary and Linguistic Computing*. 1993. № 8 (4). P. 243–57.
7. Leech G. New resources, or just better old ones? *Corpus Linguistics and the Web*. Amsterdam : Rodopi, 2007. P. 134–149.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИЙМЕННИКІВ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ПІДСТАВИ (ПІДГРУНТЯ)

Кисла Наталія

кандидат філологічних наук, асистент

кафедри української мови,

Полтавський національний педагогічний університет

імені В. Г. Короленка

kislaya_nataliya@ukr.net

Автори теоретичних курсів, підручників, посібників з української мови розглядають прийменники в поєднанні з відмінками, причому аналізують значення конструкцій переважно з первинними прийменниками, що абсолютно не сприяє з'ясуванню складу тих препозитивних одиниць, які виражають значення причини з відтінком підстави (підгрунтя), оскільки більшість із них має похідний характер. Лише в підручнику «Грамматика української мови. Морфологія» О. Безпояско, К. Городенської та В. Русанівського поряд із групою логічних прийменників

відповідності (а не причини) подано один похідний прийменник зі значенням підстави – *на підставі* + *Subst*₂ [Безпояско 1993: с. 298]. І. Вихованець також вважає, що вторинний прийменник *на підставі* + *Subst*₂ має тісніший зв'язок із прийменниками відповідності, передусім з такими, як *відповідно до* + *Subst*₂, *згідно з* + *Subst*₅ і под., ніж з причиновими, що, справді, дає змогу кваліфікувати його як прийменник відповідності-підстави [Вихованець 1980: с. 100]. Значення підстави репрезентують й інші форми місцевого відмінка з прийменником *на*, зокрема *на основі* + *Subst*₂, *на базі* + *Subst*₂, але лінгвісти ідентифікують їх як вторинні прийменники. Г. Балабан справедливо наголошує, що останнім часом, крім цих трьох препозиціоналізованих форм місцевого відмінка, уживаних зі значенням підстави, активніше почали побутувати нові форми, а саме: *на засадах* (*засади*) + *Subst*₂, *на ґрунті* + *Subst*₂, *на підґрунті* + *Subst*₂, *на теренах* (*терені*) + *Subst*₂, *на тлі* + *Subst*₂, *на фундаментах* + *Subst*₂ й под., унаслідок чого виформовується низка похідних прийменників зі значенням підстави [Балабан 2006: с. 8–14].

Порівнявши за «Словником української мови» семантику іменників-мотиватів *база*, *ґрунт*, *засада*, *основа*, *підґрунтя*, *підстава*, *терена*, *тло*, *фундамент*, робимо висновок, що їх усі поєднує сема 'те головне, на чому базується, ґрунтується що-небудь, основа чогось' [СУМ 1970–1980 Т. 1: с. 87; СУМ 1970–1980 Т. 2: с. 181; СУМ 1970–1980 Т. 3: с. 300; СУМ 1970–1980 Т. 5: с. 775; СУМ 1970–1980 Т. 6: с. 420, 505; СУМ 1970–1980 Т. 10: с. 85, 155, 651]. Тому й похідні прийменники, утворені на базі цих субстантивів, становлять синоніміїний ряд виразників релятивного відношення підстави, адже всі вони є синоніміїними до похідного прийменника *на підставі* + *Subst*₂, виокремлення якого вже тривалий час не

викликає суперечливих думок з-поміж мовознавців [Вихованець 1980: с. 130; СУП 2007: с. 190].

Найближчими за семантикою до прийменника *на підставі* + *Subst*₂ є прийменники *на основі* + *Subst*₂ і *на базі* + *Subst*₂. Вони сполучаються з вербативами руху, просторового переміщення (*рухатися*, *переїжджати*), ухвалення, констатації (*констатувати*, *ухвалювати*), письмової фіксації (*вписувати*, *фіксувати*), фазовості (*починатися*, *закінчуватися*) та абстрактними субстантивами – назвами понять, що стосуються різних сфер людської діяльності (*угода*, *спостереження*): ... з 7 листопада 1918 року на Буковину знову **вернулося Румунське королівство на підставі мирних угод** (М. Матіос); ... він, Всесвіт, щойно **вписав її [Галактику]** в себе самого **на підставі власних величин** (М. Руденко); Облвиконком **винесе своє рішення на підставі ухвал Народи...** (В. Петров); **На підставі** двадцятичотирирічного **спостереження констатуємо**: ошуканство – це державна форма (В. Барка); **На основі** цього **експерименту можна написати** купу соціологічних досліджень (І. Роздобудько); **Вочевидь, на базі алкоголізму у неї почалася** манія величі (В. Тарнавський).

Прийменник *на засадах* (*засаді*) + *Subst*₂ ще не кодифікований. Як зазначає Г. Балабан, «основним аргументом, що уможливорює кваліфікацію форми *на засадах* як похідного прийменника, є її ізофункціоналізм формі *на основі* та широке вживання в книжних стилях сучасної української мови. Проте коли йдеться про принципи, певні визначальні умови, вихідні положення, яких дотримуватимуться, зокрема, під час проведення перемовин, укладання угод тощо, то використовують прийменник *на засадах* (*на засадах гендерної рівності, справедливості, демократії* та ін.)» [Балабан 2006: с. 11]. Основним носієм валентності у сполуках із досліджуваним прийменником є переважно дієслова, що позначають

ділові стосунки між людьми (*розумітися, укладати*), привербативну позицію займають іменники – назви документів та їхніх частин (*закон, стаття*), абстрактних понять, пов'язаних із суспільною діяльністю (*рівність, демократія*): ... я **радив порозумітися** з козаками **на засадах Гадяцької унії**... (Р. Іваничук).

Синоніміїні прийменники *на ґрунті* + *Subst₂*, *на підґрунті* + *Subst₂* відрізняються тим, що останній уживається в ролі прийменника okazіонально. Ці прийменники виражають каузальні відношення в поєднанні з дієсловами виникнення, уможливлення (*виникати, уможливлювати*) та широким колом абстрактних іменників (*суперечка, непорозуміння*): *Проблеми в неї виникли на ґрунті теологічних суперечок* (М. Соколян); ... зазвичай конфлікти **виникають на підґрунті непорозуміння**... (Укргазвидобування).

Okazіонально також використовуються прийменники *на підмурку* + *Subst₂*, *на теренах (терені)* + *Subst₂*, *на тлі* + *Subst₂*, *на фоні* + *Subst₂*, *на фундаменти* + *Subst₂*. Каузальні відношення вони виражають спорадично в поєднанні з вербативами статичної або динамічної контактної дії (*брати, тримати*), творення, різних видів діяльності (*робити, творити*), сприйняття, вираження (*відчувати, виражати*), позбавлення, передачі (*втрачати, позбавляти*) та субстантивами – найменуваннями дій, процесів, пов'язаних із суспільним життям людини (*діяльність, активність*), документів (*облігація, заява*), властивостей та рис характеру (*зрадливість, невразливість*): *І коли то робиться на фундаменті шведських облігацій, то се видима погибель краю*... (Г. Хоткевич); *А вирросло воно [неподобство] на підмурку безконтрольної й безмежної влади першої особи* (Нова газета); *На фоні моєї зрадливості гостріше відчуватиме твою сталість* (Р. Самбук).

Регулярнішим для досліджуваних прийменників є вираження просторових та порівняльних відношень. Просторові відношення вони репрезентують, сполучаючись із дієсловами творення (*будувати, зводити*), руху, просторового переміщення (*рухатися, іти*), місцеперебування, місцеположення (*розташовуватися, перебувати*), здійснення (*відбуватися, здійснюватися*), використання (*використовувати, застосовувати*), виникнення, появи (*з'являтися, виникати*), виокремлення якоїсь окремої ознаки (*виділятися, виокремлювати*), зорового, слухового сприйняття (*бачити, чути*) і субстантивами – найменуваннями будівель та їх частин (*мечеть, стіна*), обмеженого простору, населеного певним народом (*державна, село*), водного, космічного простору (*море, небо*): ... увесь собор **зведено на фундаменті** маврської **мечеті**... (Ю. Дольд-Михайлик); ... головні війни **точаться** вже **на терені** людської **свідомості** (О. Забужко); ... ми ... **з'явилися на теренах** **Гицлів**... (Л. Дереш); **У вас є дозвіл використовувати цей транспорт на теренах** нашої **держави**? (Н. Доляк); **Віталік виразно побачив на фоні** блакитного **неба** червоні **вишині**... (Л. Копань).

Порівняльні відношення експлікуються досліджуваними прийменниками в разі поєднання з дієсловами сприйняття (*здаватися, сприймати*): **На фоні чужих страждань власні видаватимуться** не такими **страшними й безнадійними** (О. Вахній); **Навіть його білі зуби видавалися жовтуватими на тлі** неприродно **білого обличчя** (В. Шкляр). Функцію придієслівного поширювача можуть виконувати всі іменники, які наділені компаративною здатністю.

Безумовно, семантика вторинних прийменників і прийменникових еквівалентів мотивована передусім їхнім лексичним значенням, а також лексико-граматичною

природою повнозначних компонентів, що входять до складу прийменникового еквівалента.

Література

1. Балабан Г. Функціонально-семантична диференціація похідних прийменників зі значенням «підстави». *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Лінгвістика*. Херсон, 2006. Вип. III. С. 8–14.
2. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія : підручник. Київ : Либідь, 1993. 336 с.
3. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови. Київ : Наук. думка, 1980.
4. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова / А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк, Г. В. Ситар, І. А. Щукіна. Донецьк : БАО, 2007.
5. Словник української мови : в 11 т. Київ : Наук. думка, 1970–1980.

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В МЕДІЙНОМУ ДИСКУРСІ

Князь Тетяна

кандидат філологічних наук, доцент,
Харківський національний аграрний університет
імені В. В. Докучаєва
knyaz_tm@ukr.net

Підвищений інтерес до з'ясування функціонально-прагматичних можливостей фразеологічних одиниць (ФО) в медійному дискурсі обумовлений вивченням питань

функціональної характеристики фразеологізмів, адже на рівні медійних видань найбільше повно реалізується регулятивна функція мови, що дає можливість простежити процеси змін уявлень, ідей, поглядів, інтересів, світогляду українського суспільства на сучасному етапі його розвитку.

О. Добриднева, характеризуючи комунікативно-прагматичні парадигми фразеології, зауважує, що фразеологічна конотація прагматично заряджена, тому що мовець, виражаючи за допомогою ФО своє відношення до фрагменту дійсності, до адресата й усієї ситуації мовного спілкування, «обов'язково прагне досягнення певного прагматичного ефекту й тим самим реалізує одну з прагматичних функцій або низку прагматичних функцій фраземи: фатичну, спонукальну, функцію емоційного впливу, функцію досягнення емпатії, функцію формування думки, функцію естетичного впливу тощо» [Добриднева 2000: с. 110].

О. Кунін виділяє константні і варіативні функції. До перших належать функції, характерні для фразеологічного складу загалом у будь-якій комунікативній ситуації: номінативна, пізнавальна, комунікативна; варіативні ж, на думку вченого, характерні для деяких розрядів фразеологізмів [Кунін 1996: с. 111]. Ґрунтовно описує функції фразеологізмів В. Савицький. Зокрема, дослідник виділяє: 1) ідентифікаційну; 2) дефініційну; 3) характеризувальну; 4) мнемотехнічну; 5) виразну; 6) образотворчу; 6) евфемістичну; 7) конспіративну; 8) експресивну; 9) емотивно-оцінну; 10) функцію сентенціозної оцінки; 11) моделювальну; 12) кумулятивну; 13) вираження розмитих понять, підкреслюючи, що наведений перелік показує роль ФО в процесі мовного спілкування [Савицький 2006: с. 178-181].

У медійному дискурсі, крім номінативної функції як константної, спостерігаємо не тільки монофункціональний,

але й поліфункціональний потенціал фразеологізмів. Емоційно-експресивна функція ФО відображає емоції мовця, ставлення до певної події в суспільстві, упливаючи на адресата з різним ступенем інтенсивності. Так, висвітлюючи питання міграції біженців до Франції, автор статті «Die Welt: Депортовані, а за три години знову тут» використовує низку фразеологізмів, що мають несхвальне, згрубіле значення, відповідно реалізують емоційно-оцінну функцію в тексті. Наводимо ілюстрацію: *«Іспанська поліція **заплющує очі**, — розповідає кремезний чолов'яга із сивим волоссям і сіро-блакитними очима. — Вони хочуть, щоб біженці безперешкодно рухалися далі. А французи просто перевозять їх знову назад через кордон»* [Український тиждень: 01.02.2019]. Оцінна функція представленої інформації реалізується завдяки трансформуванню узуальної ФО *затикати дірки*, зокрема розширенню компонентного складу *велетенського сита*: *Прикордонники поводяться так, ніби ставляться до свого завдання поважно. Але насправді знають, що **затикають** лише окремі **дірки велетенського сита*** [Український тиждень: 01.02.2019].

Фіксуємо використання субституції *тримається на кошти дрібних благодійників* (узуальна ФО *триматися на волосині*) з метою відображення ситуації, коли фонд існує на мінімальні кошти, на що орієнтує слово-компонент *дрібних*: *А ось майданчик для стерилізації чотирилапих безхатченків, яку започаткували тоді в Бахмуті активісти, працює досі. Хоча, як зізнаються волонтери, радше всупереч, ніж завдяки, бо **тримається** лише **на кошти дрібних**, але **небайдужих благодійників*** [Український тиждень: 31.03.2017]. Фразеологізми мають прагматично-комунікативний потенціал, відповідно їх використання в традиційній і трансформованій формах у медійному дискурсі, безумовно, буде певним чином

упливати на внутрішнє вибудовування інформації в контексті її смислової емоційності.

Експресивність детермінована насамперед семантикою ФО, що яскраво відображається додатковими семами «дуже», «надзвичайно», «зовсім», «повністю». Необхідність показати процес збагачення чиновника спонукає автора статті використати фразеологізм *ворочає мільйонами* зі значенням «дуже заможний»: *Згідно з духом закону це мало робитися у виключних випадках у разі виявлення кричущих порушень з боку держреєстраторів. Наприклад, тоді, коли реєстратор з якогось Богом забутого села на замовлення рейдерів раптом реєструє абсолютно ліву людину керівником столичної фірми, яка **ворочає мільйонами*** [lexinform: 16.06.2020].

З емоційно-експресивною тісно пов'язана оцінна функція ФО, яка показує позитивне або негативне відношення мовця до предмета, об'єкта, суб'єкта, події, явища дійсності. Як свідчить аналізований матеріал, у медійному дискурсі частіше функціонують фразеологізми з негативною оцінкою. Проілюструємо це: *У Країні Басків кожен знає, що маршрут біженців змінився. Кожен знає також і про те, що французька поліція **веде** на кордоні абсурдну **гру в kota й мишок*** [Український тиждень: 01.02.2019].

ФО *майстер на всі руки* має позитивне значення, однак у контексті автором уживаний з негативною конотацією: *Серед тих, хто отримує гранти від різноманітних фондів, багато «**майстрів на всі руки**», яким байдуже, що розвивати, кому допомагати, про що дискутувати. Тому вони залюбки беруть участь у всіх пропозиціях* [Український тиждень: 31.03.2017]. Функціонування фразеологізмів у медійному дискурсі зумовлено двома основними чинниками – лінгвістичними властивостями самої одиниці й запрограмованою автором ситуацією. Однак вивчення окремої ФО не дає певної уяви

про різноманітні зв'язки, у які вона вступає в тексті. Важливе значення має контекстуальне оточення, що є однією з причин появи нових елементів у традиційному значенні фразеологізму.

Комуніканти усвідомлюють необхідність оволодіння такими мовними засобами, що здатні дати найвищий коефіцієнт корисної дії в реалізації визначеної мети. У будь-якого мовця виникає необхідність правильного використання, комбінування мовних засобів, тобто всього того, що становить суть організації, специфіку побудови статті, виступу тощо. Журналісти, суспільно-політичні діячі, які оперативно відображують актуальні події в державі, орієнтуються на масову аудиторію, володіють своїм стилем, достатнім рівнем загальної й мовної культури, що репрезентується активним використанням фразеологізмів у медійному дискурсі.

Отже, реалізація функціонального потенціалу фразеологізмів української мови найбільше виразно проявляється в контексті. Низка функцій властива фразеологічному складу в цілому; інші ж реалізуються в контексті, тобто в певній комунікативній ситуації, або ж визначені жанром, до якого належить текст. Саме тому повна характеристика функціонального потенціалу ФО залежить від аналізу ситуацій їх уживання.

Література

1. Добрыднева Е. А. Коммуникативно-прагматическая парадигма русской фразеологии. Волгоград : Перемена, 2000.
2. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка. Москва : Высшая школа, 1996.
3. Савицкий В. М. Основы общей теории идиоматики. Москва, 2006.
4. Український тиждень: інтернет-видання. URL: <https://tyzhden.ua/>

5. Lexinform: юридичні новини України. URL:
<https://lexinform.com.ua>

**ДАВНЯ СЛОВ'ЯНСЬКА СИМВОЛІКА В НАУКОВИХ
ДОСЛІДЖЕННЯХ ОЛЕКСАНДРА ПОТЕБНІ**

Колосова Ольга

здобувачка ступеня доктора філософії

кафедри української мови,

Харківський національний педагогічний університет

імені Г. С. Сковороди

olgakolos01031978@gmail.com

Поняття символу неодноразово було об'єктом дослідження в галузі філософії, культурології, мистецтвознавства, літературознавства тощо. Над цією проблемою в різні часи працювали М. Костомаров, П. Лавровський, І. Срезневський, Ф. Буслаєв та ін. Значна роль у цьому напрямі належить діяльності О. Потебні, у працях якого зазначено, що слова виконують функції символів. Символи, у свою чергу, допомагають створити певне розуміння навколишнього світу, що свідчить про важливість наукових досліджень представленої теми.

Уже в магістерській дисертації «Про деякі символи у слов'янській народній поезії» (1860) О. Потебня під впливом розвідок М. Костомарова й Ф. Буслаєва виявляє інтерес до образності народнопоетичної мови та символіки язичницької дописемної культури, зв'язку слова і думки [Широкопад 1995: с. 53]. Аналізуючи символіку в слов'янській народній поезії, О. Потебня насамперед звертався до проблеми виникнення символу. Походження, еволюцію фольклорного символу вчений пояснював у зв'язку з закономірностями розвитку мови. Досліджуючи

слово, зокрема його структуру, внутрішню форму, О. Потебня відзначав характерну для нього символічність [Калашник 2011: с. 45].

Як вважає О. О. Потебня, слово виражає не весь зміст поняття, а одну з ознак, саме ту, яка уявляється важливішою. З часом, однак, первісне значення слова затемнювалося, тоді воно підтримувалося в народній пам'яті зіставленням з іншим словом з подібним значенням. Так виникали символи. У своїй першій книзі О. Потебня пішов шляхом, прокладеним у середині XIX ст. істориком і етнографом М. Костомаровим у праці 1843 р. «Об историческом значении русской народной поэзии». Костомаров шукав символи в піснях, Потебня зупинився на символіці в мові. Він аналізує слова, уживані в народних піснях як символи, розглядає такі важливі поняття і поєднані з ними значення, як *вогонь, світло, ніч, вода, дим, розум, дорога, мороз, вітер, хмара, дерево, листя, ключ і замок, рій* (роїтися) тощо. Фактичний матеріал для свого дослідження вчений узяв із усіх найбільш значущих у той час збірників народної творчості, а також використав власні записи українських народних пісень, зроблені як у студентські роки, так і пізніше [Франчук 2008: с. 84]. Цікаво розмірковує Олександр Потебня про символіку й поетику мови, «згущення думки», коли різноманітні явища зводяться до невеликої кількості знаків чи образів, що особливо яскраво ілюструють етнічні тексти — прислів'я, байки. Тому дослідник застерігає: «Думка, що все те, до чого застосовувалося образне прислів'я протягом століть, міститься в ньому самому, — не менш казкова, ніж перетворення віршового розміру на сокола, що краде божественний напій» (О. Потебня). Значення студій про паремії, крилаті слова і символи для вивчення народної мови є актуальним і безцінним для сучасної етнолінгвістичної науки [Гончаренко 1985: с. 212].

У працях «О некоторых символах в славянской народной поэзии», «О купальских огнях и сродных с ними представлениях», «О доле и сродных с нею существах» Потебня детально досліджує символіку усної народної творчості, зокрема такі характерні для пісенної народної творчості символи, як *калина, щастя, горе, доля* тощо, зв'язуючи їх з художнім відображенням дійсності.

При цьому він розглядав символ не тільки як стилістичну категорію, але й як продукт культурно-історичного розвитку народу, пов'язаний з мовою та сприйняттям і пізнанням світу. У світогляді слов'ян, як відомо, центральне місце належало божествам вогню і світла. У праці О. Потебні, присвяченій дослідженню прадавніх символів слов'янської народної поезії, найперше значення золота співвідноситься із світлом, вогнем; автор також відмічає, що це слово вживається із постійним епітетом *красний* і тлумачиться як ознака краси, зокрема дівочої. Указана символіка здавна притаманна давньослов'янській культурі. До прикладу, в українській народнопоетичній творчості знаходимо весільні пісні про дівочу красу, яка дарується парубку: *Іде Маруся до вінця, / Сіє золото з рукавця, / За нею батенько ступою, / Збирає золото рукою*, але зібрати золото і утерти сльози вдається тільки милому.

Серед поширених жіночих символів — світлиця, на що також звертає увагу О. Потебня: *Чого світлонька та новесенька, чого стоїш темнесенька? Чого Маруся молодесенька, чого сидиш смутнесенька?* Асоційовані з жінкою поняття — дорога і тканина. Учений наводить вислів *Лягла Гася*, тобто Ганна. Звідси — ходити дорогою, як і розривати тканину, означає любити жінку [Потебня 2000: с. 56].

У слов'янській символіці стикаємось і з нетиповими ситуаціями, що заслуговують на увагу. Так, коло вважають давнім символом Великої Богині, а в слов'янському

фольклорі *обручка* — подарунок нареченого, є образом його самого. Жіноча символіка дозволяє виявити особливості, притаманні саме слов'янській міфології та фольклору. Серед них — переважне поклоніння стихіям, взагалі явищам природи. І хоча співвіднесення жінки з природою досить традиційне, на цьому тлі міфологічна картина не повторює загальноєвропейську традицію. За приклад слугує той факт, що жіноче начало в українській поетичній творчості ототожнюється з вогнем і світлом.

До типових жіночих символів належать також символи *лебедя, гори, криниці. Біле* — символ краси і через це, вважає О. Потебня, *лебідь* — символ жінки, і, переважно, дівчини. «Терять девью красоту» — відставати від білих лебедів (дівчат) і приставати до сірих гусей, тобто заміжніх жінок. Таке ж значення білого кольору виходить із того, що він — символ кохання: мити біло означає кохати.

Отже, своїми науковими дослідженнями Олександр Потебня зробив значний внесок у розвиток символізму, а особливо давньої слов'янської символіки. Перш за все він пов'язує символи з культурно-історичним розвитком. У символах відображається світогляд людей, тобто вони відтворюють уявлення певного народу щодо минулого, теперішнього та майбутнього, що дає змогу досягнути культуру в більш цікавому ракурсі. З аналізу досліджень Потебні зрозуміло, що визначне місце у давній слов'янській символіці посідають жіноча символіка: калина, лебідь, світлиця, білий колір та символи вогню та світла, які пов'язані з давнім віруванням слов'ян (язичництвом).

Література

1. Гончаренко В. Г. Значення вчення О. О. Потебні про народні прислів'я, приказки, крилаті слова і символи для вивчення мови художнього твору.

Творча спадщина О. О. Потебні й сучасні філологічні науки : тези республ. наук. конференції. Харків, 1985. С. 212–213.

2. Калашник В. С. Людина та образ у світі мови : вибрані статті. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011.
3. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. *А. А. Потебня. Символ и миф в народной культуре*. Москва, 2000. С. 5–91.
4. Франчук В. Академік Олександр Потебня. *Світогляд*. 2008. № 5. С. 83–87.
5. Широкоград Є. Х. Питання про відношення думки до слова
в магістерській дисертації О. О. Потебні «О некоторых символах в славянской народной поэзии» *Мовознавство*. 1995. № 6. С. 53–59.

СТАРΟΣЛАВЯНСКИТЕ ЗАЕМКИ В УКРАИНСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК ОТ XIX ВЕК В СЕМАНТИЧЕН АСПЕКТ

Корнієнко Світлана

*кандидат філологічних наук, доцент,
докторант кафедри української мови,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди
kornienkosvetlana17@gmail.com*

За лингвистите винаги е представлявал интерес въпросът какво украинският език е заел от старославянския и как е протекъл процесът на усвояване. Важно е очертаването на функционалния статус на старославянските елементи в лексикалната и частично във фразеологичната система на новия украински книжовен език, който е сформиран през XIX век.

Изучаването на функционалния статус на старославянизмите в езика на украинската художествена литература предполага най-напред установяването на корпуса на заемките, което сме извършили върху основата на изследване на художествените текстове, речниците на езика на Т. Г. Шевченко, Г. Ф. Квитко-Основяненко, материалите на речника на украински език под редакцията на Борис Гринченко и Пълния църковно-славянския речник на Григорий Дяченко. Даните от тези извори бяха използвани като показател за това, че старославянизмите функционират в художествените произведения през XIX в.

Езикът осъществява контактите между неговите носители, което в случая със старославянския език няма място — той никога не е бил средство за комуникация. Възниквайки под влиянието на външните относно езика фактори, заетите явления встъпват във взаимодействие с езиковите единици на заемащия език, променят се, което е обусловено вече от вътрешните фактори. Следователно в процеса на заемането се отразява взаимодействието между външните и вътрешните закони на развитието на езика. Като резултат на преобразуването под влиянието на вътрешните закони заетите думи могат или органично да влязат в заемащия език, или да останат в периферията му, или по-късно могат да бъдат извадени от него. Попадайки в лексикалната система на езика, съответните думи започват да си търсят място, адаптират се към новите условия на функционирането.

Животът на заетия елемент има няколко етапа. С. В. Семчински определя като първи етап дифузното състояние, при което се търси мястото на съответната дума или група от думи. В реципиента има конкуренция и диференциация на значенията на заетите думи относно «родните». Чуждите единици с различен оценъчен конотат могат да обозначават същите явления с допълнителни отънъци на значението. Следващият етап на влизането на

заетата единица е закрепяването ѝ в езиковата система – усвояването на фонетичните, граматичните и семантичните значения. Накрая чуждата дума може да развие ново значение в приемащия език (възниква нова полисемия, омонимия), тя разгръща асоциативни връзки с езика източник и дори със своя етимон [Семчинський 1963: с. 8].

Наблюденията върху семантичния статус на заетите старославянизми и сравнението, по данните на Пълния църковно-славянския речник на Григорий Дяченко, на техния семантичен обем с употребата им в художествените текстове на писателите от XIX в., позволяват да се отбележат заемките без семантични промени. Схемата е такава: веднага лексемата е «подадена» в украинското орфографично оформяне, после на старославянска кирилица (ижица, по съвременната терминология). После се прави справка с етимологичните речници и с пълния църковнославянски речник на Григорий Дяченко. Това е доста пълен лексикографичен извор, където е събрана и изтълкувана старославянската (църковнославянската) лексика. Много полезно за нашето изследване е лексикографското проследяване на развитието на значението: от пряко, мотивирано със старобългарска/старославянска образователна основа, до преносно, образно. Обозначени са от него и особеностите на синтагматиката на лексемата. За фиксиране на факта на употребата в украински език се насочваме към украинските речници, където са зафиксирани и представени и старославянизмите. Това доказва тяхното използване в литературата на XIX век. След това даваме примери от текстове на художествената литература и правим изводи за семантичния и общофункционалния статус на заетата лекема.

В процеса на заемането чуждите думи се асимилират, поне на фонетично и графическо равнища. Речниковият

състав на всеки език има семантични и стилистични системни връзки. Специфични са връзките на лексикалното значение и понятието, структурата на лексикалното значение, семантичният обем, а също и системните връзки между думите като лексикално-семантични единици. Важно е да се вземат под внимание тези принципи на лексикологията по време на проучването и на установяването на речниковия състав, промените му в процеса на развитието на речта, а също и във връзката с усвояването на чуждите лексеми. Всичко това дава отпечатък върху семантично-понятийното равнище и стилистичната диференциация на лексиката.

Всичко това се отнася и към заемките от старославянски език. Закономерно е това, че украинците изговарят старославянизмите съобразно своя тип артикулация. Записват ги по своя начин и това води до промени в заемките. И все пак има случаи, когато тези промени са ограничени до фонетически и графически, ако езикът е флективен, както в нашия случай. Това обяснява наличието на старобългаризми/старославянизми, включени в художествените произведения без семантични промени. Към такива условно отнасяме собствените имена на хора. За семантиката на тези думи не говорим, защото тя не е характерна за тях. Но гръцките, еврейските или латинските имена, заети преди от старославянския език, са имали външна форма, означавали са нещо. Етимологическите речници отразяват мотивацията на тези имена. Но в старославянския език те станали неразбираеми. Такива те са влезли и в украинския език и са станали основа на списъка на имената, които украинците използват до днес. Повечето от тези старославянизми имат гръцки произход и са се използвали в XIX в. в два варианта: с максимално съхраняване на фонемния състав както на старославянизмите, така и на украинизираните думи. Първите се употребявали като имена на духовници

или канонизирани лица, вторите — за назоваване на светски лица. Първите ние анализираме като такива, които са запазили асоциативната си връзка със старославянския език, което поражда стилистични конотации.

Старославянизмите, които запазват структурата на лексикалното значение и семантичния обем на думата, са представени в тематични групи, което дава възможност да се направи извод кои семантични групи са били допълнени със старославянски думи и по какви причини. Като пример от собствените имена представяме две тематични групи: собствени имена на хора, имена на Син Божи.

Месия. «Месия» в иудейската религия — изпратен от Бога освободител на еврейски народ; чрез посредничеството на старославянски език заето в староруски от гръцки» [ЕСУМ 1989, т. 3: с. 446]. «Мессіа = Христос (греч. слово значит помазанный)» [Дьяченко 1900: с. 303]: *Мітла огненная світила, / Неначе сонце, і дивилась / На ту ослицю, що несла / В Єгипет кроткую Марію і народженного **месію***» [Шевченко 1990, т. 2: с. 315]. Предава значение «Бог».

Вседержитель. «Вседержитель = Богъ, все сотворенное содержащій въ своей власти и всьмъ управляющій» [Дьяченко 1900: с. 935]: *То люди, живі люди, / В кайдани залиті.. /То каторжні. /А за що? те знає.. **Вседержитель**...* [Шевченко 1989, т. 1: с. 244]. Предава значение «Бог».

Спаситель. С етимология идентична на думата *Спас*: *Слава вам, / Убогим людям, чабанам, / Що привітали, заховали / І нам **Спасителя** спасли / Од Ірода* [Шевченко 1990, т. 2: с. 364]. Предава значение «Бог».

Спасъ. «Спас, спаситель, Христос». «Здесь представлена цслав. калька греч. «спаситель» [Фасмер 1971, т. 3: с. 732]. «Спасъ, Спаситель = избавитель отъ бедъ и несчастий. Спасовъ постъ иначе Успенскій съ 1-го по

15-е августа» [Дьяченко 1900: с. 648]: *Дере на пасіці Панько свій мед на **Спаса*** (Гулак-Артемівський 1978: с. 127). Предава значение «Бог, название на религиозен празник».

Най-големият брой старославянизми са усвоените със съхраняване на значението и семантичния обем, което се обяснява с характера на заемките (те са повечето абстрактни думи или конфесионализми).

Безспорно е, че семантичният състав на заетата от старобългарски/старославянски език лексика обогатява речника на украинския книжовен език, разширява неговите стилони възможности.

Література

1. Гулак-Артемівський П.П. Твори. Київ : Дніпро, 1978.
2. Дьяченко 1900: Полный церковно-славянский словарь (со внесением въ него важнейших древнерусских словъ и выражений) / [составитель Священникъ магистръ Григорій Дьяченко]. Москва : Типография Вильде, 1900.
3. Етимологічний словник української мови : В 7 т. Київ : Наук. думка, 1982 - 2004. Т. 3. 1989.
4. Семчинський С. В. Шляхи збагачення лексики. Львів : Вид-во Львівськ. ун-ту, 1963.
5. Семчинський С. В. Семантична інтерференція мов. На матеріалі слов'яно-східнороманських мовних контактів. Київ : Вища шк., 1974.
6. Словарь української мови : в 4 т. / [упорядкув. з додатком власного матеріалу Б. Грінченко]. Київ : Наук. думка, 1996.
7. Словник мови творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка : в 3 т. Харків, 1978–1979.
8. Словник мови творів Т. Г. Шевченка : в 2 т. Київ : Наук. думк., 1964.

9. Словник української мови : в 11 т. Київ : Наук. думка, 1970 - 1980.
10. Старославянский словарь (по рукописям X - XI веков) / [сост. Благова Э., Цейтлин Р., Городес С. и др.]. Москва : Рус. яз., 1999.
11. Українська мова: Енциклопедія. 2-ге вид., випр. і доповн. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана, 2004.
12. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / [пер. и доп. О.Н. Трубачева]. Москва : Прогресс, 1964 - 1973. Т. 3. 1971.
13. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів в 12 т. Київ, 1989 – 1990.

Корнієнко Світлана

СТАРΟΣЛОВ'ЯНСЬКІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ
ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ ХІХ СТ. У СЕМАНТИЧНОМУ
АСПЕКТІ

У доповіді представлено схему дослідження семантичного складу лексики, запозиченої зі старослов'янської мови. Також простежуються шляхи збагачення української літературної мови, розширення її стилістичних можливостей через введення у її склад старослов'янських лексем.

ТИПОВЕ ВТОРИЧНА НОМИНАЦИЯ, ОСЪЩЕСТВЕНА ЧРЕЗ МЕТАФОРА, ПРИ НАЗВАНИЯТА ОТ КУЛИНАРНАТА ЛЕКСИКА В БЪЛГАРСКИТЕ ДИАЛЕКТИ

Котева Маргарита

главен асистент, доктор,

Институт за български език «Проф. Любомир Андрейчин»,

Българска академия на науките

m.koteva@ibl.bas.bg

Терминът *номинация* по принцип сетълкува в потесен и в по-широк план. В първия случай под номинация се има предвид само лексикалните единици, а във втория — не само лексикалните единици, но и синтактичните конструкции.

В тази статия е застъпена само лексикалната номинация и по-конкретно вторичната лексикална номинация, осъществена чрез метафора при названията от кулинарната лексика в българските диалекти. Илюстративният материал е ексцерпиран от архивни и лексикографски източници и от лично събрана на терен диалектна лексика, като някои етимологии и дефиниции на изходните значения са цитирани от Български етимологичен речник [БЕР 1971–2012] и Речник на българския език [РБЕ 1977 – 2015].

На въпросите, свързани с номинацията, са посветени редица теоретични трудове на изтъкнати наши и чуждестранни учени като: В. Г. Гак, Дж. Лейкъф, М. Джонсън, Н. Д. Арутюнова, А. А. Уфимцева, Э. С. Азнаурова, Г. В. Колшанский, Б. А. Серебренников, Л. С. Ковтун, Ю. С. Степанов, В. Н. Телия, А. В. Сметанина, Е. С. Кубрякова, Т. А. Боброва, Л. Н. Мурзин, Ж. А. Вардзелашвили, Ем. Пернишка, М. Попова и др.

Основен критерий за разграничаване на първичната от вторичната номинация е лексикално-лексикографският, т. е. ако една езикова единица е засвидетелствувана вече с определено значение

в лексикалната система на езика и съответно отразена в лексикографските източници, то нейната употреба за назоваване (в случая на кулинарни реалии — б. м.) се приема като вторична самостоятелна номинация [Дейкова 2006: с. 20].

Вторичната номинация и полисемията според Е. Пернишка са синоними, като първият термин очертава ономасиологичния характер на явлението и противопоставянето на първична и вторична номинация, а вторият — семасиологичния: структурата на значенията на многозначната дума и тяхната свързаност [Пернишка 1993]. М. Попова откроява разликата между метафората и метонимията като посочва, че при метафората чрез познатото вече название въз основа на сходство, подобие и аналогия се осъществява номинация на ново за първичното понятие свойство, а при метонимията от понятието, първично означено с дадено название, се извлича някакво негово свойство и въз основа на съседството на двете понятия то се означава със същото название [Попова 1990].

Метафоричните названията от кулинарната лексика на българските говори биха могли да се разделят в няколко групи в зависимост от първичните названия, от които те са образувани:

1. Вторични номинанти, образувани от фитоними

В тази подгрупасе включват названия на храни и хранителни продукти, образувани вторично от названията на растения или частина растения:

йăгоди мн. ‘плодове на черница’ (Силистренско, Добричко, Провадийско, Варненско, Преславско, Шуменско, Северна Добруджа), от същ. *ягода* ‘горскоилиградинскорастение с розовочервени ароматни плодове’ поради сходство с формата, наподобяваща плодовете на ягода;

корà, кòраж. ‘тънклисто разточено с точилка хлебно тесто’ (Дупнишко, Гоцеделчевско, Смолянско, Самоковско, Крумовградско, Софийско, Пещерско, Асеновградско), от същ. *кора* ‘външна обвивка на растения, която може да се отделя, обелва’ поради сходство с формата, наподобяваща кора на растение;

листвò ср. вж. значението на **корà** (Добруджа, Пловдивско, Пазарджишко), от същ. *листо* ‘листнарастение’ поради сходство с външния вид, наподобяващ листо на растение. Лексемите **корà** и **листвò** са хетероними в българските диалекти.

2. Вторични номинанти, образувани отантропоними

В тази подгрупа се включват номинанти на храни и хранителни продукти, образувани вторично от названията на човекили на части от човешкото тяло:

главà, глав`ъ ж. ‘кромид лук’ (Никополско, Свищовско, Пловдивско, Казанлъшко, Старозагорско, Солунско), от същ. *глава* ‘горната част на човек или животно, където е мозъка и някои сетивни органи’ поради сходство с формата, наподобяваща човешката глава;

кòджа ж. 1. ‘гъстмазен слой на прясно или кисело мляко; каймак’ (Пловдивско), от същ. *Кожа* ‘външната покривка на тялото у човека и животните’ поради сходство с външния вид и местоположението, тъй като каймакът се образува най-отгоре на прясно или кисело мляко;

петйчеср. ‘крайщник на хляб’ (Кичевско), от същ. *Пета* ‘задната част на ходилото’ поради сходство с формата и местоположението, тъй като петата е крайна част на ходилото.

3. Вторични номинанти, образувани от зооними

В тази подгрупа се включват названия на храни и хранителни продукти, образувани вторично от названията

на животни (бозайници, птици, влечуги и др.) или на части от тялото на животни:

г`ълъби мн. ‘царевица’ (Разградско, Русенско, Силистренско) от същ. *гълъб* ‘средноголяма дива или домашна птица’ поради сходство с формата, наподобяваща формата на гълъб;

кон м. ‘обреден хляб със зооморфна форма за Тодоровден и Бъдни вечер’ (Монтанско, Видинско, Сливенско, Бургаско, Добруджа, Ловешко, Тетевенско), от същ. *кон* ‘едро домашно животно, което се язди и впряга’ поради сходство с формата, наподобяваща формата на кон;

мйшлета мн. ‘картофи’ (Костандово, Пазарджишко) от същ. *мишка* ‘вид дребенгризач’ поради сходство с формата, наподобяваща формата на мишка;

пйлета, пйлци мн. ‘сарми’ (Гоцеделчевско, Ботевградско, Русенско), от същ. *пиле* ‘малкото на птица’ поради сходство с формата, наподобяваща малките на птица;

смѝци мн. ‘баница, чиито кори са навити на руло’ (Гоцеделчевско) от същ. *смок* ‘голяма неотровна змия в България’ поради сходство с формата, която наподобява змия.

4. Вторични номинанти, образувани от названия на предмети

В тази подгрупа се включват названия на храни и хранителни продукти, образувани вторично от названията на различни предмети от бита:

кўкла ж. ‘обреден хляб с антропоморфна форма за Цветница, Великден, Игнажден, Св. Варвара, Бъдни вечер и Тодоровден’ (Софийско, Петричко, Смолянско, Ловешко, Елховско), от същ. *кукла* ‘детска играчка, изобразяваща обикновено малко момиченце’ поради сходство с формата, която наподобява тази на играчката;

лъжйчки мн. ‘видя дивни дребни гъби’ (Котленско), от същ. **лъжица** ‘при бързо хранене, с който се загребва течна или полутечна храна’ поради сходство с формата, наподобяваща прибора за хранене;

огърлица ж. ‘нанизани на конец червени чушки, които се сушат и счукват за червен пипер’ (Пловдивско, Казанлъшко, Великотърновско), от същ. **огърлица** ‘наниз от мъниста, скъпоценни или полускъпоценни камъни др., който се носи на шията за украшение’ поради сходство по външния вид, наподобяващ огърлица.

5. Вторични номинанти, образувани от топоними

В тази подгрупа се включват названия на храни и хранителни продукти, образувани чрез вторична номинация от названията на различни топоси (места):

врѣх м.; **в`рѣка** ж.; **в`рвина** ж. ‘каймак на прясно мляко’ (Родопите, Софийско), от същ. **врѣх** ‘най-високата, обикн. заострена частна нещо’ поради сходство по местоположение, тъй като каймакът се образува най-отгоре на прясно или на кисело мляко;

харман м. ‘обреден хляб за Бъдни вечер, Св. Варвара и Великден с пластична украса, изобразяваща хармана със снопите’ (Провадийско, Великотърновско, Разградско Ловешко, Пловдивско), от същ. **харман** ‘равно и отъпкано кръгло място, където севършее с добитък’ поради сходство с външния, тъй като пластичната украса на хляба символично изобразява хармана.

6. Вторични номинанти, образувани от названия на храни

В тази подгрупа се включват названия на храни и хранителни продукти, образувани вторично от други названия на храни:

джѹбри мн. ‘пръжки’ (Кайлярско, Леринско, Костурско, Гюмюрджинско, Разложко, Петричко), от същ. **джибри** мн. ‘остатъци от ферменти рало смачкано грозде, от които след изцеждане на виното се вари ракия’

поради сходство по функционален признак за ‘остатък’, тъй като пръжките са остатъци след изпържване на сланината;

кюфтѐта мн. ‘сарми’ (Елховско), от същ. *кюфте* ‘печено или пържено мляно месо, омесено с лук и подправки и оформено като питка или във вид на топче’ поради сходство с формата като тази на кюфтетата.

7. Вторични номинанти, изразяващи оценка

Някои названия с вторична номинация от кулинарната лексика образувани по сходство с впечатления и сложни асоциации, те изразяват определена оценка към храните:

кокòрко м. ‘сортбоб с дребни кръгли зърна, по които има малки черни точки’ (Руховци, Еленско);

лѹда попàра ‘по пара от надробен сух хляб, полят със студена вода, оцет и захар’ (Странджа);

самовѹлска г`ѹба ‘вид неядивна гѹба, която расте по места, където е имало самодивско сборище’ (Пирински район);

цѹганска бàница ‘филия, намазана с олио и поръсена с червен пипер’ (Асеноградско, Павлиkenско, Великотърновско, Софийско).

Тези оценъчни названия се отнасят към непротивопоставните терминологични диалектизмииза тяхното по-детайлно изследване трябва да бъде привлечен допълнителен извънезиков материал.

Въз основа на представените модели навторична номинация чрез метафоризация, може да се обобщи следното.

Кулинарната лексика с вторична номинация е експресивна лексика, образувана на един по-късен етап в епохата на самостоятелно развитие на славянските диалекти, което се потвърждава и от вторичния характер на нейната ономазиологична структура [Вендина 2014: с. 89].

Голям брой вторични номинантина храни и ястия са образувани от фитоними, зооними, антропоними, названия на предмети и др., като най-често метафоричният пренос е по сходство с външния вид и форма на денотатите. Тези названия свидетелстват за богатата и неизчерпаема диалектна образност, която дълбоко е свързана с народните традиции, култура и светоглед.

Кулинарните названия с вторична номинация не се изчерпват с представените в тази статия названия. Много от тях не са познати на широката аудитория, особено онези с полисемантична структура. Едно такова изучаване на кулинарната метафорична лексика би хвърлило допълнителна светлина върху въпросите, свързани с полисемията и омонимията при термините.

Литература

1. Архив за Българския диалектен речник в Секцията за българска диалектология и лингвистична география към Института за български език «Проф. Любомир Андрейчин» на БАН.
2. Български етимологичен речник. Т. I.–VII. София, 1971–2012 (продължаващо издание). URL: <https://ibl.bas.bg/ber/>
3. Вендина Т. И. Типология лексических ареалов Славии. Москва. Санкт-Петербург, 2014. С. 89.
4. Котева М. Названия, свързани с храните и тяхното приготвяне в българските диалекти (лексикосемантична характеристика). Дисертация: 000600/ 22. 06. 2015. НАЦИД. София, 2015.
5. Пернишка Е. За системността в лексикалната многозначност на съществителните имена. София, 1993.

6. Попова М. Типология на терминологичната номинация. София, 1990.
7. Речник на българския език. Т. 1–15. София, 1977–2015 (продължаващо издание). URL: <http://ibl.bas.bg/rbe/>

Котєва Маргарита

ВИДИ ВТОРИННИХ НОМІНАЦІЙ, ЗДІЙСНЕНИХ
ЧЕРЕЗ МЕТАФОРУ, У НАЗВАХ КУЛІНАРНОЇ ЛЕКСИКИ
В БОЛГАРСЬКИХ ДІАЛЕКТАХ

У доповіді представлено назви кулінарної лексики в болгарських діалектах із вторинною лексичною номінацією, реалізованою за допомогою метафори. Вторинні номінації класифікуються за групами залежно від первинних назв, з яких вони утворені (фітоніми, зооніми, антропоніми, назви предметів, тощо). Вивчення цих назв допомагає з'ясувати деякі питання, пов'язані з багатозначністю та омонімією термінів.

УКРАЇНСЬКА МОВА: ДВІ ФОРМИ БУТТЯ

Кравець Лариса

*доктор філологічних наук, професор,
Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II
kravets.larysa@kmf.org.ua*

Традиційно, коли говоримо про форму існування мови, то маємо на увазі усну й писемну. Проте не тільки в усній, а й писемній формі українська мова має не єдиний вияв.

За тривалий час розвитку української писемності робилися численні спроби винайти систему письма, яка б

найточніше передавала всі особливості звучання української мови. Намагалися пристосувати для цього різну графіку. Писемна традиція української мови, появу якої пов'язують із зародженням книжності та заснуванням шкіл у Києві після офіційного прийняття християнства, формувалася на графіці, яку називають кирилицею на честь солунських просвітителів Кирила і Мефодія. Нинішній графічний образ української мови складався поступово, упродовж тривалого часу і не є кирилицею у чистому вигляді.

Зміна систем письма та його типів свідчить про пошуки оптимального способу передавання мови на письмі, а також пристосування графіки до потреб суспільства. Процес формування української графіки ускладнювали бездержавний статус українців, суспільно-політичні обставини, у яких перебував народ, розділений кількома державами, а також різновекторні наукові концепції, що викликали гарячі дискусії. Результатом праці багатьох поколінь учених, митців, редакторів, видавців над формуванням графіки української мови є не тільки сучасна система письма, яка загалом точно передає особливості звучання української мови, а й збережена тисячолітня культурна традиція української писемності, розвиток якої засвідчує багата літературна спадщина. Це надбання є культурно-історичною основою нашого народу, його духовно-ідентифікаційним осердям, чинником, що визначає походження та самобутність українців.

Нагадаємо, що брати-священники Кирило і Мефодій, попри переслідування й тиск з боку німецьких місіонерів, зацікавлених у латинізації слов'ян, проповідували християнство слов'янською мовою. Вони були першими перекладачами богослужбових книг на слов'янську мову. Як наголошує В. Німчук: «Більшість сучасних фахівців вважають, що Кирило близько 863 року скомпонував

глаголицю, яку в давнину іменували кириловицею (кириловицею). Проте, оскільки глаголицю було забуто, старовинну назву перенесено на іншу слов'янську графіку» [Німчук 2000: с. 233]. Справжній автор кирилиці, за словами вченого, невідомий: «Є кілька гіпотез про її творця: Кирило, Мефодій, пресвітер Костянтин, болгарський цар Симеон тощо. Найімовірніше, що кирилицю склав наприкінці IX – на початку X ст. учень Кирила Климент Охридський...» [там само].

Кирилиця впродовж X – XVIII ст. зазнавала істотних змін. За спостереженнями Г. Півторака, із самого початку застосування кирилиці на Русі «відбувався інтенсивний процес пристосування слов'янської писемності до звукового ладу давньоруської вимови» [Півторак 2000: с. 21]. Уже наприкінці XI ст. у церковному й світському (зокрема діловому) письменстві сформувався східнослов'янський орфографічний узус, який відбивав особливості живомовної звукової системи [Німчук 2004, с. 5]. Як доводять дослідники, найдавнішою точно датованою кириличною пам'яткою є Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр. [Німчук 2000, с. 234].

Розвиток української графіки й орфографії пов'язаний з іменами М. Смотрицького (увів літеру *ѣ*, 1619 р.), О. Павловського (звук *і* української мови незалежно від походження передавав літерою *і*; зберіг старовинний спосіб позначення аффрикат — *дж* і *дз*, 1818 р.), М. Лучкая (вилучив твердий знак з алфавіту, 1830 р.), альманахом «Русалка Дністрова» (позначення м'якості приголосних перед *е* та його йотації буквою *є*, використання літери *и* для передачі специфічно українського голосного), діяльністю П. Куліша (запропонував правописну систему, що дістала назву «кулішівка»), П. Житецького і К. Михальчука (стали вживати літеру *ї* у нинішній функції — позначення йотованого), М. Драгоманова (відомий орфографічною

системою, яку названо «драгоманівка»), Є. Желехівського (увів апостроф у новоукраїнську орфографію), Б. Грінченка, мовної комісії, що працювала під егідою Наукового товариства імені Т. Шевченка, та багатьох інших українських учених.

За українською кириличною системою письма — тисячолітня історія наполегливої подвижницької праці професіоналів. За довгий час функціонування абетки на кириличній основі проблема писемного відтворення української мови, зокрема використання іншої графіки, окрім чинної, здавалося, мала зникнути сама собою. Проте вона не тільки не зникає, а постає з новою гостротою в кризові періоди розвитку українського суспільства. Нині сприяє загостренню цієї проблеми також розвиток інформаційних технологій.

В умовах сьогодення питання графічного образу української мови знову й знову викликає гарячі дискусії. Окремі медіа розміщують відповідну інформацію на своїх сторінках в інтернеті, про що свідчить аналіз контенту «Zbruc», «І», «Радіо «Свобода», «BBC» та ін. В інтернет-просторі існують також ресурси, на яких зосереджені історичні та сучасні матеріали на цю тему. Наприклад, медіапроект «Na chasi» презентує Маніфест української латинки, в якому запропоновано варіант адаптованої латинки О. Федорова, пояснено причини необхідності переходу на латиницю, подано відповіді на ключові питання (фінансові витрати, історія, прецеденти).

Проект «Latynka», який стартував у 2015 р., пропонує документи, що торкаються історії питання української латинки, статті дискусійного характеру, транслітеровані тексти українських і зарубіжних письменників. Загалом більшість ресурсів, які висвітлюють цю тему, водночас і толерують її. Серед прихильників цієї ідеї — відомі митці, вчені, громадські діячі (Ю. Андрухович, І. Чорновол, Я. Грицак, О. Чорногуз та ін.). Нагадаємо, що

і в 20–30-х рр. XX ст., коли в СРСР проходила кампанія латинізації, серед прихильників запровадження латинки для запису української мови було багато інтелектуалів. На Все-українській правописній конференції 1927 р. в Харкові мовознавці М. Йогансен, Б. Ткаченко та М. Наконечний виступили з пропозицією прийняти латинку як частину правопису. Їх підтримували В. Ганцов, М. Сулима, В. Сімович, Є. Тимченко та ін. Проте, як відомо, ця пропозиція не була прийнята.

Із сказаного випливає, що питання використання латинської системи письма для відтворення української мови не сьогочасне. Перші записи української мови латинкою зроблені польськими авторами в XVII ст., а першу стандартизовану абетку для української мови, відому як «абецадло» (*від польського abecadlo — абетка*), уклав на основі польського письма в 1834 р. Й. Лозинський. Над цим питанням на початку XIX ст. працювали також австрійський і словенський мовознавець Ф. Міклошич, німецький вчений А. Л. Шлецер, словенський мовознавець Є. Копітар та ін. Проєкт Й. Лозинського хоч і схвалили окремі польські й українські діячі, проте він не набув широкого визнання. Несхвально відгукнулися про нього М. Шашкевич, Й. Левицький, Д. Зубрицький.

Подібна доля спіткала й інший проєкт української латинки, заснований на чеському правописі з кількома польськими літерами, автором якого був чеський учений Й. Їречек. Українська інтелігенція, за словами В. Сімовича, побачила в застосуванні латинської азбуки велику небезпеку для українців Галичини [Сімович 2005: с. 79]. Цю реформу сприйняли як «атентат» на народну святиню, на азбуку [там само]. Офіційна спроба австрійської влади запровадити латинське письмо за чеським зразком для української мови в Галичині здобула назву «велика

азбучна заверюха» (В. Сімович), «азбучна тяганина» (Ом. Огоновський), «азбучна війна» (І. Франко).

Крім названих, помітним є проєкт латинки для запису української мови А. Коломийця, опублікований 1946 р. в першому номері емігрантського журналу «Керма», що вийшов у Зальцбурзі. У розлогій статті «Проблема української латинки» автор зосереджується на правописних питаннях, вказуючи на недосконалість українського правопису та вбачаючи «корінь зла» в сучасному українському алфавіті. Латинізація української мови, на думку А. Коломийця, розв'язує ці питання.

В. Сімович, аналізуючи різні варіанти української латинки, виокремлює декілька основ: 1) чисто слов'янська; 2) комбінація кирилиці й латиниці слов'ян; 3) комбінація слов'янської і неслов'янської, власне, романської системи; 4) інші комбінації з новими знаками» [Сімович 2005: с. 179]. На початку ХХІ ст. кількість варіантів української латинки зросла. Серед них і створений Термінологічною комісією з природничих наук Київського університету, і не менш відомий проєкт І. Лучука, а також спрощений варіант гаєвиці — варіант латинської абетки, розроблений хорватським лінгвістом Л. Гаєм на основі чеського правопису.

Прихильники латинізації української мови висувають вельми переконливі аргументи, а саме: українська мова стане зрозумілішою сусідам, її легше буде вивчати, зникне хаос у транслітерації, туристам стане простіше читати вивіски та меню, наблизить до Європи та віддалить від Росії та ін.

Та чи вирішить усі названі й не названі проблеми запровадження латинського письма в Україні? Чи не стане це ще одним вододілом для українського суспільства, лінією розколу? Чи не станемо ми спільнотою без роду і племені, відмовившись власне від понад тисячолітньої

правописної традиції? Ці питання непрості, але нам доведеться на них відповідати.

Література

1. Вакулєнко М. Українська латиниця: проблеми вживання державної мови в міжнародному спілкуванні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»*. Випуск Х. Херсон : Видавництво ХДУ, 2009. С. 10–19.
2. Мойсеєнко В. Про одну спробу латинізації українського письма. *Незалежний культурологічний часопис „І”*. 1997. Вип. 9.
3. Німчук В. В. Кирилиця. *Енциклопедія «Українська мова»*. Київ, 2000. С. 233–235.
4. Німчук В. В. Переднє слово. *Історія українського правопису: XVI–XX століття*. Київ, 2004. С. 5 – 26.
5. Півторак Г. П. Алфавіт. *Енциклопедія «Українська мова»*. Київ, 2000. С. 19–21.
6. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : [підручник]. К. : АртЕк, 2001.
7. Сімович В. Йосеф Їречек і українська мова. *Сімович В. Праці у двох томах*. Т. 1: Мовознавство. Чернівці, 2005. С. 73–121.
8. Сімович В. Система української латиниці. *Сімович В. Праці у двох томах*. Т. 1: Мовознавство. Чернівці, 2005. С. 179–180.

ОЦІННА ЛЕКСИКА ЯК ВИЯВ «МОВИ ВОРОЖНЕЧІ» (НА МАТЕРІАЛАХ ХАРКІВСЬКИХ ЗМІ)

Лептуга Олена

*кандидат філологічних наук, доцент,
Національний університет цивільного захисту України
leptuganews@gmail.com*

«Мова ворожнечі» — це слова та словосполучення, які виявляють суспільне напруження навколо вразливих тем у медіапросторі. «Мова ворожнечі» ґрунтується на таких явищах, як соціальні стереотипи, упередження та дискримінація. Цю тезу зазначають у своїх роботах Ірина Богданова, Тетяна Печончик, Тамара Ісакова. Зокрема остання дослідниця пише: «Це комунікація, що ґрунтується на стереотипних когнітивних схемах, негативних установках (упередженнях) і дискримінаційних інтенціях щодо будь-яких груп людей або окремих індивідуумів як членів цих груп» [Ісакова 2016: с. 92].

Словосполучення «мова ворожнечі» є аналогом англійського терміна «hate speech», що виник у США і в Європі в 50-х роках ХХ століття. У науковій літературі також уживають подібні, але не тотожні поняття, такі як: «словесний екстремізм», «мовна (мовленнєва) агресія», «мовна демагогія», «мовний конфлікт», «мовне (мовленнєве) насилля», «мовна маніпуляція» (детальніше див. : [Богданова, Лептуга 2020: с. 6–11]).

Ми вирішили дослідити, яку частку харківських новин складають матеріали про етнічні групи і як часто в регіональних медіа трапляються прояви мови ворожнечі загалом. Дослідження торкалося п'яти найрейтинговіших онлайн-ЗМІ Харкова (057.ua, АТН, KharkivToday; Город Х; Status Quo) й було проведене 5-9 серпня 2019 року. Загальна кількість новин за цей період становила 716 матеріалів, серед яких 1,54% новин були про етнічні групи — майже половина з них (45,45%) мали порушення

журналістської етики. В 11 матеріалах зустрічалися прояви мови ворожнечі щодо етнічних груп, жінок і літніх людей.

Етнічні «тьорки» як тест на толератність

Кримінальна новина про конфлікт між етнічним азербайджанцем і громадянином Грузії стала основною для перевірки знань журналістської етики серед харківських медіа. Акцент на етнічній приналежності зробили чотири з п'яти досліджуваних видань: *Нелегала из Грузии арестовали за нападение с ножом на азербайджанца* (АТН); *В Харькове грузин вонзил нож в товарища* (Status Quo); *В Харькове «нелегал» из Грузии пытался зарезать гражданина Азербайджана* (057.ua). Показовою є й цитата Города Х: *52-летнего азербайджанца с ножевыми ранениями привезли в «неотложку» еще в середине июля. Пока мужчину спасали медики, правоохранители выяснили: пострадавший решал денежные вопросы со своим сверстником-грузином* (Город Х).

На відміну від попередньої новина про знайдену дівчину, представницю ромської етнічної групи, подана харківськими журналістами коректно.

Загалом український медійний дискурс активно послуговується оцінною лексикою для ідентифікації етнічної приналежності героїв пропонованих сюжетів, особливо в гострих (проблемних) сюжетах, що відбиває стан комунікативних та етичних тенденцій у ЗМІ, а також не дотримання подекуди толерантності, що на сьогодні є загальною вимогою й суспільною потребою.

Цікаво, що серед матеріалів щодо етнічної приналежності їх героїв, є новина про дискримінацію. Вона описує вчинок помічника головного тренера російської збірної з жіночого волейболу Серджіо Бузато, який зімітував представника монголоїдної раси, розтягнувши пальцями очі. Асоціація волейболу Південної

Кореї зреагувала на це заявою, що подає в міжнародну організацію волейболу офіційну скаргу на расистські дії Бузато.

Дамочки і бабушки Города X

Прояви дискримінації за віком і статтю мають місце в досліджуваній період лише в одному харківському виданні — «Город X». Журналісти медіа використовували в статтях зневажливі номени «дамочка», «бабушка», «мама с коляской». Наприклад: *Пока оформляли ДТП, выяснилось: дамочка пять минут назад вышла из офиса страховой компании, где решала похожую проблему»* або *«Вор затолкал тело бабушки под диван и продолжил искать материальные ценности»* (Город X). Решта видань мають по одній новині з некоректними вказанням етнічної приналежності.

За результатами дослідження можна зробити висновок, що загалом «мова ворожнечі» не поширена в новинах харківських онлайн-ЗМІ. Проте трапляються випадки використання некоректної лексики та оціночних суджень. Можна припустити, що така практика застосовується умисно для привернення уваги читача до публікацій, хоча часто такі маніпуляції сприяють утвердженню суспільних стереотипів щодо окремих груп населення чи етнічних груп.

Література

1. Богданова І. Є., Лептуга О. К. «Мова ворожнечі» в текстах україномовного медіапростору. *Український світ у наукових парадигмах. Зб. наук. праць ХНПУ імені Г. С. Сковороди*. 2020. Вип. 7. С. 6–11.
2. Ісакова Т. О. Мова ворожнечі як проблема українського інформаційного простору. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 4 (41). С. 90–97.

3. Мова ворожнечі — нові прояви та наслідки [Електронний ресурс]. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/media_law/law/mova_vorozhnechi_nov_i_proyavi_ta_naslidki/

ВЕРБАЛЬНІ СТЕРЕОТИПИ: ЕТНОМЕНТАЛЬНИЙ ВИМІР МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

Маленко Олена

*доктор філологічних наук, професор,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди
malenalingva@gmail.com*

Сучасна лінгвістика попри всеохопні тенденції глобалізації дедалі більше занурюється в площини етнокультурних та етноментальних вимірів мовної свідомості й намагається віднайти й зрозуміти, що ж саме відрізняє одну лінгвокультуру від другої на когнітивному рівні, пов'язаному з особливостями сприймання інформації про довкілля та її вербального кодування.

У кожній мові (загальнонародній, національній) міститься невичерпний арсенал образів, символів, знаків, що «втілюють у собі результати пізнавальної й рецептивної діяльності всієї етноспільноти», і за допомогою яких зазнають інтерпретації й кодуються різні явища, традиції, звичаї, спосіб життя конкретного народу, створюється його лінгвокультурний портрет [Бесєдіна 2000: с. 7]. Одним зі складників такого портрету є *вербальні стереотипи* як «уявлення про предмет, сформоване в межах певного колективного досвіду, яке визначає те, що становить цей предмет, який має вигляд, як діє, як сприймається людиною. Разом із тим це уявлення втілене

в мові, доступне нам через мову й належить колективному знанню про світ» [Бартми́нский 2005: с. 68].

Дефініція вербальних стереотипів належить польському етнолінгвісту Єжи Бартми́нському, за концепцією якого, мовні стереотипи є категорією пізнання: адже в тому, як типовий представник певної культури бачить і вербально кодує той чи той об'єкт, криється цікава інформація про колектив (етнос), його прагматичні, естетичні вподобання, особливості осмислення та відображення дійсності. Пізнавальні ресурси вербальних стереотипів як складників мовної картини етносу активізуються в процесі вивчення певної мови, якщо її розглядати як фрагмент національного культурного досвіду.

Комплекс вербалізованих стійких уявлень про світ — не універсальний, бо формується в різноманітних умовах проживання людей, а також у виробленій кожним етносом системі національного світогляду, раціональної та художньої свідомості, мовної і концептуальної картин світу тощо. Саме стереотипи є певними константами мовного образу світу, оскільки через них у концептуальну картину потрапляє те буденне уявлення про світ, що зафіксоване конкретною мовою [Телия 1986: с. 46]. Формування в мові вербальних стереотипів відбувається завдяки їхньому частотному вживанні в мовленні, що у свою чергу, зумовлено повторюваністю характеристик предмета в різноманітних висловлюваннях, у закріпленні цих характеристик у мові, зокрема в значеннях слів, метафорах, фразеологізмах, пареміях, текстах.

Традиція (як функціональна властивість мовлення) разом із принципом повторюваності, що призводить до формування типових моделей, одиниць та категорій, на думку пермської мовознавиці М. Котюрової [Котюрова 1998], зумовлює стереотипність вербальної формули й закріплює її в етносвідомості як стандарт, закладаючи тим

самим фонд словесно-образних маркерів національної мовної картини світу. Це дає підстави виокремлювати поняття *етновербальний стереотип* як об'єктивоване мовою колективне уявлення про предмет чи явище, у якому закодована різнорівнева етнокультурна, етноментальна, етносуспільна інформація в її пізнавальному, асоціативно-образному, емоційно-оцінному, етичному та інших аспектах. Так, давні біоморфні (камінь, квітка, змії, вогонь, сонце, місяць, поле та ін.) та антропоморфні (дівчина, жінка, парубок, чоловік) образи в різних культурах мають свої стереотипи вербальної репрезентації, сформовані в зразках фольклорного досвіду (традиції): *ясне сонечко, дівка чорноброва й кароока, парубок моторний, лиха година, широке поле* (укр. традиція); *красно солнышко, красна девица, девица-красавица, добрый молодец, чисто поле* (рос. традиція) та ін.

Що є джерелами зберігання й реанімації етновербальних стереотипів? Насамперед, клішовані тексти, серед яких фольклор у його територіальному, жанровому, професійному, соціальному вияві. Створені в його анналах стійкі, стереотипізовані образи транслюють цікаву інформацію про характер сприймання певного об'єкта носіями мови—емоційно-оцінні модуси, додаткові смислові конотації, марковані позначкою *етно*. Наприклад, у межах українського фольклорного досвіду (анекдоти, жартівливі пісні) тиражуються стереотипи представників родинного кола, зокрема *кума, свата, теці*, що створює їхній узагальнений образ на аксіологічному рівні (схвалення), емоційному (позитив), прагматичному (наявність стереотипних мовних характеристик: кум *гарний, щедрий, рідний, веселий*; теща *рідна, добра, бойова, майстерна, розумна, щедра* та ін.). До речі, у польському фольклорі образ теці, навпаки, тяжіє до несхвалення: теща *зла, скупа, підступна* (цей приклад наводить Єжи Бартмінський у своїх етнолінгвістичних розвідках).

У давньому фольклорі зазнають стереотипізації зі стійким конотативним тлом та дистрибутивним супроводженням узагальнені образи окремих тварин та рослин як найдавніші образні коди (в українців *свиня, корова, кінь, кобила; сокіл, орел, чайка; калина, барвінок, мак* та інші); у сучасному фольклорному дискурсі, зокрема анекдотах, а також у публіцистичній практиці стереотипізації зазнають представників певних соціальних, професійних, національних груп (в українському контексті *олігархів, депутатів, учителів, викладачів, лікарів, бомжів, циган, хохлів, москалів, євреїв, американців* та ін.).

Стереотипи представників національних груп, зазначає Єжи Бартмінський, часто детерміновані загальнокультурною опозицією «свій — чужий» і зумовленими цим етнічними і суспільними конфліктами, що сприяють формуванню гетеростереотипів, насамперед недружелюбних (*кляті москалі, тупі американці, хитрі євреї, скажені поляки, скупі німці, чванливі англійці* та ін.). Такі стереотипи, у свою чергу, закріплюють і підживлюють цей конфлікт.

Автостереотипи, тобто стійкі уявлення про свій етнос, націлені більшою мірою на позитивні характеристики: наприклад, українці для себе *працьовиті, завзяті, сердечні, пісенні, щирі, щедрі, гостинні, веселі, герої-козаки*; поляки для себе *патріотичні, відважні й гостинні*; росіяни для себе *патріоти, щедрі, гостинні, хазяйновиті, величні, духовні*; болгари для себе — *гостинні, працьовиті, винахідливі, підприємливі, великі патріоти, волелюбні, мають гордий дух Балкан*; французи — *патріоти, романтичні, поетичні, елегантні, естети, кулінари*. При цьому такий схвальний образ подекуди є частиною міфу, але стійкого в межах відповідної етносвідомості.

Рецептивний модус об'єктів стереотипізації на вербальному рівні виявлено в стійких атрибутивних

і компаративних моделях, що мають як традиційний характер, так і синхронійний, зумовлений реаліями сьогодення. При цьому спостерігаємо контрастивні, навіть опозиційні модуси в стереотипізації деяких об'єктів, що відповідним чином відбивається й у мові.

Зокрема, образ учителя, з одного боку, у нашій лінгвокультурі позначений виявом позитивних конотацій, що вербалізовано в стереотипних пафосних моделях: *духовна місія вчителя, самовіддана праця вчителя, учитель — провідник у світ знань; учитель відкриває двері у світ; мудрий учитель, натхненний учитель, талановитий учитель; перша вчителька; вчителька моя — зоре світова*; графічний стереотип (написання слова з великої літери — *Учитель*): *Учителю, схиляємось перед тобою; Він був справжнім Учителем* і подібне. З другого боку, у силу реалій соціального буття, образ учителя як представника мало захищеної й недостатньо забезпеченої частини бюджетного контингенту обтяжений несхвальними, подекуди іронічними конотаціями. Це втілюється в мовній стереотипізації образу в публіцистичному та розмовному (анекдоти) дискурсах: *бідний учитель, скромний учитель; невдячна вчительська праця, безправна професія, нервова професія; мізерна вчительська зарплата; грошей мало — вимог багато; жертвоприношення; учитель — заручник дирекції й батьків* і подібне. Скажімо, в американському комунікативному просторі таких опозиційних емотивно-оцінних стереотипів немає, оскільки професія сприймається цілком раціонально, суспільство не виокремлює її як пафосну, але в той же час переймається вчительськими проблемами.

Контрастивно представлені й стереотипні характеристики української мови як рідної: позитивні емотивно-оцінні маркери, сформовані в українській поезії романтизму: *солов'їна, колискова, материнська, батьківська, джерельна, співуча, мелодійна* (див. деталь-

ніше: [Маленко 2010: с.]), опозиціонують негативним у вимірі агресивного/несхвального сприймання української мови: *мова села, селяків, хохлів, бандерів, западенців*. Так само стереотипно сприймають представники однієї культури реалії іншої, і чим закритіший для реципієнтів певний національний простір, тим віддаленіші від реальності його рецептивні стереотипи, об'єктивовані знов-таки мовою.

Розуміючи мову як функціональну систему, вербальні стереотипи розглядаємо як особливі функції мови та мовної картини світу, що полягають у культурній репрезентації дійсності, її соціальній оцінці, а також способів поведінки й реагування людини на реалії довкілля. Тому в науковій рецепції вербальних стереотипів ваги набуває не істинність стереотипу та його відповідність дійсності, а більше його символічна, культурна, міфотворча функція.

Будучи елементами мовної картини світу, вербальні стереотипи інтерпретують дійсність в межах певної етносвідомості, презентуючи ту візію світу в його фрагментах, яка видається етносу традиційною, стійкою, зрозумілою і звичною, до того ж закріпленою в мовних, зокрема лексико-семантичних, граматичних, стилістичних, комунікативних ресурсах. Знання цих ресурсів виводить володіння конкретно мовою на найвищий щабель — етнокультурний, що уможливорює декодування багатьох смислів, прихованих у слові, тобто вихід на глибокі етноментальні рівні розуміння мови.

Література

1. Бартми́нский Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике. Москва, 2005.
2. Беседіна Т.П. Специфіка української ментальності: мовний аспект. *Наука. Релігія, Суспільство*. 2000. №2. С. 4–9.

3. Быстров Я. Семантика инвариантных образов в русском поэтическом тексте. *Ткань и ландшафт: Антология русскоязычной литературы Прикарпатья*. Ивано-Франковск, 2003. С. 269–273.
4. Котюрова М. П. Предисловие. *М. П. Котюрова. Текст: Стереотип и творчество*. Пермь, 1998.
5. Маленко О. О. Рідна мова як словесний образ і поетичний стереотип: лінгвоверсія романтизму. *Лінгвоестетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну)*. Харків : ХІФТ, 2010. С. 210–222.
6. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. Москва, 1986.
7. Терещенко В., Остренок І. Постмодерна рецепція українця: автоетнонімний вимір. *Український світ у наукових парадигмах : Зб. наук. праць ХНПУ імені Г. С. Сковороди*. Вип. 2. Харків : ХІФТ, 2015. С. 78–93.

СТИЛІСТИЧНИЙ РЕСУРС МОВИ В МОДЕЛЮВАННІ ІГРОВИХ ПОЕТИЧНИХ КОНТЕКСТІВ

Мартакова Анна

*старший викладач служби мовного тестування,
Національна академія Національної гвардії України
shemetenochka@gmail.com*

У широкому розумінні поняття ресурсу визначають як засіб, можливість, якими можна скористатися в разі необхідності. Варто зазначити, що в поетичному постмодерному творі мова не обмежується звичайною передачею сенсу слова, а може виходити за ці межі, формуючи особливий лінгвохудожній простір, прагматика

якого зумовлена авторським наміром і транслювати відповідну інформацію, і впливати на читача. Стилистичний ресурс мови й стає тим засобом, який автор використовує для зацікавлення читацької публіки пропонованим твором і викликає в читача бажання поринути у світ цього тексту. Для постмодерного твору засобом текстової привабливості став ігровий компонент, мета якого створити сміхову, подекуди іронічну чи самоіронічну ситуацію, яка активує читацьку емоцію.

Основою творення ігрового поетичного контексту на мовному рівні стають конкретні стилістичні ресурси: явища, прийоми, фігури, але з закладеними в їхню формально-змістову організацію девіаціями, відхиленнями від норми, які й сприймаються читачем як цікава гра зі словом. Тож стилістичний ресурс у моделюванні ігрових поетичних контекстів розуміємо як навмисне, заплановане порушення нормативного використання одиниць різних мовних рівнів на тлі мовних стереотипів (О. Блашків, Я. Мукаржовський, Д. Чижевський). Це й зумовлює ефект «одивнення» (Б. Ейхенбаум, Б. Томашевський, В. Шкловський), спричинений руйнуванням узвичаєного сприймання, і передбачає свідому настанову письменника на ігрові стосунки з читачем.

Мовну реалізацію ігрових контекстів у текстах постмодерної поезії забезпечують одиниці основних (графічного, фонологічного (фонетичного), лексико-семантичного, морфологічного, синтаксичного) та проміжних (морфонологічного, словотвірного, фразеологічного) мовних рівнів.

Аналіз гри як елемента поетики того чи того автора розглядаємо разом із вивченням цього явища як структурно-, стиле- і змістотвірного (мотив гри, поетика гри, художня концепція гри). До кінця 1990-х рр. – початку ХХІ ст. учених починає цікавити функціонування феномену гри в сучасній літературі. Як пише І. Скоро-

панова, у постмодернізмі «Спусковой гачок» продукування сенсу (сми́слів) — чиста (ідеальна) гра [Скоропанова 2001: с. 22], що породжує гру в тексті та гру з текстом [там само: с. 52, 94, 166]; інтертекстуальну гру значень [там само: с. 23], гру з мовою й фігурою автора [там само: с. 44, 163-165] та ін. Визначення гри в парадигмі поетики літератури маємо у фундаментальній праці «Поетика: словник актуальних термінів і понять», написаній колективом авторів (М. Гіршман, М. Дарвін, Д. Магомедова, А. Махов, В. Тюпа, І. Фоменко) за редакцією Н. Тамарченко: «у сучасній поетиці гру розуміють як авторську стратегію, що включає широкий спектр прийомів, які відповідають різним типам гри. До таких прийомів відносять приховані 1) алюзії; 2) різно-манітні «шифри», неочевидні або помилкові можливості прочитання, що ведуть читача «в бік» від ходу сюжету; 3) прийом *mise en abyme* («занурення в безодню»), при якому аналогічні елементи різних рівнів подібні спрямованим один на одного дзеркалам, що нескінченно відбивають одне одного («п'єса в п'єсі» і т.п.); 4) уведення метатексту (коментар, передмова), де проблематизується сенс основного тексту і тим самим створюється ефект ігрової невизначеності [Поэтика 2008].

Ці прийоми наближають твір до того чи того типу гри, уподібнюючи його *гри-загадці*, *гри-змагання* (автор «змагається» з читачем, наприклад, приховуючи від нього справжній хід розвитку сюжету), *комбінаторно-конструктивній гри* (читач повинен «сконструювати» твір у процесі читання, узявши до уваги всі приховані тонкощі його формальної організації), *гри-випадку* (читач вибирає між варіантами читання, покладаючись на випадок) і т. п. [Поэтика 2008: с. 76–77].

У структурі мовного типу гри в художній літературі умовно можна виділити кілька найбільш продуктивних підтипів, а саме: лексико-семантичний, словотвірний,

граматичний і фоно-графічний підтипи з характерними продуктивними в плані ігрової поетики формами і прийомами. Однак навмисна гра смислів також плідно функціонує в літературі й виступає в ролі особливих прийомів, серед яких виділимо такі: гру слів, каламбур, паронімію, амфіболію, тощо. Таким чином, осмислення співвідношення гри й літератури залишається досить актуальною сучасною філологічною (мовознавчою й літературознавчою) проблемою, особливо перспективним бачиться вивчення феноменів *ігрова поетика* й *ігрова стилістика*.

Література

1. Академічний тлумачний словник української мови [Електронний ресурс]. URL: <http://sum.in.ua/s/resurs>
2. Поетика: Словарь актуальных терминов и понятий / гл. науч. ред. Н. Д. Тamarченко. Москва : Изд-во Кулагиной; Intrada, 2008.
3. Скоропанова И. С. Русская постмодернистская литература: новая философия, новый язык: монография. Санкт-Петербург : Невский Простор, 2001.
4. Шкловский В. Б. О Теории прозы. Москва : Круг, 1925. С. 7–20.
5. Шонь О. Б. Мовностилістичні засоби організації гумору, іронії і сатири в американських коротких оповіданнях / Автореф. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Львів, 2003.

СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО ТИПУ В ДІАЛЕКТНОМУ МОВЛЕННІ УКРАЇНЦІВ

Марцин Світлана

*кандидат філологічних наук, доцент,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди
martsin_sveta@ukr.net*

Діалектне мовлення — це невимушене, ситуативне, непередбачене, тобто таке, у якому виявляється живе використання відповідних синтаксичних будов, властивих говірці. Вивчення діалектного мовлення цінне тим, що в ньому відбиті етимологічні основи української мови, що дозволяє спиратися на наявні в говірках мовні одиниці як на дані, які становили основу й становлять джерело подальшого розвитку мови.

Записи говіркового мовлення, здійснені вченими, не писемна форма його побутування. Це, образно кажучи, фотографія його усного вияву. Наші спостереження в пропонуванні розвідці базуються на монологічному мовленні, зразки якого представлені в книзі «Говори української мови» [Говори 1977].

Оскільки це дослідження присвячене аналізу безсполучникових складних речень як окремого типу складних структур, розгляд їхніх ознак буде здійснюватися на ґрунті тієї класифікації, яка відбиває специфічні риси саме безсполучникових складних утворень без будь-якої орієнтації на сполучникові види складних речень. Тому подальший аналіз безсполучникових структур пов'язуємо з класифікацією С. І. Дорошенка [Дорошенко 1980].

Як свідчить аналіз монологічного мовлення, мовець, розповідаючи, частіше вдається до конструювання безсполучникових складних структур, ніж уживання сполучникових утворень. Це — істотна ознака діалектного мовлення, яка підтверджує його традиційне усномовне

походження. Усна розповідь зазвичай наповнена переліком подій, що відбувалися чи відбуваються в один час. Цим пояснюється те, що в оповідях фіксуємо здебільшого безсполучникові складні висловлення з перелічувальним значенням. Традиційно перелік ґрунтується на граматично непоширених предикативних частинах, як-от: у *Колесах* *росту́т' б'или гриби* / *сп'ра́ужн'і* / *росту́т' маси'юки* / *банки* / *красноголоу́ци* / *йіваници* [Говори 1977: с. 24]; *т'ікайімо* *ю́с'і* / *ю́с'а* *ца* *молод'ож* *т'ікайі* / *т'ікайімо* *ю́* *л'іс* [Говори 1977: с. 396]; *були кон'і своїі* / *скот* *буу́* *св'ій* / *овечки* *держали* / *свин'і там* [Говори 1977: с. 200].

Будова таких висловлень прозора: вони схожі на прості речення з однорідними членами. По суті, вони й становлять їх перелік, але сприймаються як складні завдяки повторенню однотипного присудка, пор.: *ю́с* *ю́ мене* *нагорода* *медал'* *за* *доблесний* *труд* / *ю́е* *нагорода* *п'ятдес'ат* *л'ет* *окт'абр'а* / *значок* *отл'ічника* *с'ел'с'кого* *хаз'аїства* [Говори 1977: с. 180]; *ю́їздила* *у* *Харк'їу* *на* *в'ідкрит'а* *памн'атника* *Тараса* *Шиу́ченка* / *ю́їздили* *ми* / *ю́їздиу́* *д'ід* *Димн'ан* *Мал'ований* / *в'ін* *дуже* *старий* / *і* *ю́їздиу́* *Йухим* *Завал'ій* *ю́читіл'і* *ю́а* / *ю́їздили* *ми* *на* *в'ідкрит'а* [Говори 1977: с. 420]. Конструкції подібної будови (з повторенням присудка) слід визнати специфічно розмовно-побутовими. У розмовно-побутовому мовленні це не стилістичний прийом, а ознака природної розповіді, пов'язаної із пригадуванням подій. Такі структури правомірно визнати стилістично маркованими. В окремих випадках перелік завершується узагальненням, як у реченні: *луги* *хорош'і* / *зела* *разни* *рос'тут'* / *гриби* *разни* / *ю́се* *ю́ нас* *ю́е* [Говори 1977: с. 27]. Такі будови правомірно розглядати як окремий різновид періоду.

До безсполучникового переліку почасти додається предикативна частина зі сполучником *і*. Він зазвичай завершує речення, вказуючи на узагальнене закінчення переліку. Ілюструють це приклади: *лишилис'а* *ми* *биз'* *мами*

були / буў бат'ко в'іс'імнайц'іт' рок'іў / мама померли / і вони нас ус'іх подружили [Говори 1977: с. 406]; село ж було погане / дорога була погана і ўсе отаке во [Говори 1977: с. 36]. Подібна будова речень відома в інших стилях мови.

Послідовність у переліку передається головню завдяки використанню прислівника *потім*: *а потім ўже йак тиво / ну давали йісти / кликали до хати на с'н'іданок / йшли йака діс'ата година / одинайц'іта година / потім кликали на воб'іт* [Говори 1977: с. 262]; *колис' ў нас конопл'і вобробл'али / навис'н'і вороли горот / с'ійали ті конопл'і / потім вони сходили / росли / д'ілилис'а на двойи* [Говори 1977: с. 260].

Виразні ознаки зіставлення відчутні в реченнях на зразок: *банке ростут' при низах / рижке ростут' при болот'і* [Говори 1977: с. 28]; *з йіднейі сторони озеро Пулемец'ке / з drugiej Свит'азАке* [Говори 1977: с. 24]; *поклала семиро / вилутилос' шестиро* [Говори 1977: с. 185]. Зіставними елементами тут є іменники, займенники, числівники, поєднання займенника й іменника.

Значно меншу частотність мають конструкції протиставної семантики. Вона вгадується або за семантикою співвідносних предикативних частин, як-от: *ко'л'іс іш'че луч:ийе бу'л'і / пови'рубувал'і* [Говори 1977: с. 78], або на основі співвіднесення заперечення/ствердження, наприклад: *бат'ко м'ій нейіздиў / йіздили д'ад'ки старш'і / його сини два* [Говори 1977: с. 413].

Значною поширеністю відзначаються речення з розгортувальною частиною. Це, передусім, висловлення, у яких опорне слово першої частини націлює на вираження повідомлення, як у реченні: *[д'іўчатки / уставайте] / он / бачите / сама'от летит'* [Говори 1977: с. 196]. Опорними словами є, як правило, лексеми на позначення сприймань зовнішніми органами, розумової діяльності, говоріння, пор.: *знайете бапко / мы прийдимо од с'огодн'і на другый*

тыждін' [Говори 1977: с. 277]; *в'ін мене / кан'ешно / запуў та каже / у нейї зуби бол'ат* [Говори 1977: с. 489].

Побутують також речення з розгортувальною семантикою, опорне слово першого компонента яких підводить до сприймання, але не називає його. У діалектному мовленні відзначені лише речення, у яких ужите дієслово *дивитися* (варіант — *позирати*), семантика якого «підводити до сприймання», але відсутнє слово *бачити*, значення якого визначає сприйняття. Речення такої будови засвідчуються в різних областях України: *тіки нас зб'іглос'а ск'іка чолов'ік / дивимс'а / пол'агали за тойу грибел'койу / 'дивимс'а а на сило / чи н'іхто в'іт сила ни їде* [Говори 1977: с. 398]; *рас вони позиравут' їде кôч' / сваты їдут' / їде цар'уў сын а ше з ним два їе* [Говори 1977: с. 277]; *їа вийшла / винисла с'вин'ам нис'ти / диўл'ус / сидит' та 'галка на наших 'с'ін'ох* [Говори 1977: с. 54]. Такі конструкції в діалектному мовленні є стилістично маркованими одиницями.

У висловленнях з уточнювальною частиною лексемами першого компонента, які потребують уточнення, є:

а) іменники: *у нас с'імїа була із шести ч'олов'ік / сестра була / два брата / папаша і мама були / ат'ець мої работал на шахт'і / шахт'ором* [Говори 1977: с. 491];

б) займенники: *ў 'мене буў брат їе'д'інствинїї / і в'ін та'киї буў / було її'му ш'іс'нау'ит' 'рок'їў / їо'го ўк'рали і по'везли аж на Ах'вон у ма'нахи* [Говори 1977: с. 376].

Серед пояснювальних речень активно вживаними виявилися безсполучникові складні речення з коментувальною частиною, що подає коментар до висловленого в першій частині. Це природно для усного мовлення. Частина, що коментує, може починатися з:

а) займенника **то**: *то так / кон'ї були / кос'ілки були / коса'р'ї були косили / то таке ў'рамн'а було / їак хл'іб*

уродит / то ми дн'ом сапайім бураки [Говори 1977: с. 400];

б) займенника **це**: була воїна / налит'іли ц'і л'ітаки / тий / спалили нам / ц'а хата / це вона уже пиристройина с'ц'іл' друга [Говори 1977: с. 391];

в) займенника **оце**: робл'у йа ў колхоз'і / робимо / ланки полемо / оце наша робота [Говори 1977: с. 490];

г) прислівника **так**: йїдн'і зрана йдут / менч'і с полудн'а йдут / так було за Аўстр'ійі і за Пол'шч'і так [Говори 1977: с. 269];

г) прислівника **там**: була йа малоўу шче / ходила ў манастир ў оцеї / там служили манахи / нас учили ўчител'і / водили нас у церкву [Говори 1977: с. 208].

Вона ж може відкриватися особовим займенником. Такі структури досить поширені, пор.: *ходиў / була ў нас вчитил'ка Мелан'іа Андрейїўна / вона нас учила гарно / була гарна / добра* (Говори 1977: с. 499); *Шур'ік син м'їй / із п'ід'іс'атого году / в'ін гра тоже на байан'і / на акард'іон'і* [Говори 1977: с. 489]. Проте коментування зрозуміле і без займенникових чи прислівникових лексем, пор. у реченні: *їе ў нас коло возер'їў с'інокоси / кос'ат' с'іно* [Говори 1977: с. 25].

Меншу частотність у вживанні виявляють безсполучникові структури з доповнювальною частиною. Це речення з доповнювально-роз'яснювальним компонентом, як-от: *ростўт там гриби / ми називайім йїх зеленици / вони ростўт' ў п'іскові / спит п'іскў вілаз'ат'* [Говори 1977: с. 24]; *таке їе с'іме'но / ко'нопл'і / 'с'імн'а називайїц'а [/ на город'і / воно росло до своїй пори]* [Говори 1977: с. 393]. Ці структури достатньо представлені в розмовно-побутовому стилі.

З-поміж безсполучникових речень, що ґрунтуються на відношенні детермінації, у записах говіркового мовлення виявлені структури з компонентом часу, наслідку, обґрунтування, умови.

Оскільки розповіді пов'язані з подіями минулого, часовий компонент реалізується присудком, вираженим дієсловом у формі минулого часу. Зразки таких речень засвідчуються в мовців усіх наріч української мови, а саме: *у нас парт'ізани бу'л'і / ми ў 'л'іес'і хо'вал'іса* [Говори 1977: с. 75]; *приходили ми з роботи / д'іти і п'ід забором спали* [Говори 1977: с. 491]. З переносним значенням уживаються і форми дієслів теперішнього й майбутнього часів: *приїде зима / йа дома ни можу сид'ти / йакас' аж нуз бире* [Говори 1977: с. 404]; *н'імиц нал'ітайи / ми пратайїмс'а дес 'ў л'ісах так'і кушч'і / стайе бумбити / бумбит' / потім пиристані / то ми виїїжзайим на пл'ац / зноў пиридвигайїмс'а / йїдим* [Говори 1977: с. 248].

Помітне місце в розповідях посідають безсполучникові складні речення з компонентом наслідку, як-от: *сн'іег буў ве'л'іки / з с'осон 'падаў сн'іег* (Говори, 75); *робота мин'і дуже гарна / йа своїу роботу л'убл'у / йа л'убл'у чистоту собл'удат'* [Говори 1977: с. 500].

Предикативний компонент наслідку може бути складовою частиною багатокomпонентного речення, як у прикладах: *[д'іти хадили у лапт'ах / у свитанках / ў пованих / брали ў школу йїжу ал'еї у бутілачках /] а тад'і навичин'увалис' уў алеї / адёжа була така / йак у ганчаруў* [Говори 1977: с. 193].

Прозора семантика й у безсполучникових складних реченнях з компонентом обґрунтування. Здебільшого в структурі таких утворень міститься дві предикативні частини, як-от: *убўвалис'а ў пост'оле / ни бўло черáвек* [Говори 1977: с. 15]; *йа ў його бой'ус'і їти / в'ін же великий л'іс* [Говори 1977: с. 188]. Однак обґрунтування іноді виконує роль складової частини складних речень з сурядним і підрядним зв'язком, наприклад: *бат'ко здорово робіуў / мати вес' час бол'іла / но ўсе таки до старост'і дожила* [Говори 1977: с. 168]; *дохтор'і признали шо то в'ід навуки / так в'ін сил'но ўчиўс'а добре* [Говори 1977: с. 259].

У говірковому мовленні зафіксовані лише поодинокі приклади безсполучникових складних речень з компонентом умови, серед них: *хто плохо панимаў / гречки насипйут' і на гречку нас ставили / на кал'енках* [Говори 1977: с. 196]; *маїє сонце заходить' / об'їзат'їл'но дома буд'* [/а ўвечир'ї н'їкуда / спат' л'агай] [Говори 1977: с. 419].

Не засвідчено жодного прикладу з умовним компонентом, у якому присудок виражений дієслівною формою наказового способу зі значенням умови. Відсутність таких будов в аналізованих записах можна пояснити тим, що в них репрезентовані лише монологічні тексти.

Наведені дані дозволяють підтвердити характеристику безсполучникових складних речень як усно-розмовних одиниць української мови. У діалектному мовленні вони представлені структурами всіх чотирьох видів безсполучникового поєднання предикативних частин: реченнями перелічувальної семантики, висловленнями зіставно-протиставного значення, реченнями з пояснювальним відношенням компонентів, безсполучникові єдності з відношенням детермінації. Не засвідчено лише підвидів речень з компонентом мети і допустовості.

Література

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. К.: Вища школа, 1980.
2. Говори української мови. Збірник текстів. Київ : Наукова думка, 1977.
3. Говори української мови. *Універсальний словник-енциклопедія*. 4-те вид. К. : Тека, 2006.
4. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. Харків : ХДПУ ім. Г. С. Сковороди, 1980.

5. Дорошенко С. І. Українські говірки Путивльського і Буринського районів Сумської області [монографія]. ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків: Видавець Іванченко І. С., 2014.
6. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. Київ: наукова думка, 1990.
7. Німчук В. В. Питання про стильову диференціацію в діалектах. *Питання стилістики української мови*. Чернівці, 1963.

ОСОБЛИВОСТІ КОНСОНАНТИЗМУ ГОВІРКИ СЕЛА БЕРЕСТОВОГО ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Пачева Валентина

кандидат філологічних наук, доцент,
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького
pacheva.valentina@gmail.com

Пачев Сергій

кандидат історичних наук, доцент,
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького
cbmdpu@ukr.net

Говірка с. Берестового Бердянського р-ну Запорізької області належить до степових говорів, що є неоднорідними діалектними утвореннями, дослідження яких — актуальне завдання діалектології у зв'язку із проблемою з'ясування генези південно-східної групи діалектів української мови. Берестове заснували державні селяни із Полтавської та Чернігівської губерній 1801 року. Степові говірки Запорізької обл. уже були об'єктом наукового зацікавлення

мовознавців (С. П. Самійленка, Л. Д. Фроляк, В. А. Чабаненка, Т. Г. Грици та ін.).

Актуальність дослідження особливостей консонантизму говірки с. Берестового зумовлена нагальною потребою у такій праці.

Метою поданої розвідки є здійснення аналізу системи консонантизму української говірки с. Берестового. Об'єктом дослідження є говірка с. Берестового Запорізької області. Предмет дослідження — особливості консонантизму цієї говірки. Матеріалом дослідження слугували інтерв'ю, записані від респондентів у с. Берестовому. Для досягнення поставленої мети в роботі застосовано як основні описовий метод та метод порівняльно-зіставного аналізу.

У складі консонантизму говірки с. Берестового, як і в консонантизмі сучасної української літературної мови, 32 приголосних фонemi. Цілу низку особливостей консонантизму цієї говірки виявлено в губних, передньоязикових, середньоязикових, задньоязикових і глоткових (фарингальних) приголосних фонемах. Так, губні [б], [п], [в], [м], [ф] у позиції перед [е], [и], [о], [у] утворюють напівпом'якшені варіанти: *б'ерд'а'нс'к*, *ф'е'д'а*, *шохв'о'р* тощо, а [б], [п], [в], [м] перед *[ä] з *[ɛ] мають напівпалаталізовану вимову: *жа'б'ачиї*, *кип'ато'к*, *в'а'жимо*, *і'м'а*. Перед голосним *[a]<[ɛ] вставний [й] зазнає асимілятивного впливу губно-носового [м] й змінюється у середньоязиковий [н]: *ўре'мн'а*, *мн'аки'ї* тощо. Із асимілятивно-дисимілятивних переходів /ǃ>м/, /ǃ>х/, /м>н/ у сполученнях *ўн*, *ўт*, *мб*, *мп* реалізується перехід *м>н* (*мб>нб*); *м>н* (*мп>нп*): *конба'їін*, *канпо'т*, *панпу'шка*. Фонема /ф/ реалізується у твердому щілинному [ф], зокрема *фо'кус*, *фо'тка*, *фуфа'їка*, та звукосполюках [хв], [кв] і приголосних [х], [в], [т], [п]: *ту'хл'ї*, *те'кл'а*, *їо'син*, *хво'риї*, *кухва'їка*, *квасо'л'а* тощо.

Як відомо, у діалектах, як і в літературній мові, унаслідок різних чинників перед [i] витісняється здиференційована вимова передньоязикових приголосних незалежно від їхнього походження м'якою [Залеський, 1977: с. 83]. На відміну від літературної мови, фонеми /ж/, /з/, /с/, /н/, /л/ перед м'якими приголосними в досліджуваній говірці напівпом'якшені: *дасі'у*, *йі'зд'у*, *прийіжд'а'йут'*, *на со'ні'і*, *по тарі'лі'і* тощо. Приголосний [т] перейшов у [к] (*к'і'сто*, *к'існи'і*). Це явище мають закарпатські, бойківські, гуцульські, окремі наддністрянські й буковинсько-покутські говірки, а південно-східні і північні — лише в окремих випадках, і пов'язане воно з пом'якшенням приголосних [Жилко 1961: с. 12].

Фонема /р'/ перед /а/ на початку і в середині складу в говірці виступає лексично ширше, ніж у літературній мові: *бур'аки'*, *гр'а'д'ки*, *р'а'ма*, *р'а'сно* тощо. Характерна сильна тенденція до збереження давнього палатального *[р'] в абсолютному кінці слова та у кінці складу: *ку'хар'п'*, *суха'р'*, *ха'р'к'і'у* тощо. У позиції перед етимологічним *[i] давно стверділий [р], як і у південно-східних говорах, вимовляється м'яко, асимілюючи наступний [й]: *ма'т'і'р':у*, *п'і'р':а*, *пов'і'р':а*. Тенденція до палатальної вимови [р'] у сполюці *рю* (*кр'уч'о'к*, *стр'уч'о'к* тощо) не викликала кількісної зміни в системі консонантизму в говірці.

Характерними для говірки є тверді шиплячі фонери, з-поміж яких афrikата [ч] виявила меншу здатність до ствердіння, депалаталізувалася частково і вимовляється напівпом'якшено: *ч'ас*, *за ч'ім*, *ч'у'до*; перед [i] — напівпалатальний [ч']: *ве'ч'ір*, *ч'ійа'* тощо. М'які приголосні [ж'], [ш'], [ч'] перед*[а]<*[е] в іменниках *мидвиж'а'*, *лош'а'*, *хлопч'а'* та у дієсловах *де'рж'ат'*, *воло'ч'ат'*, *кач'а'т'*, що, на думку мовознавців, спричинено граматичною аналогією до слів *теля*, *летять*, *носять*, яка сприяє збереженню давніх м'яких шиплячих

у говорах, однак не є причиною їх появи [Шахматов 1922: с. 72], [Чабаненко 1965: с. 83].

Фонemi /ж/, /д/, /з/ перед глухими приголосними у середині слів і у першому складі слів внаслідок часткової асиміляції реалізуються у говірці як [ш], [т], [с], зокрема *книшки*́, *лошки*́, *откида*́т', *п'итп*али́ў, *ро*сказа́т'. Характерний асимілятивно-дисимілятивний перехід /р/ > /л/ у словах *лаболато*́р'і́йа, *калі*́до́р'; /з/ > /д'/, /дз'/ — *ро*зд'а́виў, *ро*здз'а́виў; /с/ > /ц/ — *ко*нцeрва́ц'і́йа; /д/ > /т/ — *би*то́н (бідон); /д/ > /ц/ — *три*на́ц'а́т', *мо*лоц'ува́тиї тощо. Дзвінки аффрикати [дж], [дз], що виступають як основні вияви відповідних фонем, поширилися неоднаково у говірці.

Передньоязикові аффрикати [дж] на місці давнішого [з] та [дж] з [дй] ([дз] з [з], [дž] з [дй]) спостерігаються на початку слова лише у словах *бдж*о́ла', *дж*м'і́л', *дзв*іно́к, *дзе*́ркало; у запозичених і звуконаслідувальних словах — [дз], [дз']: *дзи*́га, *дз*і́н'к'і́т, *дз*у́рчі́т'. Аффрикати [дж'], [дз'] перед [і] в кінці слова зафіксовано лише у словах *бр*і́дж'і́ та *ге*́дж'і́. Фонема /дж/ у дієслівних формах 1-ої особи однини теперішнього часу типу *ходжу* майже завжди набуває вигляду *ход*у́, *сид*у́, *дово*́д'у тощо.

Реалізація середньоязикової щільної сонорної фонemi /й/ у говірці не відрізняється від літературної мови. Співвідношення мікросистеми фонем /г/, /к/, /х/, /г/ за дзвінкістю : глухістю у говірці таке ж, як і в літературній мові та південно-східних говорах: /г — к/, /г — х/, проте у реалізації окремих фонем маємо певні відмінності. Зокрема, нерозрізнення проривного [г] та фарингального [г] зумовлене тривалим впливом орфографії. Проривний задньоязиковий [г] тут маловживаний і найчастіше зустрічається на початку слова, а в літературній мові характеризується дуже обмеженою частотністю [Жовтобрюх 1965: с. 59]. Глотковий [г] в абсолютному кінці слова оглушується: *плух*, *сн*'і́х, *ут*'у́х. Глухий [к]

унаслідок асиміляції щодо голосу перед дзвінкими приголосними інколи переходить у фарингальний [ɣ]: *ве"ли'рдин'*, *вогза'л*, *йаг'би'*. Зафіксовано дисимілятивний перехід [к]>[х] у звукосполученні *кт*: *до'хтор*, *тра'хтор*. Асимілятивна заміна глоткового [ɣ] глухим [к] спостерігається у формах прикметників чоловічого, жіночого та середнього роду: *ле'кша*, *ле'кшиї*, *ле'кше*.

Говірці властиві звукосполучення [ги], [ки], [хи] (відповідно до [гы], [кы], [хы]) незалежно від наголосу і їх місця у слові: *ки'нуў*, *поўкида'ли*, *погиба'ї*, *ру'ки*, *золоту'хи*. В іменниках І-ї відміни у давальному-місцевому відмінках однини приголосні [к], [х], [ɣ] чергуються із [ц], [с], [з] перед [і] з давнього *[ь]: *доро'га - на доро'з'і*, *ву'хо - на ву'с'і*, *р'ік - у ро'ц'і*.

Отже, українська говірка с. Берестового в консонантизмі зберігає подібність із літературною мовою, здебільшого в кількісному складі приголосних, у реалізації окремих фонем — із іншими південно-східними степовими і середньонаддніпрянськими говірками, а також і поліськими говірками, що зумовлено особливостями формування цієї говірки.

Література

1. Жилко Ф. Т. Діалектні відмінності приголосних фонем української мови. *Українська мова і література в школі*. 1961. № 4. С. 9–15.
2. Жовтобрюх М. А. Приголосні в українському усному літературному мовленні. *Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення*. Київ, 1965. С. 55–84.
3. Залеський А. М. Діалектна основа фонологічної системи сучасної української літературної мови. *Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами*. Київ : Наук. думка, 1977. С. 50–96.

4. Чабаненко В. А. Говірки долини р. Кінської : дис... канд. філол. наук. Дніпропетровськ, 1965.
5. Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників писемної староукраїнщини XI - XVIII ст. Київ : Друкар, 1922.

**UKRAINIAN WORLDVIEW AS A KEY TO
THE CONSTRUCTION OF SOCIOCOMMUNICATIVE
CONNECTIONS WITH HIM
(ON THE MATERIAL OF THE POEM
«HETMANIVNA» BY V. MYSIK)**

Переяслов Віталій

*кандидат філологічних наук,
Харківський національний аерокосмічний університет
імені М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»
vitalypereyaslov@ukr.net*

Ткач Ольга

*кандидат філологічних наук, доцент,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди
olga-korelyat@ukr.net*

On the way back to the Ukrainian identity, its spiritual revival, the question of the Ukrainian mentality, its cultural dimension is particularly acute. Only the realization of the potential of the mentality of the people, which absorbed national values, can elevate the honor and dignity of the people and the individual citizen in particular. In this context the work of the famous Ukrainian poet, translator, prose writer, critic Vasyl Mysik is relevant.

One of the peculiarities of Mysik's works is their ability to remain relevant regardless of what happens in the era of

their reading, because the author does not describe passing things such as fashion, style, way of thinking. He speaks of the unchanging, conveying emotions, feelings, moral guidelines, experiences, the joy and lamentation of the soul, memory, experience, and view of the world. The concepts he talks about find a response in the reader's soul; one wants to have a dialogue with his works, because they talk about the familiar, often forgotten in the hustle and bustle of modernity. As Lotman said: «Any complex, rich work of art differs from other creations of human hands because it has internal dynamics. When you are dealing with a brilliant man, you can never fully outline the possibilities of his future» [Ю.М. Лотман 1994: с. 439–440].

On the example of V. Mysik's poem «Hetmanivna», let us consider the type of sociocommunicative connections characteristic of the protagonist. The author considered this type optimal for Ukrainian society — partly conservative, but ready for sensible adventurism.

In the historical formation of the Ukrainian psyche a special place is occupied by the existential-frontier state of the latter, which for centuries was created by the corresponding geopolitical situation in Ukraine. The constant threat of death, accidents, patience in the life of Ukrainian led to two types of reactions: adventurous-kazakh (with the emergence of an enthusiastic component), and a hidden existence with «immersion in itself», narrowing the sphere of contacts with the world. These reactions have led to the emergence of the corresponding directions of worldview. Mysik talentfully combined both types of reactions in his work and proved that, depending on the circumstances, both are natural and conditioned. The inhabitants of the Land of Sweet Sighs, their cherevna, are the embodiment of the second type; they live inside themselves, closed to external stimuli. In contrast, the shevchik is depicted, he has an adventurous spirit, he is easy-

going and antagonistic to any manifestations of routine and boredom.

The structure of the Ukrainian psyche is characterized by an emotional-sensual character called «cordocentrism». Its integrity is supported by the unconscious as an endotemic basis, closely connected with the sensual. As with G. Skovoroda, the heart for V. Mysik is the arena of the struggle between good and evil. It is enough to look at the purpose of the lyrical hero's actions: despite the fact that he is guided by feelings, with his mind he realizes the utopian nature of the place where he is and the way of life of its inhabitants.

Like the wandering Ukrainian philosopher, Mysik attaches the highest value to human individuality. Despite the absence of a pronounced Christian personalism, one can clearly observe the idea of the involvement of the human master of his work with Divine Providence («affinity»). Human wisdom and the peace of mind that flows from it are rooted in love for one's work:

Під лавою –
Бабині недотоптанці,
Дідові обшиванки –
Ага, давай сюди,
Посоюзимо насовість!
Парубочі ковані –
І до них дійде ряд!... [Мисик 2007: с. 200].

The author focuses on the rural structure of the Ukrainian nation, which generates a tendency to create small social groups based on sensual closeness (in contrast to large social groups united by common goals and objectives). These communities are characterized by reflections aimed at self-deepening and self-knowledge.

The author makes extensive use of antonymic oppositions on the principle of reality / unreality, distance / proximity. The idea of two worlds in «Hetmanivna» is closely intertwined with folklore motifs and images and acts as an

independent, conceptual theme. In the voice of the shevchik V. Mysik encourages to appreciate the charms of the real world:

Який же ти принадний,
оплаканий світе!
Хоч оплаканий,
Та не снулий!
Кожна втіха твоя
у стократ дорожча,
Як усмішка Несміяни... [Мисик 1983: с. 267].

Taking into account that Ukrainians are characterized by an active-reflexive orientation to the worldview, scientists distinguish three «hypostases»: experience of pleasure, consistent denial of any pleasure, «self-formation» (Skovoroda's type of person). Perhaps, Mysik, portraying the first «hypostasis» person, endows her with the features of the Skovoroda's type, which is characterized by the search for a better world as compensation for reality. Such a person, escaping from the routine of real life, goes deeper into himself, into his dreams and desires.

The Ukrainian geographical environment is characterized by a contemplative enjoyment of the steppe distance, which leads to the emergence of an enthusiastic component. Typical for the Ukrainian is a tendency to a sense of love for the infinite, unattainable, absolute [Кульчицький 1992: с. 53]. In «Getmanivna» the author formulates the moral of the work, where there is contentment with the real and there is no place for laziness and idleness.

Thus, understanding that the worldview of a Ukrainian is based on such components of his ethnopsychotype as: cordocentrism, propensity for adventurism, self-immersion opens ways to interact both inside and outside the sociostructure.

Література

1. Кульчицький О. Світовідчуття українця. *Українська душа : зб. наук. праць / відп. ред. В. Храмова*. Київ : Фенікс, 1992. С. 48–65.
2. Мисик В. Твори в двох томах. Київ : Дніпро, 1983. Т. 1.
3. Мисик В. О. Чорнотроп. Вибране. Харків : Майдан, 2007.
4. Ю. М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа. Москва : «Гнозио», 1994.

Переяслов Віталій, Ткач Ольга

СВІТОСПРИЙНЯТТЯ УКРАЇНЦЯ ЯК КЛЮЧ ДО ПОБУДОВИ
СОЦІОКОМУНІКАТИВНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ІЗ НИМ
(НА МАТЕРІАЛІ ПОЕМИ «ГЕТЬМАНІВНА» В. МИСИКА)

На прикладі поеми В. Мисика «Гетьманівна» автори розглянули тип соціокомунікативних зв'язків, характерний для головного героя. Цей тип письменник вважав оптимальним для українського суспільства, почасти консервативного, але готового до здорового авантюризму. Беручи до уваги, що українцям властива активно-рефлексивна орієнтація на світосприйняття, В. Мисик зображує особистість, схильну до пошуку задоволення, наділену здатністю осмислювати власне життя і шукати кращої долі. Автор поеми наголошує на трьох компонентах, які наскрізно простежуються в характері героя: кордоцентричність, авантюризм, самозаглиблення. Розуміння цих складників відкриває шлях до побудови взаємин із ним.

**ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ
БОЛГАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНСЬКОМУ
ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ
(ЗА РОМАНОМ ВОЛОДИМИРА МАЛИКА
«ТАЄМНИЙ ПОСОЛ»)**

Петрова Озель Лілія

*кандидат філологічних наук, доцент,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди
liliantukr@ukr.net*

Лінгвостилістичний аспект творчості українських класиків у царині представлення самотності етнонаціональних культур у художніх текстах завжди в центрі науково-дослідницької уваги, що знайшло відображення в розвідках С. Єрмоленко, О. Муромцевої, О. Черемської, Н. Данилюк. Літературно-естетичні параметри романів Володимира Малика опрацьовані в критичних статтях та оглядах М. Ільницького, В. Чумака, І. Дзюби, К. Волинського, А. Мовчун, Н. Шаповал. Лексико-семантична специфіка, оригінальні прийоми й засоби, характерні для художньої манери одного із яскравих представників історичної романістики в українській літературі, потребують більш детальної класифікації, систематизації та ґрунтового аналізу, чим зумовлена актуальність і перспективність проблематики, визначеної в цьому дослідженні.

Мовно-стильове багатство тетралогії Володимира Малика «Таємний посол» представляє широке коло культур (болгарську, українську, турецьку, татарську, польську, російську, австрійську, вірменську) і засвідчує розгалужену лексико-семантичну парадигму засобів, що репрезентують історичну, освітньо-виховну, геополітичну, етнонаціональну специфіку, оригінальність, а також спорідненість і близькість двох слов'янських народів — болгарського та українського.

Серед лінгвостилістичних визначників болгарської національно-ментальної культури вагоме місце посідають власні назви: антропоніми (*Младен, Анка, Ненко, Златка, Момчило Крайчев, Драган, Якуб, воєвода Вилков, Славчо Влахов, Петр Влахов, Ганчо, Кмет Петков*); топоніми та відтопонімні утворення (*Балкани, Сливен, Сливенський округ, Стара Планина, Чернавода, Чернаводська долина, Сині Камені, Бялі скелі, Ямбіль, Аглікина поляна, Гайдуцька печера, Гайдуцький колодязь, Жеравна, старопланинський край*); лексеми, що репрезентують соціальну стратифікацію болгарського суспільства, специфіку громадської та сімейно-родинної комунікації (*воєвода, другар, міські верховоди, гайдуцький рух, гайдуцькі дружини і чети, побратими-гайдуки, борці за волю Болгарії, помаки*); одиниці, що ідентифікують болгарську духовну й матеріальну культуру (*колиба, вуйчо, майка, юнак, вашенець, мальвазія, парола, кмет, чепкен, зевзек*).

Ім'я одного із героїв роману стає знаком національно-ментальної ідентифікації, тим словом, яке символізує різні етапи не тільки життєвого шляху й долі, а й світосприйняття й світорозуміння, філософії, моралі й духовності персонажа: *Ненко* (ім'я, дане героєві при народженні батьками — ватажком гайдуцького руху воєводою Младеном і його дружиною Анкою); *Сафар-бей* — новопридбане іменування, що ототожнювало болгарського хлопчика Ненка, викраденого османським воєначальником Гамідом і вихованого у яничарському корпусі, зі способом життя, вихованням воїна і керівника загонів турецької армії; *Ненко* — ім'я, що знову повернулося через роки й стало тим знаком, що дав початок визволенню героя від духовного поневолення і наверненню до болгарської культури, родини, звичаїв, традицій.

Ім'я належить також до важливих засобів посилення композиційної виразності (*«Отже, Сафар-бей... ні, не Сафар-бей, а Ненко, син воєводи Младена, виступив із законом проти свого батька! Яка несподівана гра долі!»* [Малик 2000, т. 1: с. 194])), надання експресії й динаміки, формування інтриги як провідних ознак пригодницької белетристики, стає семантичним центром, стилістичною домінантою несподіваних сюжетних колізій; навколо нього відбуваються незвичайні події, визначаються долі героїв: *«Треба попередити Младена про небезпеку, а головне про те, що Сафар-бей – це Ненко! Не допустити, щоб син убив батька й матір! Чи, навпаки, сам Сафар-бей загинув од руки Младена чи його воїнів!»* [Малик 2000, т. 1: с. 195].

Одним із лінгвостилістичних прийомів увиразнення художньої панорами твору є представлення історичних подій, пов'язаних із топонімом Сливен як центром руху гайдуків, семантична виразність якого посилена розгортанням навколо нього низки імен ватажків: *«Зразу після сумнопам'ятного 1396 року, коли після жорстоких і кровопролитних трирічних боїв роздроблена і знесилена феодальними міжусобицями Болгарія була уярмлена османською Туреччиною, розпочався гайдуцький рух. І Сливен дав йому найвизначніших ватажків — Богдана-воєводу, Тимануша-воєводу, Страшила-воєводу, Стояна-воєводу і багатьох інших воєвод, байрактарів та гайдуків, котрих народ упродовж віків прославляв у своїх піснях»* [Малик 2000, т. 1: с. 195].

Назви традицій і звичаїв, зокрема свят календарно-обрядового циклу (*Юрійів день, Хрестів день*), ритуальних дій, що ілюструють досвід дружби, побратимства, присяги, клятви, військових і бойових настанов гайдуків, репрезентують специфіку болгарського національно-визвольного руху, а також виявляють подібність та аналогії до способу світосприйняття й філософії

українського козацтва: *«Гайдуцький рух носив також сезонний характер. Як правило, дружини і чети збиралися на Юрійїв день, у травні, -- гайдуки давали перед воєводою і товариством клятву на вірність, приймали урочисту присягу і після цього починали бойові дії. А розпускалися у вересні, на Хрестів день. Тоді більшість із них розходилися хто куди – хто додому, хто до вірних друзів, ятаків, які допомагали їм у всьому, а дехто навіть у Стамбул, де переховувався зиму серед збіднілого міського люду — ремісників, дрібних торговців та волоцюг. І тільки найбільш завзяті й найвідоміші, котрим небезпечно було з'являтися в людних місцях, залишалися в станах, де жили до весни, зберігаючи зброю, порох, одяг та інші припаси»* [Малик 2000, т. 1: с. 198].

Культурно-естетичні цінності болгарського етносу постають також у портретних та пейзажних характеристиках, зокрема через ареали лексики, що характеризує особистість героя, природно-географічні координати, його локалізацію, побутове оточення, специфіку духовного й матеріального ландшафту: *«За час перебування в гайдуцькому стані, у віддаленому, дикому закутку Старої Планини, Златка близько зійшлася з Марійкою, яка стала дружиною Драгана. Від неї швидко перейняла звичаї балканджіїв, уміння вести нехитре гайдуцьке домашнє господарство, цілий ряд словечок, характерних для мови горців. Батько кожного дня навчав доньку стріляти з пістоля, битися на шаблях та їздити верхи на конях. Старий воєвода вважав, що не може його дочка, живучи серед повстанців, не навчитись того, що уміють вони»* [Малик 2000, т. 1: с. 258].

Стриманий, зважений, реалістичний погляд на життя, невибагливість, майже аскетичний побут, репрезентований лексикою, що представляє духовну й матеріальну культуру (*«Тепер при ранковому освітленні, Арсен побачив і втому, що просвічувала в чорних очах воєводи, і сітку*

дрібних зморщок попід очима, і сиві скроні. На вигляд йому років п'ятдесят. Одягнений невибагливо, але зі смаком. Чорний сукняний чепкен щільно облягає міцні плечі. За широким шкіряним поясом два пістолі, а при боці – багато оздоблена шабля» [Малик 2000, т. 1: с. 161]), визначає простоту й щирість вдачі представників болгарського етносу, формує уявлення про специфіку морально-етичних принципів, ґрунтованих на відданості ідеї, національно-патріотичній спрямованості світогляду героїв (*«Десь там, на полонинах, у зелених долинах, серед лісів, гуляють його побратими-гайдуки, борці за волю Болгарії... До них, до них рветься серце старого воєводи!»*) [Малик 2000, т. 1: с. 318]).

Мовотворчість Володимира Малика засвідчує запозичення лексики тюркського походження, назви іноетнічних реалій (*ахчійка* — кухарка; *чорба* — юшка, суп; *байрактар* — прапороносець; *ятак* — товариш, який не брав безпосередню участь у гайдуцькому русі, але поділяв погляди, співчував, допомагав), що увійшли до кола загальноновживаних назв матеріальної культури болгарського етносу.

Як засвідчує аналіз лексико-семантичного та лінгвостилістичного потенціалу, болгарська культура в романі Володимира Малика «Таємний посол», постає як оригінальна, самобутня, а також має чимало подібних рис з іншими, зокрема українською; елементи традицій і звичаїв легко засвоюються представниками обох народів, взаємозбагачують та доповнюють оригінальні духовні й матеріальні цінності народів. Лінгвостилістичні засоби, що представляють етнокультурну спадщину болгар, стали вагомим складником художньо-літературного дискурсу Володимира Малика та його історико-пригодницької тетралогії.

Література

1. Бацевич Ф., Кочан І. Лінгвістика тексту. Львів : ЛНУ імені Івана Франка. 2016.
2. Влахова-Ангелова В. Исследовательские горизонты болгарской ономастики. *Вопросы ономастики*. 2015. 1 (18). С. 216–222.
3. Єрмоленко С. Мовно-естетичні знаки національної культури. *Нариси з української словесності*. Київ : Довіра. 1999. С. 358–368.
4. Колесник В.О. Відтопонімні прізвиська болгар півдня України. *Слов'янський збірник. Проблеми слов'янської ономастики*. Одеса, 2010. № 23. С. 17–30.
5. Лучик В. Слов'янська ономастика: стан і перспективи. *Наукові записки НЗ ТНПУ*. Випуск 1 (27). 2017. С. 210 – 212.
6. Малик В. Таємний посол. Харків – Київ : Євроекспрес, 2000. Т. 1.
7. Манакін В. М. Мова і міжкультурна комунікація. Київ : Академія. 2012.
8. Підвойний Володимир. Ономастичні дослідження у турецькому мовознавстві. *Вісник КНУ імені Т. Шевченка. Східні мотиви та література*. 2011. Вип. 17. С. 33–38.
9. Черемська О.С. Національно-культурний компонент онімного простору української народної казки. *Вісник Харківського національного уні-верситету імені В.Н.Каразіна*. Серія: Філологія. 2017. Вип. 76. С. 383–387.

ЛЕКСИЧНІ ПОЛОНІЗМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ХРОНОЛОГІЧНИЙ І СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТИ

Піддубна Вікторія

кандидат філологічних наук,

Харківський національний педагогічний університет

імені Г.С. Сковороди

wpiddubna@gmail.com

Історичний розвиток мови належить до важливих питань сучасної лінгвістики. Безпосереднє чи опосередковане контактування України з західно-слов'янськими народами та їхньою культурою позначилося на розвитку української лексики, що віддзеркалилося в наявності значної кількості запозичень, зокрема полонізмів.

Українсько-польські мовні контакти мають власну, цілком окреслену специфіку. Вплив польської мови на формування української лексики відзначається різною інтенсивністю, про що свідчать матеріали численних наукових розвідок із питань наявності й функціонування полонізмів в окремі історичні періоди становлення української мови. Мета розвідки — прокоментувати процеси й результати польського впливу на українську літературну мову в діяхронійному аспекті. Дослідження здійснене на ґрунті мовознавчих розвідок, лексикографічних джерел і текстів художньої літератури.

Польські запозичення потрапляли до української мови ще до XV ст., про що зазначає Ю. Шевельов [Shevelov 1991: с. 240] і свідчать дані «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.», у якому відбито фактичний мовний стан того часу. Наявні полонізми репрезентують суспільно-адміністративну лексику (*воєвода, кроль, маршалок, ґрунт, шляхта* тощо), юридичну (*вимова, гвалт, позов, речник, скарга* тощо), торговельно-ремісницьку (*адамашок, гандель, грош, крам, ятка* тощо), релігійну (*бискуп, запусти, костел, кляштор,*

мних, плебан тощо) та військову (*валька, виправа, жолнер, хоругов, шабля* тощо). Запозичення представлені різними частинами мови, навіть сполучниками, прийменниками й вигуками [Witkowski 1996: с. 141]. Лише половина заявлених у словнику полонізмів віднотовується в сучасних українських лексикографічних працях.

Взаємним впливом на розвиток української і польської мов характеризується період XVI – XVIII ст. Значна кількість полонізмів фіксується в українських пам'ятках, однак характер цих запозичень залежить від «виду і змісту пам'ятки, а також часу її написання» [Лісняк 2014: с. 109]. У цей період помітні полонізми на позначення осіб (*бурмистр, каштелян, шляхтич, хлоп*), предметів матеріального світу (*бидло, будинок, купно, фольварок*), абстрактні поняття (*вирок, слушність, цнотливість*), назви ознак, властивостей і характеристик (*вірогідний, власний, кривий, слушний*), лексеми на означення дій і процесів (*мешкати, офірувати, касувати*) тощо. Хоча «не всі вони стали набутом сучасної української літературної мови, проте активно діяли в певний проміжок часу» [Царалунга 2012: с. 229].

У другій половині XIX ст. – початку XX ст. відбувалося свідоме запозичення чи калькування польських слів задля вироблення функціональних стилів української мови [Shevelov 1991: с. 239–240]. Через заборони, запроваджені російським урядом щодо української мови, більшість українських видань було друковано в Галичині. Це спричинило потрапляння до писемної мови значної кількості галицької лексики, а отже й полонізмів, якими, зокрема, активно послуговувалися українські письменники. У тогочасних творах художньої літератури наявні: *баль, баняк, бохенек, візита, гербата, єднак, одчит, побит, скура, склеп, триб, шклянка, шлафрок* тощо.

Високою інтенсивністю польсько-українського мовного контактування відзначається доба міжвоєнного двадцятиліття (1920 – 1939 рр.). Після ухвалення Харківського правопису 1928 р., метою якого було об'єднання західноукраїнської й східноукраїнської мовних традиції, численні польські одиниці ввійшли до реєстру тогочасних лексикографічних праць. Правописні словники Г. Голоскевича, О. Ізюмова й за редакцією О. Панейка, перекладні словники А. Ніковського, О. Ізюмова, Є. Онацького, З. Кузелі, Я. Рудницького та інших містять багатий мовний матеріал щодо наявності лексичних запозичень із польської мови. Попри закиди щодо діалектного засилля та поширення архаїчної лексики словники містять вартісні дані про українську лексику цього періоду та відповідають провідній zasadі свого часу «Для одного народу один правопис!»

Певна частина полонізмів аналізованого періоду запозичена давно і належить до цілком нормативної української лексики, проте деякі трактуються як галицькі чи діалектні. Запозичення представлені в трьох частинах мовного універсуму: 1. Всесвіт. 2. Людина. 3. Людина і суспільство. Найбільша їх кількість наявна в частині 2. Людина: зокрема людина як жива істота, її внутрішній світ, суспільне життя і діяльність, приналежність до соціальних організацій та інституцій (*абстиненція, адвокатувати, андрус, бесідник, дорадця, єдинак, зверхність, звияжець, з'єднання, знайомість, нестатечний, папля, променада, пуцувати, ровер, штука* тощо). Це зумовлено активністю людини в різних сферах життєдіяльності, постійними змінами в суспільстві, а також взаємодією з іншими народами. На другому місці за наповненням є частина 3. Людина і Всесвіт, яка охоплює поняття буття, часу, простору, руху, кількості, форми, одиниць виміру, розміру тощо (*блуд, варіювати, взір, властивий, внівець, гарт, засада, звільна, кавалок,*

пресадний, поєдинчий, позір, полягати, поступ, пресія, складня, стосунок, цофнути, швендати тощо). Найменшою кількістю запозичень представлена частина 1. Всесвіт (*відного, гнилизна, гортенсія, засхнути, зимний, каверна, колька, нурт, ярина, стокротка, пискля* тощо), що пояснюється усталеністю та визначеністю назв навколишнього середовища.

Започаткований у 1933 році курс на боротьбу з «буржуазно-націоналістичними елементами» передбачав знищення попередніх надбань українського словникарства, а цілеспрямоване наближення норм української мови до російської формувало негативне ставлення до українських полонізмів, відсутніх у російській мові. Це зумовило значне зменшення їхньої кількості в реєстрах словників, виданих за радянських часів.

За доби незалежності України знову спостерігаємо тенденцію до активізації лексичних одиниць польського походження. Поступовий відхід від радянських проскриптивних практик спричинив повернення до загального мововжитку забутих форм і слів [Вакуленко 2018: с. 240–241]. З огляду на те, що «боротьба з діалектизмами» припинила бути однією з головних функцій літературних редакторів [Вакуленко 2018: с. 236] значна кількість полонізмів з'являється у творах художньої літератури, зокрема *бандера, безужиточно, бішоп, відвзаємнити, відпружитися, глупство, денервуватися, долегливість, кобіта, маринарка, муштарда, незаводний, посполитий, призвоїтий, притульний, слічний, сметанковий, цитрина, яриновий* (овочевий) тощо.

Мовна практика сучасного медійного простору також характеризується поширенням слів польського походження. В активному вжитку окремих телевізійних каналів, зокрема «СТБ», «ICTV» та «Новий», трапляються *амбасада, атракційний, імпреза, керунок, неповноправний, риж, слоїк, яскиня* тощо. Відновлення лексем польського

походження «насамперед пов'язане з бажанням повернути мові втрачені самобутні риси, абстрагуватися від російського словника» [Крехно 2012: с. 192]. Проте в лексикографічній роботі процес повернення полонізмів віддзеркалюється не повністю.

Отже, територіальна суміжність українських і польських земель, торгівля, культурний обмін, а головно суспільно-політичні умови обох народів сприяли проникненню, а відтак і запозиченню польських слів в українську мову. Представлена хронологія польсько-українського мовного контактування цілком відповідає періодизації, запропонованій Ю. Шевельовим [Shevelov 1991: с. 240], і доповнена описом сучасних реалій. Незважаючи на значний мовознавчий доробок щодо функціонування полонізмів в українській мові, деякі аспекти потребують детальнішого висвітлення, зокрема встановлення часу проникнення запозичень, особливості вживання полонізмів у художніх текстах окремих історичних періодів, їхня лексикографічна фіксація і маркованість.

Література

1. Вакуленко С. Загальні тенденції в унормуванні української мови (1920–2015 рр.). *Українська мова: унормування, розунормування, перевнормування (1920–2015)* / ред. С. Вакуленко за участі К. Каруник. Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2018. С. 7–258.
2. Крехно Т. І. Мотивація запозичень та особливості функціонування полонізмів у новітній українській мові (на матеріалі сучасного україномовного телевізійного простору). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2012. Вип. 61. С. 190–193.

3. Лісняк С. Польські мовні елементи в «Літописі Підгорецького монастиря». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Мовознавство*. 2014. Вип. 1 (23). С. 108–113.
4. Царалунга І. Польські мовні запозичення в староукраїнських текстах Вижівської актовї книги. *Проблеми слов'янознавства*. 2012. Вип. 61. С. 225–230.
5. Shevelov G.Y. On Lexical Polosms in Literary Ukrainian. *Shevelov G.Y. In and around Kiev*. Heidelberg: Carl Winter. Universitätsverlag, 1991. P. 226–242.
6. Witkowski W. Polonizmy w języku staroukraińskim. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. Lublin, 1996-1997. Vol. 14/15. S. 133–146.

ПРОЯВИ ЯКІСНОЇ АСИМЕТРІЇ НА РІВНІ СКЛАДНОСУРЯДНИХ РОЗДІЛОВИХ РЕЧЕНЬ

Полозова Олена

*кандидат філологічних наук,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди
polozoval@ukr.net*

У синтаксичних описах наголошується на тому, що базова семантика складносурядних, зокрема розділових, конструкцій може ускладнюватись іншими змістовими відношеннями [Городенська 2007; Христіанінова 2012; Шитик 2014]. Причина появи додаткових відношень у межах складного речення пояснено в теорії асиметрії мовного знака (поняття введене в науковий обіг С. Карцевським, 1929 р.), сутність якої полягає в тому, що

в межах конструкцій, репрезентованих структурною схемою одного виду, може формуватися значення іншого виду.

Першою явище асиметрії в системі складного речення в русистиці цілісно дослідила Т. А. Колосова, зокрема обґрунтувавши у своїй роботі доцільність використання в синтаксичних описах поняття «кількісна асиметрія» (невідповідність кількості предикативних частин, наявних у реченні, кількості пропозицій, заданих його схемною семантикою) [Колосова 1980]. У вітчизняній лінгвістиці на потребі дослідження асиметричних проявів у складних конструкціях як самостійному об'єкті лінгвістичної уваги наголосила С. В. Ломакович. Аналізуючи займенниково-співвідносні речення української мови, синтаксистка ґрунтовно схарактеризувала асиметричні прояви в цьому класі складних одиниць, увівши в науковий обіг поняття «якісна асиметрія» (невідповідність значення, яке задане схемною семантикою, пропозитивній семантиці, яка виражена предикативними частинами) [Ломакович 1993].

У пізніших дослідженнях складного речення все частіше науковці звертали увагу на ті чи ті прояви синтаксичної асиметрії, зокрема й на рівні складносурядних розділових речень, які, як засвідчує накопичений мовцями матеріал, можуть ускладнюватись додатковими семантичними відтінками як сурядності, так і підрядності.

Складносурядні розділові речення, на думку А. П. Грищенка, становлять у сучасній українській літературній мові цілком виразний, відмінний від інших тип складного речення [СУЛМ 1972: с. 407]. Принципових розбіжностей

у трактуванні цих конструкцій ні в зарубіжному, ні у вітчизняному мовознавстві немає. Більшість дослідників [СУЛМ 1972: с. 407; Русская грамматика 1980: с. 628;

Вихованець 1993: с. 307] у системі розділових складно-сурядних речень виділяють дві моделі: 1) речення зі значенням взаємовиключення, у яких повідомляється про несумісні дії, з яких можлива лише одна, та які утворюються за допомогою сполучників *або, чи, або...або, чи...чи, не то...не то, хоч...хоч*, напр.: *Або розумне казатъ, або зовсім мовчатъ* (нар. тв.); 2) речення зі значенням чергування, у таких конструкціях із кількох дій, про які повідомляється в реченні, може реалізуватися як одна, так і всі. Для вираження цього значення вживається повторюваний сполучник *то – то*, напр.: [*Все життя в неї щось трапляється.*] *То чоловік, з війни повернувшись, в аварії загинув, то сама руку зламала...* (М. Олійник).

Проаналізований мовний матеріал дає підстави говорити про те, що на базі розділових складносурядних речень може реалізуватися додаткова семантика, хоча в більшості синтксічних описів на цьому не наголошують. Так, аналіз мовного матеріалу дає підстави говорити про можливість актуалізації таких відношень: 1) єднальних; 2) умовних; 3) допустових.

Розділові складносурядні речення повторюваними сполучником *то – то* зближуються за своєю семантикою з **єднальними** перелічувальними, напр.: *...Шпаки — це імітатори веселі: то іволга у пісні їх дзвенить, то хлопчик, друзів кличучи, свистить, то соловейко розсипає трелі, то колесо немазане скрипить* (М. Рильський). Формуванню такої семантики сприяє багатоскладовість обох типів конструкцій і перелічувальна інтонація, а також частотний структурний паралелізм.

Значення **умови** з'являється в розділових реченнях унаслідок синтезу семантики взаємовиключення й гіпотетичності. Гіпотетичність таких конструкцій пов'язана з тим, що припущення, висловлене в другій частині, протилежне тому, про що говориться в першій.

Взаємовиключення ж визначається несумісністю ситуацій, співвіднесених у першій і другій частинах.

М. В. Ляпон зауважує, що семантика таких конструкцій зазвичай ускладнюється суб'єктивною оцінкою: передбачувана ситуація (друга частина) оцінюється як небажаний наслідок нездійснення того, про що йдеться в першій частині [Русская грамматика 1980: с. 628], напр.: *Або кажи, або я забираюся звідси, наглику жлобний, і будеш тут сам кучкуватися* (Режим доступу: <https://ask.fm/varha/answers>); [*Даю тобі хвилину, але потім –*] *або кажи, або начувайся*, [*– просичав Нарит*] (О. Дерманський); *Здайте програми вчасно, або будуть великі неприємності* (із усн. мовл.).

Підтвердженням наявності умовної семантики в таких конструкціях є можливість трансформації їх в умовні речення, пор.: *Якщо не будеш говорити, то я забираюся звідси, наглику жлобний, і будеш тут сам кучкуватися; Якщо не скажеш, то начувайся; Якщо не здасте програми вчасно, то будуть великі неприємності*. Проаналізований мовний матеріал засвідчує, що особливістю розділових речень, ускладнених умовною семантикою, є предикат у формі імператива в першій частині, що робить їх більш категоричними й жорсткими, порівняно з умовними реченнями. Тому мовець використовує такі конструкції для вимоги або застереження, напр.: *«Говори, або смерть!»* [саме так висловився італійський соціолог, релігієзнавець і філософ Роберто Каталано в інтерв'ю для чергового випуску «СВОГО», обмірковуючи граничну потребу діалогу за умов сучасних глобальних викликів і соціальних змін] (Режим доступу: <https://www.facebook.com/events>).

Допустова семантика формується в тих складно-сурядних розділових реченнях, де названі протилежні явища, із якими зіставлено повідомлюване в другій частині [Шитик 2014: с. 274]. Засобами зв'язку в таких реченнях

є повторювані розділові сполучники *чи...чи, чи то...чи то*, а також транспоновані в розділові *хоч...хоч, що...що*, напр.: **Чи то** дощ надворі, **чи то** сніг іде, **а** працювати все одно доведеться (із усн мовл.); **Хоч** пнем по сові, **хоч** сову об пень, **а** все сові лихо (Нар. тв.); **Що** багач, **що** вовк — один толк (Нар. тв.).

К. Г. Городенська вважає речення зі сполучником *хоч ... хоч* сурядно-підрядними розділово-допустовими [Городенська 2007: с. 256], Р.О. Христіанінова відносить такі конструкції до підрядно-сурядних, зазначаючи, що це трикомпонентні складні речення, у яких дві рівноправні предикативні частини поєднані сурядним зв'язком, водночас ці дві предикативні частини відносно третьої предикативної частини виступають як єдине ціле й поєднуються з нею підрядним зв'язком, на основі якого виникають допустові відношення [Христіанінова 2012: с. 289], пор.: **Хоч** дощ надворі, **хоч** сніг іде, **але** працювати все одно доведеться. На нашу думку, такі конструкції, дійсно, варто кваліфікувати як багатокомпонентні речення, а отже, значення допусту в них — це функція протиставного або зіставного сполучника.

Зі сказаного випливає, що на базі розділових сурядних речень реалізується незначна кількість семантик, що не питомі їхнім структурним схемам. Це, імовірно, можна пояснити активністю диз'юнктивного логічного відношення, яке унеможливорює актуалізацію інших семантик, які передбачають взаємопов'язаність — експліцитну або, бодай, імпліцитну дискретних ситуацій дійсності.

Література

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. Київ : Либідь, 1993.

2. Городенська К. Граматичний словник української мови: Сполучники. Херсон : Видавництво ХДУ, 2007.
3. Колосова Т. А. Русские сложные предложения асимметричной структуры. Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1980.
4. Ломакович С. В. Займенниково-співвідносні речення в сучасній українській мові : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 / Терноп. держ. пед інст. Тернопіль, 1993.
5. Русская грамматика: в 2 т. / гл. ред. Н. Ю. Шведова. Москва : Наука, 1980. Т. 2 : Синтаксис. 709 с.
6. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1972.
7. Христіанінова Р. О. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові : монографія. Київ : Ін-т укр. мови; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012.
8. Шитик Л. Синхронна перехідність синтаксичних одиниць в українській літературній мові : [монографія]. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю.А., 2014.

СЛОВ'ЯНСЬКІ ПРОСВІТНІ ТРАДИЦІЇ У ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНО-НАЦІОНАЛЬНОЇ МОВИ НА ПІВДНІ В ХІХ-ХХІ ст.

Поповський Анатолій

*доктор філологічних наук, професор,
Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ
popovski@i.ua*

Як відомо, перші відомості про слов'янське письмо знаходимо в «Паннонських житіях» Кирила і Мефодія

(кінець IX ст.), «Сказанії о письменах» Чорноризця Храбра — болгарського письменника кінця IX – початку X ст., «Повести временних лет» та іноземних джерелах другої половини IX – XI ст. Проте є свідчення про різноманітні різновиди не тільки дохристиянського письма слов'ян, зокрема й східнослов'янського. Так, у «Паннонських житіях» уже зафіксовано те, що Кирило ще до своєї місії в Моравії в 60-х роках IX ст. у Криму, у Херсонесі, зустрів людину, яка розмовляла по-руськи, і знайшов тут «Псалтир» і «Євангеліє» «руськими письмены писано» [Плющ 1971: с. 97-98]. Наявність такої інформації дає право говорити про існування протокириличного письма у східних слов'ян на південних степових просторах, яке було важливим чинником релігійного культу та освіти й після прийняття християнства Київською Руссю (XI – XIV ст.), літературно-писемною мовою доби української народності XIV – першої половини XVII ст., староукраїнською літературно-писемною мовою початкової доби формування української нації (друга половина XVII – кінець XVIII ст.) та періоду розвитку нової української літературної мови (кінець XVIII – початок XXI ст.).

Характеризуючи стан освіти запорізьких козаків, Дмитро Яворницький у розділі «Грамотність, канцелярія і школа у запорізьких козаків» зазначає, що «багато хто з кошових і суддів, за деякими винятками, були людьми грамотними, власноручно підписувалися на ордерах і листах. Більше того, читаючи листи, ордери й цидулки кошових, суддів та інших старшин до гетьманів, панів, бояр, бачимо, що багато з них писали не лише грамотно, але й досить вправно й риторично; ця грамотність доходила до того, що в Січі можна було знайти людей, що вміли складати латинські вірші й духовні канти. «Серед них, — говорить сучасник, — були такі грамотії, що і в Лаврі, і в столицях рідко можна було знайти таких, з тої причини, що в Січі було всілякого люду доволі» [Корж

1842: с. 41]. Це буде цілком зрозумілим, якщо згадати, що Січ досить часто поповнювали «вчені і й недовчені спудеї» Київської духовної академії, багато польських, українських, а часом і великоруських панів і шляхтичів, котрі вміли й читати, і писати, але не вміли вжитися з порядками своєї батьківщини». Освічені люди високо цінувалися в Запоріжжі, бо «вони святеє письмо читають і темних людей добру навчають» [Яворницький 1990, т. 1: с. 309–310].

Отже, освітній процес відповідно до соціальних вимог тогочасного устрою продовжував розвиватися завдяки піклуванню українського духовенства і високоосвіченої козацької верхівки на південноукраїнських обширах земель Війська Запорозького аж до ліквідації Запорізької Січі Катериною II в 1775 р.

Про це маємо вагомі свідчення подорожніх щоденникових записів Антиохійського патріарха Макарія Третього з Халеба до Москви і назад через Україну, землю козаків, за часів урядування христолубивого і хороброго гетьмана Богдана Хмельницького: «Та ніщо так не дивувало нас, як врода маленьких хлопчиків і їхній спів, що линув із самого серця, у гармонії зі старшими. Справді, спів козаків утішає душу й відганяє журбу, бо він приємний, іде від усього серця й неначе з єдиних уст. Вони дуже люблять співати за нотами ніжні й солодкі мелодії. Починаючи з Рашкова й по всій землі русів, тобто козаків, ми помітили пречудову рису, що збудила у нас подив: усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх дружин і доньок, уміють читати і знають порядок церковних служб та церковні піснеспіви; крім цього, панотці не залишають сиріт напризволяще, аби ті невігласи вешталися вулицями, навчають грамоти» [Халебський 2009: с. 25–26].

І ще: «Усяке місто й містечко в козацькій країні повні люду, особливо маленьких дітей. Мабуть, у кожному місті

їх понад сорок-п'ятдесят тисяч або щеї більше. *Ці діти, численніші від трави, усі вміють читати, навіть сироти.* А сиріт і вдів дуже багато, бо їхніх батьків і чоловіків убито в безперервних війнах [Халебський 2009: с. 64].

Не припинялася боротьба за право навчатися рідною мовою і після ліквідації Запорізької Січі. Незважаючи на урядові розпорядження 1863, 1876, 1881 років про заборону української мови, місцева прогресивна інтелігенція не припиняла відстоювати своє право навчати й друкувати рідною мовою. Про важливість знання української мови у свій час вказували Новомосковський (Катеринославської губернії), Бердянський (Таврійської губернії) та інші сільськогосподарські комітети. Питання про навчання українською мовою порушувалось на нарадах учителів Херсонської, Катеринославської губерній та товариствами «Просвіти».

Ще в другій половині XIX ст. південноукраїнська інтелігенція розпочла укладання навчальних посібників для початкових шкіл і самоосвіти. Так, наприклад, педагогом і письменником І. Д. Деркачовим (Деркачем, 1834-1916), який у 60-70 -х роках позаминулого століття працював учителем у гімназіях та училищах Сімферополя, Севастополя, Одеси, Херсона, Єлисаветграда, були написані й видані в 1861 році «Украинский букварь по звуковому методу», «Украинская грамматика» та інші навчальні посібники. Учитель з Катеринославської губернії І. І. Хмиров видав «Руководство для начальных школ Екатеринославской губернии (Александровск, 1894) і «Пособие по изучению родиноведения в начальных школах и городских училищах (Екатеринослав, 1899). Граматичну систему народнорозмовної мови цього регіону детально описав відомий фольклорист і етнограф І. В. Бессараба в роботі «Материалы для этнографии Херсонской, губернии» (Спб. 1916) у розділі

«Малорусский говор в посаде Новой Праги и окрестных селениях Александрийского уезда Херсонской губернии».

Відповідно до тогочасних умов ці заходи були ще незначними. Проте потенційних можливостей місцевої інтелігенції, прагнення її до участі у виробленні сталих норм не можна не визнавати. Вони були реальними і позитивними для нормативних заходів у південно-українському усному й писемному мовленні. Більше того, учителями-словесниками в роки революційного піднесення народних мас на початку ХХ ст. були підготовлені навчальні підручники для школи й самоосвіти. Але опублікувати їх у дожовтневий період не вдалося: після поразки буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр. реакційні сили вдалися до переслідування та утисків української мови. Лише після Жовтневого перевороту вони зразу ж вийшли в світ.

Усі посібники, написані українською та російською мовами, призначалися для практичного вивчення правописних, орфоепічних, фонетичних та граматичних норм української мови в школах, технікумах, на робітфаках, курсах для дорослих і для самоосвіти.

Це насамперед букварі й читанки: Січовик В. Рідна мова: Український буквар для дорослих і дітей. Павлоград, 1917; Труба І. Стежка до дому: Початкова читанка. Катеринослав, 1917; граматики української мови: Мурський В. Коротка граматика української мови для шкіл та самонавчання. Етимологія. Синтаксис. 1-е і 2-е видання. Одеса, 1917. 3-є попр. вид. 1918; Шульгін С. Практичний курс вивчення української мови. Херсон, 1918; Панченко Гр. Диктант для середніх, вищих, початкових та народних шкіл. Етимологія. Катеринослав, 1919. Посібники, написані російською мовою з українськими зразками: Новиков Н. Н. Краткий самоучитель украинского языка. Одесса, 1918; Моргацкий А. Практическое руководство к скорейшему изучению украинского языка для взрослых.

Украинская грамматика на русском языке: Статьи для чтения с переводом. Словарь делового языка. Образцы деловых бумаг. Одесса, 1918.

Важливу роль у становленні та популяризації літературних норм української мови серед широких кіл населення відіграли шкільні підручники видатного українського лінгвіста, вихідця з Південної України Олексі Синявського: Вчімося писати. Харків, 1918, 1923; Коротенька практична граматика української мови для дорослих. Харків, 1918; Короткий нарис української мови. Харків, 1918; Підручник української мови. Вид-во: «Космос», 1922; Украинский язык. Харьков, 1923; Українська мова для шкіл соціального виховання. Харків, 1924–1928.

Крім цих посібників, заслуговують на увагу також підручники з інших навчальних дисциплін, що сприяли формуванню української термінології, вироблення правописних навичок тощо. Серед них виділяємо підручники для самонавчання з математики Володимира Боришкевича: Алгебра. Частина I. Катеринослав, 1918; Арифметика десяткових чисел та відсотків. Катеринослав, 1919; Граматична термінологія й правопис, ухвалені Катеринославським учительським товариством. Катеринослав, 1918 та ін.

Як свідчать матеріали посібників, їх упорядники дбали не тільки про доступність викладу теоретичних і практичних питань, але й привертати особливу увагу до популяризації літературних норм української мови. Володимир Мурський щодо цього писав: «Провідна думка українського правопису є: пиши так, як правильно говориться літературною мовою. Повторюємо: *літературною мовою*, бо крім неї є на Вкраїні багато місцевих говірок, що різняться між собою. Коли б кожний писав так, як вимовляються слова в його селі чи місті, дійшли б ми до такого замішання, що про навчання мови не можна б

і думати. Літературною мовою зветься мова, що вживається в письменстві. Кращими знавцями української мови є Шевченко, Куліш, Руданський, Левицький, Грінченко, Коцюбинський, Франко, Стефаник» [Мурський 1918: с. 57].

Такої ж думки дотримувався і вчитель української мови Томаківської гімназії на Катеринославщині Григорій Панченко, який у передмові до свого підручника для практичних занять з української мови вказує на те, що єдиного «правопису повинні додержуватися всі наші школи» і сам «додержувався тієї поступовости того шляху, в якому звичайно укладаються наші граматики, й крім того, давав спочатку не тяжкі приклади й тільки далі перейшов до більш трудного матеріалу. Всі приклади, де тільки це було можливим, взяті <...> з творів письменників, які визначились красою й добірністю мови» [Панченко 1919: с. 3].

Олекса Синявський привертає увагу до трьох важливих факторів мовної норми, як-от: « 1) щоб ця норма була природна для **найбільшої частини** народної мови; 2) щоб вона була звичайна в творах **найкращих українських письменників**; 3) щоб вона була краща, вигідніша з погляду поступу, удосконалення мови» [Синявський 1922: с. 9].

Автори українських граматик, написаних російською мовою, переслідували «исключительно практическую цель: дать возможность желающим научиться украинскому языку, ознакомиться с его грамматическим механизмом в легко усваиваемой и запоминаемой форме» [Новиков 1918: с. 3]. Значне місце в них відводиться тим явищам, які виявляють спільні елементи в двох східнослов'янських мовах — українській і російській. Зважаючи на це, тут же подаються застереження, що «как ни близок украинский язык к великорусскому, он представляет собою все-таки совершенно особый язык,

основы грамматики которого должны быть тщательно изучены, чтобы избежать столь соблазнительного, при родственной близости обоих языков и при значительной смешанности населения Украины, пользования великорусско-украинским жаргоном, — злейшим врагом усвоения правильной и чистой литературной украинской речи [Новиков 1918: с. 4].

Як відомо, виробленню сталих норм літературної мови, починаючи з 2-ї половини XIX ст. й до здобуття суверенітету України гальмували такі фактори: відсутність загальноприйнятої граматичної системи і правопису, відсутність школи з українською мовою викладання, переслідування царизмом, а потім ретельний контроль радянською владою освітніх установ, друкованого слова. Тому автори південноукраїнських граматик, враховуючи все це, не випадково головним завданням вважали орієнтацію на сталі й загальнообов'язкові норми української літературної мови і правопису XIX - XX ст.

В укладанні навчальних підручників місцеві педагоги орієнтувалися на зразкові для того часу букварі та граматики східноукраїнських, зокрема пол-тавських, авторів: О. Потебня, С. Русова «Український буквар» (СПб., 1907), О. Базилевич «Рідна мова» (Полтава, 1906), П. Залозний «Коротка граматика української мови» (Полтава, 1907), Є. Тимченко «Українська граматика» (Київ, 1907), А. Крымский «Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья» (М., 1907-1908, Т. I, II) та ін.

Отже, упорядники навчальних посібників прагнули до популяризації та закріплення тих мовних норм, які відзначалися функціональною активністю як у літературно-писемній мові, так і в народнорозмовній мові степового регіону, близького своєю організацією до середньонадніпрянських — основи української літературної мови. Особливо активізувався цей процес зі

здобуттям незалежності, у якому творчо співпрацюють науковці вищих наукових закладів та установ України й діаспори.

Література

1. Корж Н. Л. Устное повествование бывшего запорожца. Одеса, 1842.
2. Мурський В. Коротка граматика української мови для шкіл та самонавчання. 3-є вид., попр. Одеса, 1918.
3. Новиков Н. Н. Краткий самоучитель украинского языка. Одесса, 1918.
4. Панченко Гр. Диктант для середніх, вищих, початкових та народних шкіл. Етимологія. Ч. 1. Катеринослав, 1919.
5. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : «Вища школа», 1971.
6. Поповський А.М. Південноукраїнські джерела в історії формування української літературної мови : [монографія]. Дніпро : ЛІРА, 2018.
7. Синявський О. Порадник української мови. Вид-во «Космос», 1922.
8. Синявський О. Норми української літературної мови. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. Репринт з видання 1931 р. (Серія «Українська граматична класика»).
9. Халєбський П. Україна — земля козаків: Подорожній щоденник / Упоряд. М. О. Рябий; Післям. В. О. Яворівського. Київ : Ярославів Вал, 2009.
10. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3-х томах. Т. 1. Львів : «Світ», 1990.

НОМІНАЦІЇ ХЛІБНИХ ОЗДОБ ЯК ВИЯВ МОВНОЇ МЕРОНІМІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Руденко Світлана

*кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри,
Харківський державний університет харчування та торгівлі
lanaterm@gmail.com*

Кореляція частини й цілого є одним із основних типів зв'язків між предметами реального світу. Інтерпретацію цієї категорії відбито як у мово-знавстві, так і у філософії, логіці, психології, соціології, культурології. У термінологічній енциклопедії сучасної лінгвістики таке співвідношення визначається як «меронімія — різновид парадигматичних відношень мовних одиниць, які представляють ціле і його частини (холонім і партоніми). Членування цілого на частини й позначення їх у мовах світу є універсалією, однак кожна мова здійснює його по-різному, що зумовлено специфікою етнічного сприйняття світу» [Селіванова: с. 323].

На перший погляд, меронімія — поняття, що має багато спільного з родо-видовими (гіперо-гіпонімічними), таксономічними відношеннями [Баранник 2003: с. 57–63], однак гіперо-гіпонімічні відношення належать до синтагматичного типу зв'язків у мовній системі (напр. родова глютонічна номінація *хліб* у лінгвокультурному континуумі має види: *різдвяний, великодній, поминальний* тощо), а меронімія, маючи рівні градуальності членування цілого, — до парадигматичного (пор. *хліб — окрасць — крихта*).

Кореляція *частина / ціле* досить активно вивчається в сучасній лінгвістиці. Фундаментальну основу для аналізу цього типу відносин становлять праці таких дослідників, як Е. Ляйзі, Д. Круз, Р. Чаффі, Д. Герман, А. Шеллі, Е. Він-

стон, Є. Кузнєцова, Б. Тесль, М. Нікітін, І. Стернін, З. Попова, М. Кронгауз, Л. Глобіна, Т. Маркарова, Ю. Русіна, Н. Рижук, С. Кисельова, Г. Ситар та ін. На українських теренах категорійний апарат меронімії детально розроблено в дослідженні «Система меронімів у німецькій та англійській мовах» [Материнська 2013] і проаналізовано в розвідці «Меронімія: до питання про термінологію» [Колодько 2015] та ін. Урахування термінологічної розбудови цього утворення дає можливість унаочнити її у формі таблиці.

Унікальність меронімії в лінгвоконцептуальному плані визначається не тільки категорією градуальності, а і впливом мовної картини світу на сегментацію меронімів у різних мовах [Маркова 2005: с. 92-99; Шмелев 2002], зокрема і в українській.

Термінологічні одиниці дослідження меронімічних відношень

Терміни		Значення	Приклади
Холонім		Ціле	<i>яйце</i>
Партонім (синонім – <i>меронім</i>)		Частина	<i>жовток / білок / шкаралупа</i>
1.	Партином	номінація поділу цілого на частини без зазначення кількісних вимірів	<i>калач (холонім): шишка-сонце, листки-скруті, півколо, коса, підкова (партиноми)</i>
2.	Партитив	номінація поділу цілого на частини із зазначенням кількісних вимірів	<i>1 кг борошна, 10 г солі, ¼ короваю; коровай (холонім): 4 вертути, 2 пташечки (партитиви)</i>
3.	Конгломератив	номінація з вільною структурою	<i>окраєць – ДОЛЯ, шматок – ОБЕРІГ, вертута – НЕВПИННІСТЬ РУХУ</i>

Мета нашої розвідки — проаналізувати лінгво-концептуальну семантику холонімів та партонімів глютонічного (харчового) характеру, що функціонують у сегменті мовних знаків українського фольклорно-етнографічного дискурсу, зокрема, зафіксованих в етнографічних дослідженнях «Син Землі і Сонця: художнє хлібопечення Шевченкового краю» [Мицик 2005] та «Українські обрядові хліби» [Творун 2012], і номінують ритуальні хліби та їхні художні оздобы.

«У художньому хлібопеченні як найдавнішому вияві мистецтва, народної віри й світогляду закарбовані найосновніші образи-символи в історичній лінії буття українців. СОНЦЕ є неугасаючим і постійно сущим образотворчим символом; ХРЕСТ — утіленням єдності світу; СВАРГА — уособленням священного руху світла; ЗОРЯ (шишка, ружа) — символом краси і світлості; ВЕРТУТА-БЕЗКІНЕЧНИК — безкінечності руху й обертання; РОМБ — знаком родючості. Через ці образи на хлібах передається не лише сутність і краса світу, а й потреба людини жити в суголоссі з ним» [Мицик 2005: с. 7].

Таке етноконцептуальне усвідомлення художнього хлібопечення знайшло мовну об'єктивацію в холонімічних номінаціях ритуальних хлібів: *Бабка великодня, Бабка гуцульська, Богач зажинковий, Короваєць обжинковий, Калач подільський, Книш чумацький, Шишка для молодих, Верч, Калита, Гусочка, Качка, Праник (Прач), Бочка, Маланка, Василь, Дивень, Щітка, Борона, Лежень, Поманач* тощо. Деякі назви хлібів репрезентовані словосполученнями, до складу яких увійшли як холоніми, так і найбільш помітні партиноми: *Бабка великодня з шишкою, Бабка зубчаста, Бабка великодня з шишкою і півколами, Коровай зі свічками, Коровай із деревцем Калач із шишкою, Калач з підковою, Калач празниковий*

із *трипалою лапою*, Калач великодній з *шишкою-сонцем* і *листками-скрутнями*, Калач з *косою* тощо.

Символічне навантаження окремих партиномів пов'язане із цілим концептуальним комплексом, завдяки чому увиразнюється метафорична семантика холоніма. Наприклад, «апотропеїчні функції *калача* зближують його з іншими предметами, що мають отвір: кільцем, вінком, ситом, каменем з діркою тощо. Захисні властивості *калача* нерідко підсилюються за допомогою прикрас на хлібі (*квітів певного кольору, колоподібних малюнків, гілочок верби, червоних ниток* тощо), як і спеціальними способами випічки (наприклад, *замішування на грудному молоці, запікання монети* та ін.)» [Славянские древности 1995, т. 2: с. 439].

Лексичне значення холоніма *дивень* (круглий хліб для молодої у формі коси, з отвором посередині) мотивоване словом *дивитися*, однак його лінгвокультурний зміст реалізується в контексті процесива *весільне застілля*, отримуючи додаткову сему — МАГІЧНА СИЛА: через отвір у дивні молода бачила, хто з родичів нареченого добрий, а хто нечистий. Конгломератив *отвір* у лінгвокультурології має два основні семантичні навантаження: у біологічній площині є одним із виявів концепту ПЛІДНІСТЬ, на духовному рівні означав ВІДКРИТТЯ цього світу — світу іншому (або навпаки). Візуатив *коса* символічно поєднує виріб з образом нареченої.

Концепт ДУША вербалізується в описі холоніма *книш*: «Для виготовлення *книша* поверх виліпленої з тіста *круглої хлібини* накладали маленьке *хлібенятко*, що називали його «*душею*» — це саме для духів, чи як казали, для ДУШ» [Килимник 1994, кн. 1: с. 26]. Концептуальне навантаження мають також інші партиномні номінації художнього хлібопечення: *зубчасті качалочки, пампух*,

квіти-вертути, гребінчики, барильця, пасочка-барвінок, шишка-квітка, поплітка-коса, обруч, лапа, завитки тощо.

Партитиви в площині досліджуваного сегменту глутонімікону утворюються шляхом поєднання партонімів з квантитативами *два, три, чотири, сім, вісім, дванадцять*. Наприклад, космічна сутність *короваю* для *молодих* «відтворена числово, тими величинами, у яких проявляється світ. Найперше — це *парність* оздоб, як ось *шишка-сонце* на вершині *короваю*. Вона складається з *двох* частин і при даруванні *короваю* віддається тільки молодим, її зміст і художній, і життєвий: подружжя повинно бути цілий вік у *парі* для продовження роду й утвердження життя. Композиція *короваю* *чотиричасна*. Це — відтворення світу білого, ясного, у якому воно має існувати. Нарешті, це — *семипроявність*, у якій світ звучить (*сім* нот) та сяє (*сім* барв) і в якій повнозвучно й барвисто має жити нова *сім'я*» [Мицик 2005: с. 18-19].

Парність / непарність — семантична опозиція, релевантна для багатьох ритуальних і побутових ситуацій. У матримоніальному контексті (весілля, ворожіння на заміжжя, прикмети, заборони, пов'язані зі шлюбом) перевага парності має прозоре мотивування: парність предметів, що випадає під час ворожінь, віщує ЗАМІЖЖЯ, а парність весільних реалій або оздоб на них сприяє ЩАСЛИВОМУ ШЛЮБУ (*2 кільця, 2 шишечки, 2 пташечки*).

Сему *парність* має номінація весільного калача — *гуска*, який випікався в домі молодої. «Вона має вигляд зліплених до купи *гусака* та *гуски*. У *гуски* на голові віночок зі стрічками. *Весільна гуска* лежить на столі біля *короваю*. Коли в неділю молоді після шлюбу вперше сідають разом за стіл, вони повинні розламати калач, розділити *гуску* з *гусаком* і з'їсти. Молодята беруть калач однією рукою, молодий за *гусака*, молода за *гуску*,

і тягнуть кожне до себе, чий шматок виявиться більшим, той і буде верховодити в сім'ї» [Творун 2006: с. 56].

Меронімічним утворенням у весільній обрядності є номінація *калач з куклю* (пасмом прядива, мичкою), який не вживають у їжу. У деяких селах Вінничини з таким калачем, що мав «неїстівний» складник, на світанку в п'ятницю перед весіллям молода з друзками збирала барвінок, а її мати благословляла ним дружок плести з барвінку весільний віночок. Наречена з цим *калачем* у суботу зі старшою дружкою просила на свято весь рід, кладучи в кожній хаті на стіл і потім забираючи його з собою, потім передавала вдома матері, яка вішала його під образами. «*Калач з куклю* молоде подружжя зберігало в оселі на чільній стіні на кілочку протягом усього життя як ОБЕРІГ РОДИННОГО ЩАСТЯ. Під час експедиції бабусі нам показували *калачі* своїх доньок, яким по 20–30 років» [Творун 2006: с. 54].

Партитивними елементами насичена семантика холоніма *богач*, що «має форму *паляниці*, зверху якої наліплено *чотири завитки*. Поміж такими завитками є *чотири колоски*. *Завитки* й *колоски* утворюють *восьмираменну зорю*, яка є основним образотворчим символом у декоративних розписах, писанках, килимах, вишиванні. На *хлібині* ті самі елементи, що і в *обжинкового хліба*, — *чотири завитки* і стільки ж *колосків*, але посередині наліплено *пишну шишку* в *три кола* на *дванадцять, сім і чотири* зубці. Кількість *зубців* тут також закономірна. Це може бути *дванадцять* місяців річних, *сім* хліборобських та *чотири* як означення сторін світу, у якому хліб підтримуватиме людське життя» [Мицик 2005: с. 13–14].

Число 3 (три) є ідеальною моделлю динамічного процесу, що включає виникнення, розвиток та занепад і реалізується у вертикальній структурі [Славянские древности 1995, т. 5: с. 335]. Візуатив *ритуальні хліби* має

саме таку 3-частинну вертикальну структуру: 1) підосва з тіста, 2) середня частина (часто з начинкою їстівного (наприклад, *вареники*) або неїстівного характеру (наприклад, *монета*), 3) верхня частина — з оздобами, що мають символічний зміст: *калина, гільце, квіти барвінку, листя винограду, шишки, вертути* тощо. «ВЕРХ наділявся символічними ознаками — хороший, плідний, благополучний, достатковий, життєвий, а НИЗ — поганий, неблагополучний, бідний, смертельний. Русини в Закарпатті на Новий рік катали по підлозі пиріг «карачун», вірячи, що рік буде добрим, якщо пиріг упаде на *нижню кірку*; якщо ж на *верхню*, — чекати смерті в сім'ї» [Славянские древности 1995, т. 1: с. 345].

На нашу думку, шанобливе ставлення до хліба на всій території України усуває його довільне розташування з порушенням вертикальності, кодуючи цю інформацію в низці прикмет (*хтось помре, град виб'є посіви* тощо).

Отже, через конгломеративні зв'язки «етносимволіка слова, тісно переплітаючись з етносимволікою позначуваної ним реалії, стає основною підвалиною становлення особливих концептуальних мовних продуктів — етнокультурних концептів, або знаків етнокультури» [Жайворонок 2002: с. 4]. Етнолінгвістичний зріз українського глютонімікону переконує в тому, що партонімічні номінації, маючи власний символічний зміст, створюють у складі холонімічних назв специфічний концептуальний комплекс, який, однак, можуть сприймати лише носії або знавці українських мови та культури.

Література

1. Баранник О. Питання про партитивність в лінгвістичній літературі. *Наука і освіта: Збірник наукових праць АН ВШ України*. Київ : Експрес, 2003. С. 57–63.

2. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ : Довіра, 2006.
3. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: в 3 кн., 6 т. Київ : Обереги, 1994. Кн. 1 (Т. 1 Зимовий цикл, Т. 2 Весняний цикл).
4. Колодько Д. А. Меронимия: к вопросу о терминологии. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2015. Вип. 12. Серія 9. Сучасні тенденції розвитку мов. С. 103–109.
5. Маркова Л., Ухова И. Из опыта реконструкции значения. *Личность в пространстве языка и культуры*. Москва — Краснодар : Кубан. у-т., 2005. С. 92–99.
6. Материнская Е. В. Система меронимов в немецком и английском языках : дисс. ... докт. фил. наук : 10.02.04. Донецк, 2013.
7. Мицик В. Син Землі і Сонця: художнє хлібопечення Шевченкового краю. Київ : КВІЦ, 2005.
8. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля, 2006.
9. Славянские древности: Этнолингвистический словарь. Под ред. Н. И. Толстого: в 5-ти т. Т. 1. Москва : Междунар. отн., 1995. 595 с.; Т. 2. Москва : Ин-т славяновед. РАН, 1995.
10. Говорун С. О. Сакральна цінність хліба в українській народній культурі: традиційні поминальні хліби. *Звичаї, обряди, свята*. URL : <https://honchar.org.ua/p/sakralna-tsinnist-hliba-v-ukrajinskij-narodnij-kulturi-tradytsijni-pomynalni-hliby> (дата звернення 15.01.2021).

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ АНГЛОМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Рябокінь Наталія

*кандидат філологічних наук, доцент,
Полтавський інститут економіки і права
Університету «Україна»
nwerbowa161@gmail.com*

Як показує аналіз спеціальної літератури, у перекладознавстві використовують декілька способів перекладу скорочень. Розглянемо їх детальніше. Перший спосіб — переклад відповідним скороченням.

- 1) MPS (main propulsion system) — ГРУ (головна рушійна установка);
- 2) Mhz (megahertz) — Мгц (мегагерц);
- 3) ESP (electrostatic precipitator) — ЕФ (електрофільтр).

Цей спосіб передбачає використання чинних у мові перекладу абрєвіатури-відповідника або створення її (у випадку авторських скорочень). Слід зазначити, що в мові перекладу скорочення може бути побудованим за тією ж моделлю, що й у мові оригіналу (наприклад, АВЕ-ПРД «повітряно-реактивний двигун»), або за іншою моделлю (наприклад, coul-Кл «кулон»). Такі скорочення звичайно зафіксовані в словниках скорочень.

Інший спосіб перекладу українською мовою англійських абрєвіатур — це переклад відповідною повною формою слова або словосполучення. Наприклад: Br Std (British Standard) — Британський стандарт, deg (degree) — градус, REF (reference) — посилання. Цей спосіб використовують тоді, коли в мові перекладу відсутнє відповідне скорочення, причому для перекладу необхідно визначити повну форму скорочення в мові оригіналу (за словником або текстом оригіналу). Якщо в оригіналі скорочення вживається кілька разів, перекладач

може ввести в текст перекладу відповідне скорочення в дужках після подання повної форми скорочення й далі в тексті перекладу вживати відповідне скорочення українською мовою. Наприклад: The epistemic operator of EA should be interpreted as «absolute knowability». But it is questionable that EA might succeed in explicating the constructive aspects of theorems of classical arithmetic.

Епістемічний оператор епістемічної арифметики (ЕА) слід інтерпретувати як «абсолютна всеобізнаність». Але не зрозуміло, чи може ЕА експлікувати конструктивні аспекти теорії класичної арифметики [Сивергіна 1995: с. 45].

Повна форма скорочення звичайно перекладається якомога точніше за допомогою калькування так, щоб із відповідної перекладеної повної форми можна було утворити скорочення. Наприклад: WMO (World Meteorological Organization) — Всесвітня метеорологічна організація (ВМО). Однак у певних випадках доводиться відходити від дослівного перекладу для того, щоб врахувати норми мови перекладу та повніше передати зміст скорочення. Наприклад: WCIP (World Climate Impact Studies Program) — Усесвітня програма дослідження впливу клімату на діяльність людини.

Скорочення та аббревіатури також можна передавати на українську мову за допомогою транскодування (транскрибування або транслітерування). Для адекватного перекладу скорочень необхідно дотримуватися системи міжнародної транскрипції або міжалфавітної відповідності. Але єдиної системи таких відповідностей на сьогоднішній день не існує.

Нижче наведені приклади транслітерування / транскрибування англійських аббревіатур українською мовою:

1) NATO (North Atlantic Treaty Organization) — НАТО;

2) IMCO (Intergovernmental Maritime Consulting Organization) — ІМКО (Міжнародна морська консультативна організація).

Якоїсь певної закономірності щодо вибору між транскодуванням та перекладом повних форм відповідних скорочень, очевидно, немає. Однак слід зауважити, що існує тенденція до транскодування англійських широковживаних скорочень, які позначають важливі міжнародні організації, агенства, об'єднання, корпорації тощо. Наприклад:

- 1) UPI (United Press International) — агенство ЮПІ;
- 2) GATT — ГАТТ;
- 3) Benelux — Бенілюкс.

Транскодуються й деякі інші скорочення та складноскорочені слова. Наприклад:

- 1) teflon — тефлон;
- 2) pixel (picture element) — піксел (елемент відображення);
- 3) Internet — Інтернет;
- 4) vocoder (voice coder) — вокодер.

Транскодувати також можна й повну вихідну форму відповідного скорочення. Наприклад:

- 1) CAT — Катерпіллар (американська компанія, що виробляє шляхобудівні машини та дизельні двигуни);
- 2) AP — Асошіейтед прес (агенство).

Такий спосіб використовується взагалі досить рідко, перш за все тоді, коли скорочення позначає компанію або інше підприємство і його відповідник у вигляді скорочення або повної форми, відсутній у мові перекладу. Так само рідко, але зараз частіше, особливо в нових галузях науки і техніки, використовується перенос скорочення у його оригінальній формі в тексті перекладу, не рідко в сполученні із пояснювальним загальним словом. Наприклад:

- 1) DIP — (корпус типу) DIP;

- 2) EGA — (графічний стандарт) EGA;
- 3) OS 2 — (операційна система) OS 2.

Найчастіше перенос оригінальної форми скорочення до тексту перекладу використовується тоді, коли в мові перекладу відсутній адекватний відповідник (а це має місце перш за все в текстах із найновіших галузей, наприклад, інформаційних технологій тощо) [Казакова 2011]:

1) IBM sets for its ATM coming-out party — IBM виводить у світ сімейство ATM-продуктів;

2) LAN and E-mail are the key aspects of IT — Локальні мережі та E-mail є найважливішими напрямками розвитку інформаційних технологій.

Скорочення в складі термінів також перекладають зазначеними вище способами. Наприклад:

- 1) E-region — шар іоносфери E;
- 2) B signal — сигнал синього кольору;
- 3) CAD software — програмне забезпечення (ПЗ) САПР;
- 4) Q switch — перемикач надійності/якості;
- 5) NEP system — ядерний електро-ракетний двигун.

Певну складність у перекладі суспільно-політичної літератури становлять ініціали (скорочення) імен. У більшості випадків ініціали подаються в текстах тільки після того, як попередньо вже подано повну форму імені. Однак у деяких випадках ініціали можуть вживатися без їхньої попередньої розшифровки, і саме перед перекладачем постає завдання адекватно передати ініціали українською мовою без знання повної форми імені, що їх позначають ініціали [Єнікеєва 2006: с. 12].

Передача деяких ініціалів не становить труднощів, тому що вони мають однозначні українські відповідники. До них, зокрема, належать такі:

- 1) M. (M. Berry — М. Беррі);
- 2) J. (J. Bub — Дж. Баб);

3) R. (R. Clifton — Р. Кліфтон);

4) N. (N. Strang — Н. Стренг).

Однак більшість англійських ініціалів мають не один, а кілька українських відповідників, і до передачі таких ініціалів потрібно підходити дуже уважно. Зокрема, необхідно знати повну форму імені, що позначено ініціалом. Наприклад:

1) англійський ініціал «А» може передаватися українською мовою як:

A. (Alex — Алекс);

O. (Alexander — Олександр);

E. (Andrew — Ендрю);

2) англійський ініціал «С» як:

K. (Catharine — Кетрін);

C. (Cecil — Сесіл);

3) англійський ініціал «U» як:

Ю. (Una — Юна);

У. (Ursula — Урсула);

A. (Ulrica — Алріка);

E. (Urban — Ербан).

При передачі англійських ініціалів треба пам'ятати, що вони не транскодуються (транслітеруються / транскрибуються), а передаються першою літерою українського відповідника повної форми англійського імені. Необхідно зважати також на те, що в англійських суспільно-політичних текстах можуть подаватися не тільки англійські прізвища із ініціалами, а й інші (французькі, німецькі тощо), тому перекладачу обов'язково потрібно визначити національну належність прізвища з ініціалом для правильної передачі останнього. Наприклад, якщо Н. (enry). Primas — француз, то ініціал Н. передається літерою А., а не Г.; якщо А (ntonio). Cordero — іспанець, то тут проблеми з передачею ініціала не буде, тому що всі іспанські імена, що починаються на А, так само починаються і в українській мові [Бреус 2012: с. 45].

Коли в тексті оригіналу відшукати це не вдається, то перекладачеві доцільно включити прізвище з ініціалами в їхній оригінальній формі в текст перекладу, оскільки зараз є тенденція щодо включення в текст перекладу прізвищ з ініціалами в англійському написанні.

Аналіз способів перекладу скорочень дозволяє зробити висновок, що англломовні скорочення перекладають українською мовою в декілька способів, а саме: відповідним україномовним скороченням, відповідною повною формою словосполучення, або способом транскрибування чи транслітерування аббревіатур.

Для адекватного перекладу скорочень необхідно дотримуватися системи міжнародної транскрипції або міжалфавітної відповідності. Але єдиної системи таких відповідностей на сьогоднішній день не існує. Тільки в США діють, принаймні, два різних принципи перекладацької транскрипції: «The Library of Congress System» й «The Russian Translation Project of the American Council of Learned Societies». Кілька різних підходів існує у Великобританії: «Liverpool scheme (British Academy system)» і «The University Teachers of Russian and Slavonic Languages System». Багато авторів «коригують» ці системи через певні, найчастіше емоційно-оцінні, міркування. Утім зміни торкаються лише часткових ситуацій; здебільшого перекладачі дотримуються вимог цих відповідностей.

Література

1. Бреус Е. В. Основы теории и практики перевода с русского языка на английский. Москва : Академия, 2012.
2. Єнікєєва С. М. Скорочення слова як механізм формотворення та словотворення в сучасній англійській мові. *Вісник Запорізького державного університету. Серія: Філологічні науки*. Запоріжжя, 2016. № 2. С. 11–14.

3. Казакова Т. А. Практические основы перевода. English – Russian. СПб. : Союз, 2011.
4. Карабан В. Переклад англійської наукової і технічної літератури : Граматичні труднощі, лексичні, лексичні, термінологічні та жанрово-стилістичні проблеми. Вінниця, 2004.
5. Основы перевода. Навчальний посібник / За ред. А. Є. Нямцу. Чернівці, 2008.
6. Сивергина О. В. Введение в теорию перевода. Английский язык. Часть 1. Москва : Изд. Российского ун-та дружбы народов, 1995.
7. Швейцер А. Д. Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты. Москва : Наука, 1988.

ГЛАГОЛЬНЫЕ И НАРЕЧНЫЕ БИНОМЫ В РУССКОЙ И УКРАИНСКОЙ ПОЭЗИИ: К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ

Скоробогатова Елена

*доктор филологических наук, доцент,
Харьковский национальный педагогический университет
имени Г. С. Сковороды
skorobogatova.elena@gmail.com*

Исследователи словообразования современных славянских языков последовательно выделяют как особый способ словообразования юкта-позицию, под которой в данном случае понимают объединение нескольких слов в одно сложное слово, выражающее общее понятие. Классическим примером юктапозиции служат двойные субстантивные конструкции, организованные с помощью дефиса по модели приложения. Подобные структуры рассматриваются как хрестоматийные примеры юктапозиции [Олексенко, Павлова 2018: с. 55].

Мы относим основную часть подобных конструкций к сфере морфосинтаксиса, назвав их субстантивными биномами и описав основные отношения между элементами: определяемое — определяющее, синонимические, антонимические, родо-видовые и под. [Скоробогатова 2012: с. 184–190]. Исключение, на наш взгляд, составляют слова, называющие единый цельный предмет (*юбка-брюки, диван-кровать*), которые мы рассматриваем как юктапозиты. Монографически функционирование субстантивных биномов описаны в диссертации Е. Бувалец «Двойные субстантивные конструкции в русской поэзии XX–XXI веков» [Бувалец 2014].

Материал русской и украинской поэзии нового и новейшего времени показывает, что сходную структуру имеют не только субстантивные, но и глагольные (*Ходжу-блуджу по городу / Великому, великому.* (П. Кулиш); *Средь желтых цветов и травы / Белеет-гуляет* козленок. (Б. Ахмадулина)), наречные (*Сбегают капли по стеклу / как по лицу. Смотри, / как **взад-вперед**, / от стен к столу / брожу внутри. Внутри.* (И. Бродский)), даже предложные пары, причем образование таких пар имеет регулярный и продуктивный характер. Кроме того, поэты используют также трех- и многочленные конструкции, однако последние носят окказиональный характер.

Исследование неименных дефиснооформленных конструкторов в поэзии позволит, на наш взгляд, пролить свет на природу дефиснооформленных биномов разного типа, выявить их динамику в истории языков и охарактеризовать основные тенденции функционирования подобных образований в современном поэтическом дискурсе.

Если основным типом субстантивных биномов служат конструкции с приложением (*девица-краса, дизель-мотор, токарь-универсал*) и под., то глагольные

и наречные биномы формируются в первую очередь комплементарными и/или антонимичными парами (*ели-пили, бегать-прыгать, любо-дорого, туда-сюда, вверх-вниз*). Также регулярны конструкции с повторами (*быстро-быстро, тонко-тонко*), повторами-отзвуками и родо-видовыми (*ходить-бродить*) отношениями, хотя последние в ряде случаев можно охарактеризовать и как определительные. Обратим внимание, что именно такие отношения выделила Е. В. Бувалец по материалам словаря Срезневского как первичные для субстантивных биномов (*братья-сестры, мать-отец*).

Активность подобных конструкций в современных русских и украинских поэтических текстах достаточно высока, можно даже ее охарактеризовать как увеличивающуюся. Изучение причин этой активности является перспективной и непростой лингвопоэтической задачей, ибо требует учета как собственно языковых, так и стиховых закономерностей, а также исторических факторов, влияющих на формирование внутренней грамматической формы и функций исследуемых структур.

Мы предполагаем, что тенденция к регулярному употреблению глагольных и наречных биномов в поэзии основана на уподоблении их субстантивным, развитие которых имеет глубокие исторические корни.

Кроме того, в русском фольклоре используется устойчивое сочетание *жили-были*, которое, по мнению Ф. И. Буслаева, А. А. Потебни и многих современных ученых восходит к русскому плюсквамперфекту [Потебня 1958: с. 266]. Однако другие исследователи считают *жили-были* калькой с языков финской группы, для которых типично использование двойных глаголов. Наиболее аргументирована, на наш взгляд, гипотеза о конвергенции между русским плюсквамперфектом и финскими конструкциями [Петрухин, 2007: с. 268–282]. Наличие фольклорного *жили-были*, несомненно, влияет на актив-

ность использования глагольных биномов в русской поэзии, при этом сама парная конструкция выступает как стилистически маркированная. Однако грамматическая структура современных глагольных пар в поэзии резко отличается от древней модели, глаголы равноправны в грамматическом и часто семантическом отношении: *дарует-вкушает вечный покой* (Т. Кибиров).

Диалектный украинский язык частично сохранил плюсквамперфект (*ходив був*), встречаются подобные конструкции и в современных поэтических текстах, например, у Василя Стуса: *я був збагнув: ховається життя / за смерті паравани ажурові*. Однако конструкции плюсквамперфекта и в традиции, и в современном употреблении аналитические. В то же время дефиснооформленность глагольных пар в поэтическом функционировании позволяет отнести их образование в одних случаях к сфере дериватологии, а в других — морфосинтаксиса.

Здесь также часто наблюдается семантическое и грамматическое равноправие конструктивных элементов: *День біжить, дзвенить-сміється...* (П. Тычина), хотя обычны и отношения семантического уточнения или зависимости: *В кущах ляцить-співає соловей...* (М. Зеров).

Кроме того, и в русской, и в украинской поэзии регулярны наречные пары, формирование которых не связано с историей глагола. При этом русская традиция чаще использует пары с равноправными отношениями между элементами, а в украинской кроме них встречаем наречные конструкции, построенные по аналогии с дефиснооформленными сложными прилагательными, например: *Не милуй мене шовково, / ясно-соколово*. (П. Тычина).

Достаточно частотное одновременное использование в структуре стихотворного произведения пар с разной

морфологической основой свидетельствует, на наш взгляд, о поэтической аналогии, при которой функционирование узуальной дефиснооформленной субстантивной или адъективной парной конструкции служит основанием использования менее регулярной глагольной или наречной.

Возможно, что пути развития биномов и полиномов неименного типа в русском и украинском поэтическом языке не совпадают или совпадают лишь частично. Тогда исследование сопоставительного характера даст богатый материал для выявления языковой специфики данных образований и лингвопоэтических особенностей их функционирования.

Литература

1. Бувалец О. В. Подвійні субстантивні конструкції в російській поезії XX–XXI століть: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 – російська мова. Харків, 2014.
2. Олексенко О. О., Павлова І. А. Сучасна українська мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Навчальний посібник. Харків : Видавництво Іванченка І.С., 2018.
3. Скоробогатова Е. А. Грамматические значения и поэтические смыслы: поэтический потенциал русской грамматики (морфологические категории и лексико-грамматические разряды имени): [монография]. Харьков : ХТМТ, 2012.
4. Петрухин П. В. Жили-были: вопрос закрыт? *Русский язык в научном освещении*. №2 (14) 2007. Москва : Языки славянской культуры, 2007. С. 268–282.
5. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Том I–II. Москва : Гос. уч.-пед. изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1958.

УТИНАННЯ ЯК СПОСІБ ПСЕВДОНІМОТВОРЕННЯ

Соприкіна Вікторія

здобувачка ступеня доктора філософії

кафедри української мови,

Харківський національний педагогічний університет

імені Г. С. Сковороди

svd_20@ukr.net

Зазвичай творення власних назв описують з погляду семантичних перенесень, проте завжди є невеликий відсоток імен, що з'явився за допомогою словотвору. Псевдонімікон митців сучасної України, окрім суфіксації, контамінації, префіксації репрезентує ще такий спосіб породження неофіційної назви, як **утинання**.

На позначення цього явища вчені послуговуються термінами *усічення* [Торчинський 2010; Карпенко 2007], *утинання* [Нелюба 2007; Старченко 2011], *апокопа* («Словник лінгвістичних термінів»; Ганич 1985), *елізія* (Горпинич 1999). Ми використовуватимемо термін *утинання*, що означає вид деривації за якого від твірного слова відсікається певна частина.

Письменники й співаки утинають власні прізвища та / або імена, щоб полегшити читачам запам'ятовування, зробити псевдонім милозвучнішим. Інколи утинання сприяє «вивільненню» значення твірної основи й таким чином митець може обігравати стрижневу частину справжнього прізвища, акцентувати на лексичному значенні утнутої лексеми (*Вороніна* → *Ворон*).

У псевдонімах письменників наявні такі типи:

1) утинання кінцевої частини прізвища: *Сергій Бутинець* → *Сергій Бут*, *Василь Довжиков* → *Василь Довжик*, *Валентин Бердута* → *Валентин Бердт* (в онімі відбулася дієреза — випадіння [у]), *Олена Вороніна* → *Ніна Ворон*;

2) утинання першої або другої частини особового імені: *Тетяна Дубинянська* → *Яна Дубинянська*, *Світлана Коношук* → *Лана Ра*, *Олександр Сліпець* → *Олекса Сліпець*, *Даніела Рудик* → *Дана Рудик*;

3) одночасне утинання імені та прізвища: *Наталія Шевченко* → *Лія Шева*, *Ганна Багрянцева* → *Анна Багряна*.

Інколи з твірними словами в процесі творення псевдоніма відбувається декілька операцій, наприклад, транслітерація та утинання: *Дарина Кавеліна* → *Daryna Kavelina* → *Dana Kaveli*.

У співаків та інших митців сцени простежуємо таке:

1) утинання першої / другої частини або середини прізвища, імені: *Олексій Потапенко* → *Потан*, *Віктор Лук'янов* → *Лук'ян*, *Сусанна Джамаладінова* → *Джамала*, *Інна Стародубець* → *Inna Star*, *Саша Буліч* → *Саша Буль*, *Катерина Чемезова* → *Катерина Chemezova* → *Катя Che*, *Володимир Маслечкін* → *Масло* (з ігровою метою твірна основа від прізвища *Масл* була дооформлена літерою [o]), *Хассан Назар-Хайдар Алієвич* → *Хас*, *Олександр Шевченко* → *Са*, *Валерія Наливайко* → *Valeriya* → *Riya*, *Хрисанті Дімопулос* → *Санта* (з асоціативно-ігровою метою додане закінчення [a]), *Валерій Бондар* → *Валєр Бондар*);

2) на відміну від псевдонімів письменників є приклад утинання середини власної назви: *Євгеній Дацишин* → *Євгеній Дашин*. Одночасне утинання початку імені та кінцевої частини прізвища: *Наталія Гордієнко* → *Наташа Гордієнко* → *Таша Г* → *Tasha G*, *Людмила Нітічук* → *Міла Нітіч* (зміна голосних и/і). Знайдено випадок утинання та графічного дооформлення створеного псевдоніма на прикладі неофіційної сценічної назви діджея *Дмитрія Золотоверхого*. *Парубок* називається *Діма Zolaa*, псевдонімне прізвище утворено шляхом утинання паспортного прізвища та доточення флексії, яка графічно

оформлена двома літерами **-aa**: Золотоверхий → Zolotoverkhyi → Zol + **-aa** → Zolaa. Також наявний трикомпонентний псевдонім із утинком між іменем та прізвищем: Андрій EL Кравчук ← Андрій Електронний Кравчук.

За лінгвопсихологічними дослідженнями Р. Піотровського, викладеними в роботі «Розміщення інформації в слові», виявлено, що в «письмовому слові інформація концентрується на початку слова» [Пиотровский 1962: с. 156]. І. Ковалик, вивчаючи власні назви на прикладі діалектних гуцульських скорочень (*Іва* — *Іване*, *Пара* — *Параско* — приклади автора), теж припустив про сконцентрованість важливої інформації на початку оніма, тому й зазвичай під час утинання «відпадають» кінцеві частини імен [Ковалик 1965]. Приклади з псевдонімного матеріалу дають змогу погодитися з цією думкою вчених (*Лук'ян*, *Потан*, *Саша Буль*, *Катя Че*).

Проте мають місце й винятки, наприклад, псевдонім молодой співачки Валерії Наливайко. Дівчина розуміла, що не може взяти за сценічну самоназву ні своє особове ім'я (бо вже є російська співачка Валерія), ні прізвище (за естетичними поглядами воно не зацікавить шанувальників). Тоді співачка утнула першу половину імені Валерія та отримала власну назву *Рія*, яку переклала латинкою: *Валерія* → *Рія* → *RiYa*.

Твірною основою може бути попередньо видозмінена власна назва, так, у співака Михайла Невідомського псевдонімом є неофіційне ім'я *Міха*. Тут можемо припустити два варіанти творення оніма. У першому разі це прізвище, яке трансонімізоване в категорію псевдонімів, тоді тут тільки семантичний спосіб творення. У другому варіанті маємо словотвірний спосіб, утинання; а твірною основою виступає не українська особова назва Михайло, а скалькована російська вимова «Міхаїл», від якої утнули кінцівку: *Mikhail* → *Mixa*.

Твірною основою для утинання може бути справжнє ім'я чи прізвище, або фіктивна власна назва, утворена лексико-семантичним способом. Комбінований семантично-словотвірний процес маємо на прикладі псевдоніма Мирослави Замойської (*Дари Корній*) та поетес *Вікторії Дико*, *Лерії Кот*. У випадку *Дари Корній* спочатку оніми з офіційної сфери перейшли в розряд псевдонімів, так звана трансонімізація (*Дарина* — на честь доньки письменниці, *Корній* — дівоче прізвище), далі відбулись словотвірні зміни з особовим іменем, а саме утинання другої частини *Дарина* → *Дара*. Вигадане прізвище поетеси Вікторії *Дикобраз* утнули до оніма *Дико*; поетеса Олена Носова (*Лерія Кот*) вибрала для двокомпонентного псевдоніма особове ім'я *Валерія*, а потім за допомогою утинання першої частини утворила онім *Лерія* (*Валерія* → *Лерія*).

Утинання прізвища зафіксовано в двокомпонентному псевдонімі дитячої письменниці, блогера, журналістки Тетяни Комлик. Книжки жінка видає під іменем *Татуся Бо*. Розглянемо детально цю неофіційну власну назву. *Татуся* — неофіційний, розмовний варіант від імені Тетяна, так жінку звали в дитинстві рідні. Онім *Татуся* твірною основою має слово *Тата*, що походить з дитячого мовлення (згадаймо дитячий лепет, коли маленька людина ще не вимовляє слово повністю, а використовує тільки повтор однакових звуків *баба*, *мама*, *ляля* тощо). Далі до слова *Тата* додано суфікс **-ус(я)**, який в українській мові сполучається з іменниками жіночого роду, виражає ніжність, пестливість (*бабуся*, *Маруся*) [Полюга 2001: с. 389]. Отже, ім'я у псевдонімі Тетяни Комлик утворене за допомогою словотворення: *Тата* + **-ус(я)** → *Татуся*. Проте, на нашу думку, авторка не створювала цей онім саме під час вигадування псевдоніма, а трансонімізувала (перенесла) дитяче прізвисько з однієї категорії неофіційних антропонімів до другої. Друга частина

псевдоніма (*Бо*), за словами автора, утинок від її дівочого прізвища. Отже, висновуємо, що двокомпонентний псевдонім має гібридне походження: семантичне творення імені *Татуся* + словотвірне творення прізвища *Бо*.

Отже, можемо зробити висновок, що утинання як спосіб творення псевдонімів використовують з майже однаковою продуктивністю і письменники, і співаки (на два оніми більше). Митці намагаються скоротити справжні імена, щоб полегшити їх запам'ятовування, ввести ігровий елемент (наприклад, Інна Стародубець → *Inna Star* — аналогія до славнозвісної, популярної особистості, бо з англійської лексема *star* перекладається як небесне світило, зірка, прослідковуємо алюзію до «зірки шоу-бізнесу»).

Різниця між письменницькими та співацькими утнутими онімами полягає ще в тому, що останні активніше використовують транслітерацію утинків. Найчастіше твірною основою виступає справжня власна назва письменника чи співака. Процес утинання відбувається на початку, в середині (зафіксовано тільки на прикладі співацького псевдоніма) чи в кінці обраного оніма; є випадки утинання одночасно імені та прізвища особи.

Література

1. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. Київ : Вища школа, 1985.
2. Горпинич В. О. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : навч. посібник. Київ : Вища шк., 1999.
3. Карпенко Ю. О. Шляхи прогностичного вивчення особових імен. *Ономастика й апелятиви: на пошану 80-річчя В. О. Горпинича*. Вип. 30. Дніпропетровськ: ДНУ імені Олеся Гончара, 2007. С. 24–32.

4. Ковалик І. Словотвір особових імен в українській мові (здрібніло-пестливі утворення). *Територіальні діалекти і власні назви*. Київ, 1965. С. 216–225.
5. Нелюба А. М. Явище економії в словотвірній номінації української мови : [монографія]. Харків : ХІФТ, 2007.
6. Нелюба А. Явища економії в словотвірній номінації української мови (системний вимір): [монографія]. Харків : ХІФТ, 2014.
7. Пиотровский Р. Размещение информации в слове. *Вопросы языкознания*. 1962. № 3. С. 156.
8. Полюга Л. М. Словник українських морфем. Львів : Світ, 2001.
9. Старченко Я. С. Інновації-утинки в жаргонових системах української мови. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. 2011. № 963. Сер. : Філологія. Вип. 62.
10. Торчинський М. М. Українська ономастика: навчальний посібник. Київ : Міленіум, 2010.

СЛОВНИК СТИЛІСТИЧНИХ ПОВТОРІВ: ЛІНГВІСТИЧНИЙ ПОГЛЯД

Тележкіна Олеся

*доктор філологічних наук, доцент,
Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова
o_tele_o@ukr.net*

Поетична мова багата зображально-виражальними засобами, до яких належать стилістичні повтори різної лінгвістичної природи. Прикметним є те, що повторювання тих чи тих мовних одиниць є традиційним для мови поезії

різних слов'янських народів. Проілюструємо сказане прикладами вживання найпростішої стилістичної фігури *подвоєння* в слов'янському поетичному дискурсі:

білоруській поезії: *На Беларусь, маю радзіму, / Як шакал, рынуўся галодны, / На Беларусь, што леты, зімы / Жыла ичасліваю, свабоднай* (Янка Купала); *А як родную згадаю старану, / Як згадаю яе буднасць і нуду, — / Сэрца сціснецца, і я пяць пачну, — / Мо душу хоць трохі гэтым адвяду* (М. Багдановіч);

польській: *Szukajcie prawdy jasnego płomienia! / Szukajcie nowych, nie odkrytych dróg... / Za każdym krokiem w tajniki stworzenia / Coraz się dusza ludzka rozprzestrzenia / I większym staje się Bóg!* (Adam Asnyk); *Tam od Gniezna i od Warty / Biją głosy w świat otwarty, / Biją głosy, ziemia jęczy; / — Prusak dzieci polskie męczy!* (Maria Konopnicka);

болгарській: *Търсете покрив за срама си, / търсете бездни, пещери, / в змиярниците се хвърлете, / о вий, поклонници на злото, / на вероломний вожд слуги!* (Стоян Михайловски); *Божє, дай ни нелек, но достоен живот, / дай на вси простосмъртни искрицата вечност, / дай на целия български праведен род / висота, красота, доброта и сърдечност...* (Димитър Христов).

Не є винятком у цьому й українська віршова мова. Активність уживання стилістичних повторів зумовлює необхідність їх лексикографування й укладання відповідного словника. Розглянемо можливість укладання словника стилістичних повторів на прикладі української поетичної мови.

Уважаємо за доцільне укласти такий словник за алфавітно-кореневим принципом, де реєстровою одиницею буде не сама стилістична фігура, основу якої становить повтор, а повторюваний корінь, оскільки слова з тим самим коренем можуть утворювати різні мовно-художні засоби.

У науковій літературі висвітлювалися спроби створення словника кореневих повторів [Надежкин 2015: с. 194–208], що ґрунтувалися лише на позиційному розмежуванні уживаних повторів. Однак, як нам видається, такий підхід не розкриває усю розмаїтість реалізації мовних одиниць і стилістичних фігур, маркерами яких виступають ті чи ті лексеми з повторюваним коренем.

Пропонована лексикографічна праця має такі класифікаційні ознаки (подаємо за [Шестакова 2012: с. 16–17]):

- за характером відомостей — лінгвістичний;
- за кількістю репрезентованих авторів — зведений;
- за обсягом матеріалу — повний;
- за основним об’єктом опису — словник поетичної мови;
- за ключовою метою опису — реєструвальний;
- за одиницею опису — із заголовною одиницею, що менша за слово;
- за способами опису матеріалу — із кількома параметрами;
- за впорядкуванням заголовних одиниць — алфавітний;
- за кількістю мов — одномовний;
- за часовою перспективою — історичний (діахронічний);
- за функцією і адресатом — науково-описового спрямованості;
- за носієм інформації — оформлений поліграфічно.

Макроструктуру словника складатимуть такі частини: передмова, правила користування словником, список умовних скорочень, повний індекс коренів, корпус словника, довідковий апарат (глосарій основних термінів, перелік фактичних джерел словника, список лексикографічних і наукових джерел).

На рівні мікроструктури виокремлюємо заголовну одиницю (повторюваний корінь, який становить основу стилістичної фігури), кількість його уживань, масив контекстів, стилістична паспортизація кожного випадку використання повтору в тому чи тому контексті. Заголовні одиниці розміщуються в алфавітному порядку. Контексти подаються за хронологією. Кожен випадок фіксації повтору наводиться з нового рядка.

Кожна словникова стаття побудована за таким зразком:

-жи- — 11

Задивлені в любов і даль, / **живі, живі, живі** / вони [очі матері — *О. Т.*] були і в ту прощальну мить, / коли між нами сірі вартові / стояли, щоб до неї не пустить (М. Бажан) — *конт. подв.*;

Жито життя (В. Боровий) — *анном.*

Любцю моя, ти **жива** — **нежива**? (В. Базилевський) — *конт. подв. + протист.*

Пречудово новий починається день! / І душа в пориванні **живої** краси / заворожено слуха **живі** голоси (В. Базилевський) — *дист. подв.*

Чи то сосна світилась звіддалік, / **Живицею** заливши наше **житло**? (А. Мойсієнко) — *анадипл.*

...І я уже **жива** мішень, / і по мені уже стріляють. / І хоч не весело / від того, / що мішень, / зате / радію, / що **жива** (В. Слапчук) — *дист. подв.*

Якщо в тому самому фрагменті тексту зареєстровано повторення, що втілюють різні стилістичні фігури, стилістична належність визначається в круглих дужках після кожного повторюваного вживання, як-от:

-вій- — 4

А на **війні** як на **війні**, (*дист. подв.*) / **Війна** **війною** (*поліпт.*). / Якщо не вбили восени, / Уб'ють весною (В. Слапчук).

Якщо повторювані елементи не утворюють окремої стилістичної одиниці, а є складниками якоїсь більшої фігури, то в маркуванні про це зазначаємо так:

-одн- — 5

Щасливого дитинства знаки / не затулили обрій нам, /
бо небо в нас **одне**, Садако, / життя **одне**, Земля — **одна**
(С. Йовенко) — *дист. подв.*

Звучав акордеон. **Одна** кружляла пара. / І світ був
тільки їх, як музика і вальс. / <...> / Звучав акордеон. **Одна**
кружляла пара... (В. Романовський) — у складі *епістрофи*.

Якщо контекст уживання виокремленої фігури великий за обсягом, певна його частина може бути позначена трикутними дужками, як у щойно наведеному прикладі.

Корені-омографи позначаються відповідними індексами й подаються як окремі словникові статті. Наприклад:

-вод⁻¹ — 8

Як берегти мені цілющу вашу **воду**, / Щоб ви не
висохли, не змінювали русло, / Щоб в ваших **водах** небо не
загусло, / Щоб з ваших **вод** я пив красу
й свободу... (М. Вінграновський) — *дист. подв.*

Знаєте, хлопці, / я вам золотим ковшем сонця /
зачерпну чистої **води** з неба / над вашими головами!.. / Як
не хочете пити небесної блакиті, / то я виліплю із сонця, із
променів, із пшениці / не простого глечика, а золотого / і
принесу **води**!.. (В. Голобородько) — *дист. подв.*

Був собі найбуденніший ранок, видно, / в Зимній
Воді, Зимній **Воді**, Зимній **Воді** (І. Калинець) —
дист. подв.

-вод⁻² — 4

Діло звичне, діло буденне: / виходить шахтар на
роботу – / за хвіртку не **проводжає** мати, / не **проводжає**
сестра, / чи дружина – / бо то діло звичне, буденне
(В. Голобородько) — *дист. подв.*

Водять хороводи опеньки, / Притрушені цинамоном
(О. Лишега) — *анном.*

Якщо в одному фрагменті поетичного тексту корені-омографи вживаються одночасно, такі статті оформлюються з маркером ■ і при цьому позначається відповідним індексом кожна аналізована лексема, як-от:

■ -вод⁻¹+ -вод⁻²

1) нас **водять блудоводи**² (*анном.*) / через ліси та **води**¹ (*еквіф.*) / з одної згадки в іншу / щоб ми на шлях не вийшли (І. Калинець).

2) Це смерть шукає мої сліди, / смерть **виводить**² мене до **води**¹, / і доки я з річища мерзлого п'ю, / тримає флягу мою (С. Жадан) — *парон. атр.*

Створення словника такого типу уможливить:

– вирізнення стилістичних фігур, які ґрунтуються на повторенні слів із тим самим коренем;

– стилістичну паспортизацію зареєстрованих зображально-виражальних засобів;

– визначення активності (частоти) вживання в мові поезії:

- одного й того самого кореня;
- одного й того самого кореня для творення окремої стилістичної фігури;
- зафіксованих стилістичних засобів;

– порівняльний аналіз частотної представленості аналізованих лінгвостилістичних одиниць (за умови здійснення додаткової вибірки із матеріалів словника);

– з'ясування можливих образно-художніх потенцій кожної реєстрової одиниці як основного компонента стилістичної фігури;

– розширення лексикографічних пошуків у створенні подібних праць (у мові окремого митця, представників літературного покоління, літературно-мистецького угруповання, загалом у поетичній мові);

– укладання цілісного електронного словника стилістичних засобів.

Окрім того, можливе укладання словника кореневих повторів не зведеного, а осібного. Найбільш інформативним, на нашу думку, для славістики буде двомовний словник, де будуть відображені повторення в оригінальному і перекладному творі (якщо буде можливість, залучати переклади різних авторів). Це дозволить простежити не лише частотність уживання того чи того зображально-виражального засобу в певній мові, а й лексико-граматичні «уподобання» перекладачів і специфіку передавання певної лексеми іншою мовою.

Література

1. Надежкин А. М. Корневой повтор в художественной речи М. И. Цветаевой : дис. ... канд. филол. наук. Нижний Новгород : [б. и.], 2015.
2. Шестакова Л. Л. Русская авторская лексикография : теория, история, современность : автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Москва : [б. и.], 2012.

Список умовних скорочень:

анадипл. — анадиплосис;
анном. — анномінація;
дист. подв. — дискантне подвоєння;
еквіфон. — еквіфонія;
конт. подв. — контактне подвоєння;
парон. атр. — патронімічна атракція;
поліпт. — поліптотон;
протист. — протиставлення.

БАЖАЛЬНІ КОНСТРУКЦІЇ ІЗ ЧАСТКАМИ ХАЙ, НЕХАЙ У ФУНКЦІЙНО-СЕМАНТИЧНОМУ ВИЯВІ

Умрихіна Любов

*кандидат філологічних наук, доцент,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди
lvum77@ukr.net*

Одним із репрезентантів бажальності є синтаксичні конструкції двоскладної структури, у яких присудок виражений аналітичною формою дієслова, утвореною із форми умовного способу — дієслова третьої особи теперішнього або майбутнього часу та морфеми *(не)хай*. Підмет — носій персональності — позначає активного діяча або (пасивного) носія предикативної статичної ознаки. Він може бути виражений іменником у формі називного відмінка однини або множини або займенниковим іменником у формі називного відмінка третьої особи однини або множини (*він/вона/воно/вони*), а також займенниковим іменником першої особи *я* у називному відмінку. Підмет координується з предикатним членом у формі числа, роду або особи.

Бажальність — узагальнена назва лінгвістичного явища, пов'язаного із втіленням бажальної модальності в мові через бажальне значення, яке реалізується в змісті релевантних синтаксичних одиниць — бажальних конструкцій. Бажальне значення — це суб'єктивно-модальне значення, суттю якого є уявлювана (ірреальна) ситуація, вірогідність реалізації якої не визначена, однак така реалізація могла б задовольнити потреби мовця (моральні, фізичні), тому є бажаною для нього. Основними конститuentами бажальної семантики є волітивність, ірреальність, оцінність, емоційність. Визначальним у формуванні бажальності є відсутність ознак адресованості,

каузативності, цілеспрямованості, що взаємозумовлює когнітивний характер передаваної інформації.

Бажальні конструкції із частками *хай, нехай* функціонують у значенні власне бажання, бажання доцільного, бажання часткового, бажання як мети, бажання як причини, бажання як наслідку, бажання-розради, побажання, бажання-гасла, заповіту.

Бажальні конструкції із частками *хай, нехай* зі значенням власне бажання репрезентують бажання «у чистому вигляді», смисл якого — у власне хотінні. Для них характерна відсутність комбінацій різномодальних значень, додаткових смислових нашарувань, які б сприяли розгортанню конструкції у відносно складну семантичну структуру. У таких конструкціях найчіткіше виявляється бажальність, навіть в ізольованому функціонуванні: — *А я й богові молюся, і на хлопців дивлюся! Мені шкода моєї молодой краси, моєї коси. Нехай цвіте, не марніє моє лице, не линяють брови! Нехай люблять мене хлопці молоді*

й хороші! Я молода, хочу всмак нажитись в світі, хочу бути щаслива і весела (І. Нечуй-Левицький).

Часто в таких бажальних конструкціях утілені думки, репрезентовані внутрішнім діалогом мовця. Більшість прикладів фіксує залучення автором невластиве прямої мови для зображення особистих думок героя, його суб'єктивного відображення певного стану речей, яке не виходить за межі внутрішнього діалогу мовця із самим собою. Відповідні конструкції є автореферентними: *Насамперед його прізвище зовсім не таке, щоб його соромитись, воно навіть сучасне, коли хочете, а по-друге, навіщо критись? Хай усі знають, що Степан Радченко пише оповідання, що він письменник, виступає в Академії і дістає оплески. Хай у сільбуді буде його книжка, і товариші, що він покинув, хай дивуються й заздять йому!* (В. Підмогильний).

Бажальні конструкції із частками *хай, нехай* зі значенням бажання доцільного виявляють додаткове, окрім бажального, значення доцільності, яке сягає сфери дебітивної модальності. Найочевидніше такий зміст виявляється в разі семантичного суб'єкта – неістоти, коли людські властивості перенесено на явища неживої природи: — *Місце вибери, Прокопику, щоб видко було ріку і село. **Най спочинуть очі бідолашного на тому, де він вік свій змарнува-а-а-ав...*** (Р. Андріяшик), а також неактивного суб'єкта: *Коні поприпинали поблизу, вкоротивши поводи, — **хай постоять, заким їм пастися*** (І. Багрянний).

У разі суб'єкта-істоти характерним для утілення такого значення є різноспрямованість суб'єкта бажання та семантичного суб'єкта – третьої особи: *К і р а К а р л і в - н а (сама). Ось яким панікерам ми доручаємо виховання наших ніжних дітей! Цього так не можна залишити! **Нехай Нил їй покаже! Та гарненько!*** (Ю. Яновський). Найчастіше кваліфікація бажаної ситуації як кращої лексично виражена засобом відкомпаративної частки *краще (ліпше, лучче)*, яка функціонує разом з обов'язковою модальною часткою *би*. Конструкції можуть функціонувати у складі поліпредикативної конструкції або складного синтаксичного цілого компаративного змісту. Компаративність двох ситуацій: бажаної, доцільної і негативно оціненої – може не виявляти експліцитного вираження: *Раяли і Оленку дати, і батько таки намагався, та я подумала: навіщо їй та грамота? Тепер багато є тих грамотних, а їсти нічого. **Хай краще приучається до хазяйства*** (Панас Мирний).

Бажальні конструкції із частками *хай, нехай* зі значенням бажання часткового вказують на очікуваний мовцем компенсаційний ефект від здійснення названої ситуації через неможливість отримання більшого. Конструкції здебільшого граматично марковані за допомогою видільної частки *хоч*: *Під хатами багатих вони*

спинялись, підіймали догори корогву і на весь голос гукали: — Земля і воля. Коли поховались, **нехай хоч чують**. Се їм, як перець собаці... (М. Коцюбинський).

Значення бажання часткового може бути реалізоване в умовах складної поліпредикативної одиниці з умовно-наслідковим відношенням, де бажальна конструкція є її частиною: *Князь Святослав перезирнувся з воєводою Бождаром, Микулою, отроками і по їхніх очах побачив, що вони думають так само, як він. Що ж, коли смерть, **то нехай в бою**...* (С. Скляренко).

Бажальні конструкції із частками *хай, нехай* зі значенням бажання як мети репрезентують зумовлене бажання. Реалізація його потребує препозитивної інформації щодо передумов виникнення бажаної ситуації. Функціонуючи в синтаксичному комплексі антецеденто-консеквентивного характеру як залежна частина складного речення або як окрема синтаксична одиниця, вони залишають формальну незалежність і змістову повноцінність. Особливо виразно значення бажання як мети постає у разі неагентивного виконавця: — *Це Мокоша <...> А тепер я дам її тобі, **нехай допомагає*** (С. Скляренко).

Бажальні конструкції із частками *хай, нехай* зі значенням бажання як причини репрезентують зумовлене бажання. Вони вказують на підстави продукування ініціальної спонукальної конструкції, зокрема, у разі прохання, пропозиції. Функціонуючи в синтаксичному комплексі цільового характеру як залежна частина складного речення або як окрема синтаксична одиниця, вони залишають формальну незалежність і змістову повноцінність: — *Тіточко, голубочко, — заторохтіла та. — Пустіть її. **Хай вона хоч трохи провітриться*** (Панас Мирний).

Бажальні конструкції із частками *хай, нехай* зі значенням бажання як наслідку репрезентують зумовлене бажання. Їх реалізація потребує контексту, у якому

бажання постає як консеквент щодо стимульованої мовцем ситуації. Конструкції функціонують у синтаксичному цілому в постпозиції до спонукальної конструкції, семантичні суб'єкти у яких різні, а суб'єкт мовлення один. Потреба у використанні бажальної конструкції, призначеної для розгортання змісту спонукальної конструкції, девальвується в разі відсутності останньої. Конструкції позначені негативнооцінним навантаженням, що посилює емотивність усього висловлення загалом: — *Хлопці, — звернувся він до своїх волохів, — стягніть з нього чоботи та почастуйте киями по п'ятах! Хай затанцює на морозі босий!* (В. Малик). Обслуговуючи переважно сферу розмовно-побутового мовлення, вони легко припускають продукування аномативних, просторічних варіантів семантичного наповнення: — ...*Ой, та й спишу я всю досаду на листу, — журився дівочий голос: — Ой, та й пошлю я в славний город Пол-та-ву... — Пошли, пошли, — насмішуватий парубоцький голос: — Пошли, дівко, і прямо до голови горсовета. Хай сучий син почитає, як його хрещеники — розкуркулені, то так...* (І. Багрянйй).

Бажальні конструкції із частками *хай, нехай* зі значенням бажання-розради репрезентують результат роздумів мовця над певною проблемою: <...> *краще вже їй не попадатись у боярські руки... Нехай живе у полі, в хижках з нами, поки підросте і прийде до нас княжич Володимир* (С. Скляренко). Конструкції можуть бути позначені негативнооцінною експресією, імпліцитною або граматично підкріпленою за допомогою загальнозаперечних конструкцій *Не треба було робити*: — *Не журіться, тітко! — утішає Карпо. — Хай вони поткнуться до миру... Я перший почну гукати! Не їх дукачів мир послухає. <...> Не послухає їх мир. Ніколи! <...> Ще побачимо, чий батько старший! Їх три, а нас*

сотня. Хай не чіпають, коли хочать у миру жити... Не журіться! (Панас Мирний).

Бажальні конструкції із частками *хай, нехай* найбільш органічно втілюють значення побажання завдяки втіленню в них низького рівня контрольованості ситуації. Вони виражають переважно добропобажання й мають фразеологізовану форму, яка припускає варіативність семантичних складників. Об'єктом побажання може бути друга або третя особа, сам мовець, а також узагальнена особа. Граматичними маркерами об'єкта бажання є займенникові іменники першої або другої особи, іменник або займенниковий іменник третьої особи, а також займенникові іменники та прикметники типу *кожний, усі, ніхто* відповідно.

Широко розповсюджені в розмовно-побутовому мовленні, ці конструкції мають широкий спектр функціонування: від привітання до прокльону (останнє значення вирізняється серед інших негативною конотацією): *Доню моя мила, доню моя люба! Багацько ти мене журила, та нехай тобі господь подарує!* (Марко Вовчок); *Тут ігумен звернувся до хазяїна дому і з жалем сказав: — Нехай Бог дасть щастя дитині на тім шляху, на який вона ступає* (О. Назарук); — *Ось я поцокаюсь з панночкою. Будьмо здорові. Хай наші вороги вигинуть, — і Федір, цокнувшись чаркою, зразу вихилив* (Панас Мирний); — *Проти візантійського Христа я боротимусь мечем, Улібе, а допомагатиме мені Перун. — То нехай кожному з нас допомагає його бог, — закінчив князь Уліб* (С. Скляренко).

Бажальні конструкції із частками *хай, нехай* зі значенням бажання-гасла сигналізують про ідею, підтримання якої із боку узагальненого реципієнта є бажаною ситуацією, орієнтованою на перманентність. Конструкції відрізняє патетичний характер. Для них характерне переважання ознак статичності в семантичному наповненні структури. За суб'єкта-істоти значення

маркують предикати стану типу *жити*. У разі суб'єкта-неістоти можливі предикати стану, а також динамічні предикати, що вказують на лексичну метафоризацію. *М а з а й л о. — Браво! Хай живе Мазєнін!.. Хай живе Мина Маркевич Мазєнін. Ура-а! ... Хай живе Мазайлович!* (М. Куліш); *А тепер вона раптом набірала всі права горожанства, вона не загрожувала небезпекою, вона навіть мала гарний золотисто-блакитний, неба й сонця прапор, на якому його ніжність і зворушення мали законну, гарну, влучну формулу: «Хай живе вільна Україна!» Хай живе його дитинство, хай живе та мова, на якій його мати співала йому колискових пісень, хай живуть ті гаї, ті степи, які соками й духом своїм жили його, хай живе та пісня, якої співали вечорами його товариші парубки й дівчата «на улиці»* (В. Винниченко).

Література

1. Вихованець І. Р., Гроденська К. Г., Загнітко А. П., Соколова О. С. Граматика сучасної української мови. Морфологія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ : Наук. думка, 1992.
3. Загнітко А. П. Український синтаксис: теоретико-прикладний аспект. Донецьк, 2009.
4. Кадомцева Л. О. Українська мова. Синтаксис простого речення. Київ : Вища школа, 1985.
5. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. Київ : Вища школа, 1994.
6. Ткач П. Б. Значення преференційності та способи його вираження в українській мові: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2004.

**ВАРИАНТЕН ЯТОВ ИЗГОВОР С ПОВЕЧЕ
ОТ ЕДНА ГЛАСНА ФОНЕМА В ДИАЛЕКТИТЕ
ОТ ЮЖНАТА ПОЛОВИНА
НА ЯТОВИЯ ИЗОГЛОСЕН ПОЯС**

Ушева Катерина

*главен асистент, доктор,
Институт за български език «Проф. Любомир Андрейчин»,
Българска академия на науките
ushevakatq@gmail.com*

Обект на изследване в статията са говорите от южната половина на ятовата изоглосна зона (пояс) — диалектите в Разложко, Гоцеделчевско, Санданско, Петричко, Сярско, Драмско, Валовишко и Солунско. Целта на изследването е да проследи вариантноста в развоя стб. Ъ в силна за фонемата позиция — под ударение пред твърда съгласна или пред сричка, съдържаща непредна гласна. Езиковият материал е ексцерпиран от трети том на изданието Български диалектен атлас и други източници, посочени в библиографската справка в края на статията.

Промените в гласежа на старобългарския вокал Ъ (ѐ), засвидетелствани в съвременните българските диалекти, най-общо очертават две посоки в развоя на вокала: към неговото по-голямо *разширяване* и преминаване в непредна гласна 'а или *стесняването* му в преден е — вокал [Мирчев 1978: с. 50, 108, 119]. Тези *изменения* обикновено се означават с термина *ятов преглас* и *са резултат от въздействието* на няколко фонетични фактора: *ударението* и *вокално-консонантното обкръжение* в думата, т.е. вид на съгласната (твърда или мека) и на сричката (твърда или мека), предхождаща наследника на ятовата гласна [Стойков 1963: с. 313]. В зависимост от фонетичните условия, в отделните диалекти от южната половина на ятовата изоглосна област, се открива най-разнообразна фонетична реализация на съвременните застъпници на стб. Ъ — ê, 'а, е, ^йе [вж.

Ушева 2020: с. 77-99]. В разглежданата езикова територия ятовият вокал се застъпва както от широките гласни *ê*, *'a*, характеризиращи източнобългарския ареал в тази фонетична позиция, така и от по-тясната в сравнение с тях гласна *e*, с която се отличава западнобългарското наречие [Ушева 2020: пак там]. Наред с това в редица диалекти, в резултат на все още действащи, живи процеси в развоя на *Ъ*, е регистрирана повече от една гласна, наследник на вокала.

Вариантен ятов изговор (с повече от една гласна фонема)

А) Вариантен изговор с две широки гласни *'a//ê* < стб. *Ъ*

Този тип е разпространен в Гоцеделчевско, в част от диалектите от областта Чеч и в Североизточносолунско. Той *е възникнал в резултат на силно разколебания гласеж* на вокала *ê* и засилената тенденция към по-голямото му разширяване към гласна *'a*. Фонетично старинният ятов наследник *ê* в тези диалекти се реализира по два начина:

1) като *'ä* (с по-голям разтвор), често сливащ се с гласна *'a*, предхождан от фонологично мека съгласна;

2) като звук *ê*. Като консонантът пред него е фонологично мек в преобладаващата част от облиците. В по-редки случаи, предимно в чечките диалекти, съгласната пред *ê* е затвърдяла.

Реализацията на гласните *ê* (*'ä*) и *'a* в гоцеделчевските диалекти не показва конкретна зависимост от обкръжението в думата. Вокалът *ê* (*'ä*) е *свободен, факултативен вариант* на основния *'a*. Вариантността е регистрирана в думи като *гул'äm//гул'ам*, *б'äl//б'алу*, *нив'äста*, наред с по-разпространените „якави” форми *бр'ас*, *л'ап*, *л'атну*, *мл'аку*, *с'ану*, *т'асту*, *тр'ава* (Беслен); *нив'äста//нев'äста*, *гул'äm*, *б'äl*, но и *бр'ас*, *д'äдо*, *д'äсна*, *кол'äно*, *л'äто*, *мл'äко*, *м'äсто*, *пр'äсно*, *р'äка*, *сн'ак*,

с'ано, ср'ада, см'ах, тр'ава (Илинден); *д'е́до//д'адо, л'е́п//л'ап, нев'е́ста, ср'е́да, в'е́ра, р'е́ка, б'е́ла, гол'ам, изл'а́ва, л'а́тно, мл'а́ко, н'а́кой, пл'а́ва, св'ат, с'ано, тр'а́ва, чув'а́к* (Добротино).

И докато в гоцеделчевските диалекти развоят *ê > 'а* е в завършващ етап с преобладаващи облици с гласна 'а, то в някои чечки диалекти (Вълкосел, Туховища — Горна махала), той се открива в начален етап, с по-често срещан вокал *ê*: *н'е́шту, л'е́ба, зв'е́р, сре́да, сме́шну//м'а́ста, л'а́ха, изва́рт'ану, нив'а́ста*. Подобно положение е зарегистрирано и на юг в диалектите от Драмски Чеч: *бе́с, ре́ка, ви́де́т//д'а́до, мл'а́ко, гн'а́зду* (Ракишен, Дебрен, Ловча) [Иванов 1977: с. 76].

Зачатъци на този *активен процес* са засвидетелствани и в заровския диалект в Североизточносолунско. В него се откриват множество вариантни двойки, в които факултативно се редуват двете гласни: *б'ал// б'е́л, б'алу// б'е́лу, б'ас// б'е́с, б'алкъ// б'е́лкъ, л'ан// л'е́п, м'асту// м'е́сту, мл'аку// мл'е́ку, д'а́ду// д'е́ду, н'аснъ// н'е́снъ, нив'астъ// нив'е́стъ, л'ату// л'е́ту, пр'аснъ// пр'е́снъ, м'аръ// м'е́ръ* и пр. [В.-Хотева, Керемидчиева 2000: с. 106, 151, 258, 259, 271].

Б) Вариантен ятов изговор 'а//е с тясна и широка гласна

Среща се в някои южнопетрички и сандански говори: *б'а́гаиш, г'а́до* 'дядо', *гол'а́мо, жил'а́зо, изл'а́гла, н'а́кой*, но и *де́до, не́кой, свет, снeк* (Черешница, Санданско). Същият ятов изговор е засвидетелстван и в диалекта на село Беласица (Петричко), в който покрай по-честия континуант гласна 'а, в някои облици се среща и факултативното ѝ редуване с *е*: *б'а́гай, б'а́ла, бр'ас, вр'а́лата, г'а́до* 'дядо', *гол'а́м, изл'а́ва, кол'а́но, л'ат, л'а́тна, м'а́сто, н'а́кой, нев'а́ста, р'а́тку, р'а́ка, сл'а́гат, ср'а́да*, но и *ве́рват, ве́рно, ре́тку, седе́нка*. Вариантността на вокала е свързана с преходното местоположение на този

диалект между западнобългарския „същински” петрички говор и източния по тип „струмски”, обхващащ диалекти от Валовишко и Сярско. Преходният характер на говора на Беласица е засвидетелстван в историческия развой на неговия вокализъм [БДА 1975: к. № 1–28, 38–42].

Колебание се открива и в някои гоцеделчевски диалекти, където *основно* $\acute{e} > 'a$: *б'ал, б'агало, вр'ала, гол'ам, д'адо, измр'аха, кол'ано, л'ак, л'ато, л'аска, мл'ако, нев'аста, остар'ала* (Ляски.); *б'ала, в'ара, гол'ам, гр'ах, др'ан, кол'ано, л'ап, л'ато, мл'ако, нев'аста, сн'ак, ср'ада, с'ано* (Гърмен). В редица случаи обаче гласната $\acute{e} < \text{Ђ}$ в тях се е стеснила до *е*: *бѐха, бѐгам, брес, гнѐздо, предѐх, плетѐх, сѐкъл, смех, сѐнка, седѐнка, трѐва, трѐска, човѐк, дрѐмка, обѐдват*. Разколебаният характер на вокала проличава и в някои дублетни форми, в които факултативно се редуват двете гласни фонemi: *дрѐнка//др'ан, сѐно//с'ано*.

По-различно е положението в югоизточносанданските говори около Мелник. В тях преобладава застъпникът *е* $< \text{Ђ}$: *дѐдо, с. трѐва, голѐма, плѐва, лебо, вѐра, бѐа, бѐга, обет, врѐва, вѐтар, човѐк, прѐсна, млеко, мѐсто, дѐца, сѐнка, бѐла, лѐто, смех, брест, видѐл, бѐгат, грех, лѐтоска*, а широкият ятов континуант *'а* е позиционно ограничен и зависим от консонантното обкръжение в думата. В диалектите на Хърсово, Златолист и Марикостиново гласна *'а* се среща в отделни облици само след ограничен брой съгласни (*л', н', м', д', б', с', з'*), които *пазят мекостта* си пред *э*: *вид'ало, гол'амо, гол'ам, изб'агал, м'асто, л'ап, л'абове, пл'аскат, пл'амна, с'ах, с'ал, с'ала, фл'авам, изл'ава, з'аам, сл'авам, дл'ато* (Хърсово) (*вид'ало, гол'амо, изб'агал, л'ап, м'асто* (Златолист); *гол'ам, л'ап, с'анка* (Марикостиново). Зарегистрираните случаи с *а* $< \text{Ђ}$ показват, че ятовият преглас в тези диалекти все още не е завършил напълно и се осъществява в най-ново време. В тях широката гласна *'а*

фонетично се е превърнала в тясната *е*, в резултат на действащата засилена тенденция за стесняване на гласежа на наследника на старобългарския вокал Ъ. Сравнително по-малко облици с *широк ятов континуант*, и то ограничени *само след съгласна л'* (от палатален ред): *гол'ам, гол'ама л'ап*, се откриват в съседните им диалекти: Лиляново, Любовка, Сугарево, Кашина, Кърланово, Лозеница, Рожен, Виногради, Хотово, Левуново. Те са лексикализирани остатъци от по-старо състояние на тези говори.

Във връзка с развоя на стб. Ъ диалектите от южната част на изоглосния пояс заемат централно място в българското езиково землище, тъй като на тази езикова територия се разкриват почти всички тенденции в развоя на вокал Ъ, регистрирани в съвременните български диалекти: наличие на източнобългарските широки вокали (*'а, ё*) и на по-тесния в сравнение с тях западнобългарски континуант *ѐ*. Фонетичната реализация на застъпниците е показателна за постепенния преход, който осъществяват тези говори между българския диалектен *Изток* и диалектния *Запад* [вж. Ушева 2020: пак там].

Поради все още действащите активни (живи) процеси, се разкриват и редица междинни (вариантни) положения в някои диалекти. В тях ятовият развой все още не е осъществен напълно. Това положение отрежда специално място на говорите от южната половина на изоглосната област сред останалите български диалекти, защото в тях все още можем да наблюдаваме ятовия развой, при това в най-нови времена.

Литература

1. Български диалектен атлас. Том. III. Югозападна България. София, 1975.
2. Вакарелска-Чобанска Д. Речник на говора на село Хърсово, Мелнишко. Благоевград, 2006.

3. Вачева-Хотева М., Керемидчиева С. Говорът на село Зарово Солунско. София, 2000.
4. Иванов Й. Н. Български диалектен атлас. Български говори в Егейска Македония. Т. I. Драмско, Сярско, Валовишко и Зиляховско. София, 1972.
5. Иванов Й. Н. Български преселнически говори. Трудове по българска диалектология. Т. 9. София, 1977.
6. Кочев И. Българска фонология, София, 2010.
7. Мирчев К. Историческа граматика. София, 1978.
8. Сребранов Р. Чечкият говор. София, 2007.
9. Стойков Ст. Ятовият преглас в български език. БЕ. Кн. № 4–5. София, 1963. С. 313–332.
10. Ушева К. Атлас на вокално-консонантното взаимодействие в южната част на ятовата изоглосна зона. ЮЗУ «Неофит Рилски», Благоевград, 2020. С. 1–150.
11. Цанов Б. Фонологичната система на петричкия говор. *Проблеми на българския език в Македония*. МНИ, София, 1993. С. 129–189.
12. Цанов Б. Морфологичната система на петричкия говор. *Лингвистични студии*. МНИ, София. С. 268–324.

Ушева Катерина

ВАРІАТИВНА ЯТОВА ВИМОВА БІЛЬШЕ, НІЖ З ОДНІЄЮ ГОЛОСНОЮ ФОНЕМОЮ В ДІАЛЕКТАХ ПІВДЕННОЇ ПОЛОВИНИ ЯТОВОГО ІЗОГЛОСНОГО ПОЯСУ

Об'єктом дослідження в розвідці є говори південної частини ятової изоглосної зони (поясу). Мета дослідження — простежити варіативність у розвитку давньо-болгарського Ъ у сильній фонемній позиції.

Ці діалекти посідають центральне місце на болгарському мовному поприщі, тому що розкривають майже

всі тенденції в розвитку вокалу Ъ, зареєстрованого в сучасних болгарських діалектах: наявність східно-болгарських широких вокалів (’ӑ, ӗ) і тіснішого, у порівнянні з ними, західно-болгарського континуанту є.

Через те, що все іще діють певні активні (живі) процеси, розкривається й низка проміжних (варіантних) позицій, у яких ятовий розвиток не повністю здійснений і ці процеси відбуваються і зараз.

ВЕРБАЛЬНИЙ ОБРАЗ ЧОРНОБИЛЯ В СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Фурат Олена

*здобувачка ступеня доктора філософії
кафедри української мови,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди;
викладачка кафедри української мови і літератури
відділення слов'янських мов,
Стамбульський університет
o.v.furat@gmail.com*

Аварія на Чорнобильській атомній електростанції 26 квітня 1986 р. стала сенсаційною трагедією на території СРСР, сколихнула весь світ і розділила історію на «до» і «після». Тема Чорнобиля посіла одне з провідних місць в українській літературі, особливо одразу після трагедії й ще кілька десятків років по тому. Багато відомих письменників присвятили свої твори найстрашнішій катастрофі людства. Серед українських науковців, що досліджували тему Чорнобиля в українській літературі та публіцистиці, найбільш відомими є О. Астаф'єв, Н. Бара-

новська, В. Галич, І. Михайлин, В. Моренець, О. Харлан [Нетреба, 2016: с. 63].

Тему Чорнобильської катастрофи в українській публіцистиці представлено творами письменників і журналістів, які здебільшого збирали інформацію про перебіг тогочасних подій та їхні наслідки для всього населення. Українські письменники-вісімдесятники писали про аварію з наголосом на психологізмові, вони звертали увагу на те, яким було життя до трагедії і як змінилося після неї. Серед них помітними стали нариси Ліни Костенко, Олеся Гончара, Дмитра Павличка, Юрія Щербака, Івана Драча та ін.

Протягом 35 років з моменту катастрофи на ЧАЕС сприйняття цієї події та її наслідків істотно змінювалося. Чорнобиля як місця аварії вже немає, залишилися тільки зміни, що відбулися внаслідок вибуху на четвертому реакторі — екологічні, соціальні, політичні. Нові соціально-екологічні умови, що склалися в країнах східної Європи після аварії, динамічно відтворюються в мовній організації чорнобильської літератури й визначають напрями формування «чорнобильського» словника, який, своєю чергою, демонструє розширення семантичного поля лексики *Чорнобиль*.

У сучасному українському мовомисленні образ *Чорнобиль* вирізняється тим, що його можна чітко хронологізувати й простежити в реальному часі механізми метафоризації й аксіологізації. Під впливом потужних екстралінгвальних чинників за надзвичайно короткий проміжок часу номінація *Чорнобиль* розширила свій асоціативно-семантичний потенціал [Гоцинець 2004: с. 21].

У постчорнобильській публіцистичній літературі, що намагалася осмислити причини й наслідки техногенної катастрофи світового масштабу, відстежується оновлення й специфічна аксіологізація словника [Гоцинець 2010: с. 107]. Саме завдяки тому резонансу, що викликала

трагедія, та масовому й всебічному опису причин і наслідків аварії, можна прослідити шлях трансформації топоніму *Чорнобиль* у лінгвопрецедентний феномен. І першим етапом цієї трансформації можна вважати медійне висвітлення Чорнобильської катастрофи, що забезпечило ознайомлення більшості членів суспільства з майбутнім феноменом.

Завдяки широкому висвітленню чорнобильських подій і постподій у ЗМІ, відбувається метонімічний зсув, і лексема *Чорнобиль* починає позначати безпосередньо ядерну катастрофу, ніж місто, у якому ця катастрофа відбулася. На наступному етапі відбувається метафоричний зсув, у результаті якого лексема *Чорнобиль* набуває таких метафоричних значень, як «екологічна трагедія», «техногенна аварія», «катастрофа» та ін. На цьому етапі також виникає чорнобильський фольклор і здійснюється міфологізація катастрофи.

Одночасно навколо цієї центральної лексеми виникає цілий ряд асоціативних і нових понять: «діти Чорнобиля», «переселенці», «ліквідатори», «чорнобильський слід», «чорнобильське забруднення» та ін. Окрім цього, як коментує дослідниця І. Гоцинець, у «чорнобильському» словнику активними одиницями стали *атомна станція, аварія, реактор, четвертий блок, саркофаг, зона, зона відчуження, радіація, радіаційний/радіоактивний, атом, атомний, нукліди, радіонукліди, стронцій, цезій, плутоній, дозиметр* і т. ін. [Гоцинець 2010: с. 108]

Кожна країна, якої близько торкнулася чорнобильська трагедія, намагалася по-своєму розповісти про події, що відбувалися, з урахуванням власних національних інтересів. Не є винятком і Білорусь. Чорнобильська трагедія отримала значне відображення у творчості багатьох прозаїків, поетів і публіцистів Гомельщини. Безумовно гучними літературними подіями стали роман І. Шамякіна «Злая зорка», повісті Б. Саченко

«Родны кут», «Еўка», вірші М. Метлицкого, книга публіцистики С. Алексієвич «Чорнобильська молитва». Одразу після трагедії, Чорнобиль поставав для білоруських літераторів перш за все як катастрофа, яку можна порівняти з війною, тобто з тим, що руйнує правила та устої, змінює зв'язки між людьми, порушує екзистенціальні питання [Чернякевич 2021].

І якщо для Білорусі Чорнобильська катастрофа стала насамперед демографічною проблемою, то українці почали говорити про культурну руйнацію. Уперше серед кіл інтелігенції у 80-ті роки з'являється термін «духовний Чорнобиль» [Гундорова]. Він характеризує поширення руйнівної катастрофи на інші аспекти тогочасного життя — мову, культуру, духовність. У сучасній Україні поняття «духовний Чорнобиль» здобуває особливо широку популярність: цим поняттям позначаються глобальні духовно-релігійні, екологічні, національні загрози.

Іншою є картина чорнобильської трагедії в сучасній білоруській публіцистиці. Починаючи з 1991 року в Білорусії діє «чорнобильська» політика — «комплекс державних заходів, спрямованих на ліквідацію, мінімізацію та подолання наслідків катастрофи на ЧАЕС» [Степанов 2010: с. 13]. Основним інструментом цієї політики є Державна програма. Починаючи з 2008 року, коли було прийнято рішення про будівництво Білоруської АЕС в м. Островце, ця політика направлена на зменшення згадок про негативні наслідки катастрофи: «Держава намагається всіма силами стерти пам'ять про Чорнобиль, над Білоруссю опустився такий самий саркофаг, як над реактором в Чорнобилі» [Смольникова].

У публіцистичних творах українських, білоруських і російських авторів попередніх років переважають спогади, хронології, свідчення очевидців, ліквідаторів і переселенців. Проте серед сучасних видань, можна побачити новий погляд на цю трагічну тематику. Аварію

на ЧАЕС починають розглядати не в тому аспекті, як вона вплинула на навколишнє середовище, а з точки зору майбутніх перспектив відновлення покинутих територій, багатой історії Полісся. У творчості М. Камиша Чорнобиль постає у новому світлі — як приваблива для відвідування зона. А одна з відомих сучасних письменниць-публіцисток О. Забужко у своєму есе «Планета Полин» привертає увагу до ідеї: «А ще згодом з'ясувалося, що і з жахом ... людина здатна навчитися жити. І ось це, як на мене, і є найважливіше в усій цій історії» [Забужко].

Отже, чорнобильський публіцистичний дискурс хоч і набув тотальних форм, сьогодні має циклічний характер — актуальність теми поновлюється щороку напередодні дати трагедії. Вербалізації цієї теми підпорядкований характерний «чорнобильський» словник, який відбиває входження в загальномовну практику вузькоспеціальних термінів, а також засвідчує розширення семантичного поля образу *Чорнобиль*.

Література

1. Гоцинець І. Мовний образ чорнобильської зони у поетичній мовотворчості кінця ХХ ст. *Культура слова*. Вип. 73. 2010. С. 107–114.
2. Гоцинець І. «Чорнобиль болем України вічно буде мучити мене...» (семантичний розвиток образу Чорнобиля у мові художньої літератури 80-90-х років ХХ ст. *Культура слова*. Вип. 64. Київ, 2004. С. 21.
3. Гундорова Т. Пост-Чорнобиль: катастрофізм як нова національна ідея. 2012. URL : <https://life.pravda.com.ua/columns/2012/04/26/101231/>
4. Забужко О. Уривок з есе «Планета Полин». *Збірка «З мави книг і людей»*. Чернівці, 2012. URL : <https://www.facebook.com/uinp.gov.ua/posts/>

5. Нетребба М. М., Грудєва М. О. Чорнобильська трагедія в українській публіцистиці останнього десятиліття. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*. Вип. 2 (26). 2016. С. 63–67.
6. Смольникова В. Наслідки Чорнобиля довго будуть позначатися на білорусах. URL: <https://www.dw.com/ru/последствия-чернобыля-долго-будут-сказываться-на-белорусах/a-38413201>
7. Степанов А. Политика Чернобыля в Беларуси в 1986-2008 годах: формирование и проявления дискурс-коалиций. Вильнюс, 2010. С. 210. URL: <https://epublications.vu.lt/object/elaba:2016649/>
8. Чернякевич Т. Чернобыль в белорусском кино и литературе. 2021. URL: <https://belsat.eu/ru/news/26-04-2021-chernobyl-v-belorusskom-kino-i-literature-chto-pochitat-posmotret-i-kak-otsenit/>

СЛОВ'ЯНСЬКІ ЛІТЕРАТУРИ У СВІТОВОМУ КУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ. ІСТОРІЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ.

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В ДЗЕРКАЛАХ РОМАНТИЧНИХ ЛІТЕРАТУР СЛОВ'ЯНЩИНИ

Василенко Яна

*кандидат філологічних наук, викладач,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди
jana.wasylenko@gmail.com*

Козацтво — унікальний прояв історичного буття нашого краю. «Генетичний архетип», що не тільки формував ментальність тутешнього народу в часи становлення нації, не тільки разюче вплинув на саму природу її духовно-культурного буття, а й надалі підтекстно прочитується в тих чи тих явищах і процесах новітньої доби. Присутність його настільки не завжди помітна, наскільки стабільно незмінна. Скажімо, — від названої у 1656 р. арабським мандрівником Павлом Алепським України «Землею козаків» до «Козацької держави» (1995) Валерія Шевчука чи «Республіки козаків» (2005) Григорія Нудьги.

Це в часі. А в просторі тематика й проблематика українського козацтва зримо ввійшли в літературне життя інших країн, передусім, зрозуміла річ, наших сусідів — Росії та Польщі, чий долі складно, значимо й поспіль неоднозначно століттями перетиналися з долею і долею вітчизняного етносу. Утім створене тамтешніми авторами при всіх їхніх художніх здобутках (останніх було чимало) мало більше вторинний, похідний характер, адже вияскравлювалося не так своїм, як відбитим світлом.

Беззаперечним свідоцтвом того є те, що в сусідніх літературах апріорно не існувало питомого, суто свого, наскрізь органічного прологу козацького наративу. Натомість, по-перше, вже з XV-XVI ст. у нас побутував колоритний фольклор з його думами («Козацьке життя», «Козак Голота», «Іван Богун», «Про Сулиму, Павлюка та Яцька Остряницю» та ін.), а також історичними піснями про лицарів степу («Ой на горі огонь горить», «Добrivечір тобі, зелена діброво», «Ой за темними лісами» тощо). А по-друге, вже у вимірі письменницького простору, — постав неоцінимий феномен «Енеїди» (1798) Івана Котляревського — першого друкованого твору, написаного живою українською мовою, що знаменно ввів у культурне життя XIX ст. хоча і травестований, наскрізь гумористичний, однак при всьому тому виписаний з теплом й симпатією образ непогамовної козацької стихії. Тим-то саме романтична доба з її програмним тяжінням до *народності* (фольклору) та *історизму* (сцен призабутої давнини) стала часом кульмінаційного розквіту топосу козаччини.

Першими з українських романтиків, хто звернувся до нього як суто самодостатнього, великого, патріотичного та відповідального виміру, були представники Харківської школи романтиків — молодого об'єднання письменників — Левка Боровиковського («Гайдамаки» (1830), «Бандурист» (1830), «Козак» (1831), «Палій» (1841) та ін.) та Амвросія Метлинського («Бандурист» (1830), «Козак» (1831), «Козак та буря» (1839), «Гетьман» (1839), «Козачая смерть» (1839), «Козачі поминки» (1839) тощо. У цих та інших літераторів-романтиків козак постав органічним складником українського буття, історії, народу, навіть природного довкілля. Безумовно, це один з найбільш задушевних образів українського письменства, символ і розпізнавальний знак останнього. Не випадково він поспіль асоціюється з грізними силами природи,

у чомусь він навіть демонічний, піднятий творчою уявою над часом та обставинами.

Суттєвий інтерес становить індивідуальна інтерпретація козацтва в такого віломого українського суспільного й науково-творчого діяча, як Микола Костомаров: байронічна драма «Сава Чалий» (1838) про козацького полковника. Письменник постає симпатиком українсько-польського зближення, проголошує ідею братнього єднання.

Кульмінаційною фазою розвитку топосу «козаччини» стала творчість Тараса Шевченка. Про Січ і її насельників-козаків він оповів у творах «До Основ'яненка» (1839), «Іржавець» (1847), «Назар Стодоля» (1843), «Чернець» (1847), «Невольник» (1847, 1859), «Ой крикнули сірії гуси» (1849), «Хустина» (1859), «Іван Підкова» (1859), «Тарасова ніч» (1838), «У тієї Катерини» (1867), «Гамалія» (1842), «Гайдамаки» (1841), «У неділеньку у святую» (1848).

Козак — центр персоніфікованого світу поета. Саме з його постаттю безпосередньо зв'язані сповнені пафосу та гуманізму роздуми Кобзаря про долю свого народу, його минуле, сучасне й навіть майбутнє. Шевченко свідомо ідеалізував козацтво: для поета його представники — це справжні лицарі, безкорисні захисники рідного краю, люди величні й водночас героїчні. Вони є носіями ідеалів честі, віри, жертвовності. Тож не випадково останній пристанок бачився йому згідно з козацьким звичаєм — у кургані «серед степу широкого».

Дещо по-іншому писав про козацтво Пантелеймон Куліш, що мотивувалося спробами подолати інерцію романтизму. І коли в «Чорній раді» (1845, 1856) він ще обдаровує козаків симпатією й теплим словом, але вже у своїх пізніших публіцистичних виступах гостро починає критикувати будь-які намагання літературно-художньої (а також політичної) ідеалізації цього унікального

станового типу, який попри все зіграв в діяннях України виняткову роль.

Вершина козацької лінії в романтичному письменстві українсько-російського культурного порубіжжя це, безумовно, творчість Миколи Гоголя, передусім же його знаменита повість «Тарас Бульба» (1835, друга редакція 1842). Тут свою безпосередню роль зіграли як козацький родовід письменника, так і почуття шанобливості до цієї землі та її народу, котре він проніс нерозтраченим через усе життя. Гоголь створив докладний, пластично вивершений образ Запорозької Січі та її представників — бувальців-козаків, зосереджуючись, в основному, на металевих і психологічних особливостях цих типажів. Автор виразно поетизував й ідеалізував козаків, водночас вбачаючи в них шибайголів чи гультяїв, однак підкреслював, що власне вони були єдині справжні герої; надійні захисники рідної землі, віри, самого укладу життя мешканців-степовиків. Крім того, контрастно протиставив пафос героїчного життя запорожців сірості сучасних йому буднів, обезличеності чи то канцелярської, чи то поміщицької Росії — країни «мертвих душ».

Неприхованим козакофільством дихають науково-публіцистичні статті Гоголя «Роздуми Мазепи» (1834–1835), «Про видання історії Малоросійських козаків» (1834), «Погляд на укладання Малоросії» (1834), незавершений роман «Гетьман» й ще такі повісті з циклу «Вечори на хуторі біля Диканьки», як «Страшна помста» (1831), «Ніч перед Різдом» (1831), «Пропала грамота» (бл. 1829–1931).

Прикметно, що українське козацтво ввійшло повноправною, широко розбудованою тематикою в літературний обіг Росії. Априорі зображення його мотивувалося складним комплексом художніх й ідеологічних чинників. Звідси — стереоскопія поданої теми, її справжнє багатоголосся. Так, письменник-декабрист Кіндрат Рилєєв

у своїх творах (думи «Богдан Хмельницький» (1823) та «Петр Великий в Острогжске» (1823), поема «Войнаровский» (1824), вірш «Палей» (1825)) зображує козацьких ватажків як справжніх патріотів своєї Батьківщини, борців за її волю та процвітання. Вони — носії стихії спротиву будь-якій формі суспільного гноблення. Не менш істотним є й те, що образ козацьких гетьманів у російського поета узагальнюється, він не деталізується, а навпаки, художньо абстрагується, й у такому вигляді стає співзвучним актуальним реаліям його доби: тут діяння давноминулі безпосередньо кореспондують з політично-духовним кліматом дореформеної Росії.

Натомість Олександр Пушкін піднімає козацьку тему не як важливу й цікаву саму собою, а як відгалуження теми величі Російської імперії. У поемі «Полтава» (1828) зосереджується на одній з найбільш колоритних постатей козацької історії — гетьмані Іванові Мазепі. Показово, що виходячи з офіційної російської історіософії, поет вкрай негативно оцінює й саму особистість непокірного козацького очільника, і його діяння. Щоправда, критика ведеться передусім з позиції морального осуду, натомість місце дії твору та його головні персонажі відтіняють й звеличують геній Петра І.

До теми українського козацтва зверталися ще й такі російські прозаїки, як Федір Глінка («Зиновий Богдан Хмельницький», 1819), Георгій Аладьїн («Кочубей», 1827), Орест Сомов («Гайдамаки», 1826-1829), Григорій Данилевський («Уманская резня»), Володимир Даль («Савелий Граб», 1842). Із провідних польських романтиків українську лінію (тож завідомо козацьку тематику й проблематику) розвивав уродженець нашого краю Юліуш Словацький. Він натхненно поетизував наш край — «землю степу гладку й рівненьку», у чиїх «блакитних полях» так «сумно душі», вчувається

присутність Бога, бо ж то для нього тут «все цвіте і все в'яне». «Duma ukraińska» (1826), «Żmija» (1832), «Wacław» (1839), «Sen srebrny Salomei» (1844), «Bieniowski» (1841).

У літературі Польщі за часів романтизму існувала так звана «українська школа»: аморфна група другорядних авторів, не пов'язаних із собою ані організаційно, ані програмно, єдино близьких за змістом своїх творів. У переважній більшості вони описували наш край як «креси», тобто як екзотичну етнокультурну провінцію Речі Посполитої, відтак полоноцентрично трактували її історію і козацтво, той соціальний стан, який разюче «випадав» із традиційного укладу їхнього державного укладу, способу життя, національних традицій, врешті самого менталітету.

Один із найвідоміших представників «школи», Антоній Мальчевський уславився поемою «Maria» (1825), яка починається появою вершника-козака, що галопує степом. Твір дихає простором і нічим не обмеженою вольницею. Однак присутні в ньому постаті січовиків не стільки життєподібні, скільки виконують декоративно-екзотичну роль, виступаючи в ролі таких собі символічних посередників між двома світами — шляхетсько-панським й простолюдино-селянським.

Інший підхід до козацького наративу бачимо в поемі Северина Гощинського «Zamek kaniowski» (1828) із виразним впливом «чорного» («готичного») роману, із притаманним тому тяжінням до жахів й усього містичного. Тут — осмислення з позицій трагічного гуманізму кривавих подій Коліївщини. Автор зосереджений на спробі зрозуміти витоки зла в людському світі. Звідси проникнення в темні, інфернальні глибини козацької душі, зображення самого процесу переродження козака в злочинця-гайдамаку.

Лінія козаччини в ліричному доробку Юзефа Богдана Залеського — «Dumka hetmana Kosińskiego» (1823),

«Dumka Mazepu» (1825), «U nas inaczej» (1831), «Duch od stepu» (1836,1841) та ін. — представлена сентиментально-ідилічними творами з виразною меланхолічною нотою, а ще вдалою фольклорною стилізацією. Під пером Залеського козак стає скоріш оперетковою фігурою, позбавленою всього земного, достовірного.

Врешті, розмова про козакофільство польської романтичної літератури неможлива без згадки про той яскравий прояв, яким, поза сумнівами, став для неї наскрізний мотив нібито легендарного українського козака-пророка Вернигори (насправді ж це був штучно створений політичний неоміф) із закликами любові до поляків та підпорядкування їм, як теж без порушення кола безпосередньо пов'язаних з «вернигоризмом» белетристичних (й не тільки) проблем.

Образ таємничого козацького козака-лірника-пророка із запозиченим з фольклору казковим іменем впровадив у літературу свого краю військовий, політичний емісар й графоман в одній особі Міхал Чайковський (Садик-Паша), опублікувавши роман «Wernyhora» (1838). Головний герой — суцільна загадка: «чи козак, чи лях невідомо». Живе відлюдником на одному з островів річки Рось поблизу Корсуня. Є свого роду «українським Нострадамусом» й напередодні польського повстання оголошує свої пророцтва про відродження державності Польщі.

Уже в постромантичну добу цей образ перекочував у твори Люціана Семенського, Анджея Новосельського, Францішка Равіти-Гавронського, Еразма Ізопольського, Станіслава Виспяньського та інших польських літераторів. Йому присвятив своє полотно відомий польський художник Ян Матейко.

Література

1. Алебський П. Україна — земля козаків: Подорожній щоденник. Київ : Ярославів Вал, 2009.
2. Богданова І. Біля джерел українського романтизму. Харків, 2008.
3. Бойко Ю. Український романтизм Центральної і Східної України у його стосунку до західноєвропейської романтики. *Юрій Бойко. Вибране*. Мюнхен, 1974. Т. II. С. 249-268.
4. Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості: *Матеріали міжнародної наукової конференції*. Київ – Запоріжжя, 1997.
5. Нудьга Г. Республіка козаків: (Середньовічна Європа про Січ і козаків). 2-ге вид. Київ : Варта, 2005.
6. Харківська школа романтиків. *Літературознавча енциклопедія* : у 2 т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. Т. 2.
7. Шевчук В. Козацька держава: етюди до історії українського державотворення. Київ : Абрис, 1995.
8. Czajkowski M. Wemyhora wieszcz ukraiński. Powieść historyczna z roku 1768, Warszawa: Instytut Wydawniczy «Biblioteka Polska», 1924.
9. Goszczyński S. Zamek kaniowski. Białystok : Zielona sowa, 2004.
10. Malczewski A. Maria. Wrocław-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1958.

БЪЛГАРСКИТЕ РЕВОЛЮЦИОНЕРИ — ВЪЗПИТАНИЦИ НА ЮЖНОСЛАВЯНСКИЯ ПАНСИОН В ГРАД НИКОЛАЕВ

Георгиева Милена

доктор, хоноруван асистент,

Шуменски университет «Епископ Константин Преславски»,

РИМ – Шумен.

milenska4@abv.bg

През XVIII и XIX век в българското възрожденско общество се утвърждават ценностите и идеалите на Просвещението. Този процес съпътства оформянето на общобългарското съзнание за национална идентичност.

След Кримската война връзките на българския народ с Русия (тогава Руската империя) се активизират, с помощта на възникналите Славянски комитети. До края на 60-те г. на XIX век първостепенна роля в развитието на културните връзки с българите играе Московският славянски благотворителен комитет [Андреев 2000: с. 311]. Той си поставя за цел да оказва материална помощ на българската църква, училищата и просветните организации, да ги снабдява с книги и да осигурява стипендии и пансиони на български учащи се в руски средни и висши светски и духовни учебни заведения главно в Одеса, Киев, Кишинев, Москва, Николаев, Петербург. Активна е и дейността на Одеското българско настоятелство. Благодарение на комитетите Русия учат едни от най-изтъкнатите ни възрожденски културни, просветни дейци и революционери, свързани със славянофилското течение [Атанасова 2001: с. 35] и известни наши учени [Кацунов 2017: с. 120]. Забележителен е фактът, че завършилите тези училища и пансиони в по-нататъшния си живот се заемат с педагогическа дейност. Този факт показва по убедителен начин, че възрожденското учителство може да се определи

като най-масовият социално значим фактор на българския преход към Новото време [Бонева 2004: с. 98].

Като внушителен център на обучение на наши младежи от българските земи и колонии в Бесарабия и южните райони на Руската империя през втората половина на XIX в. се формира град Николаев. От 1867 г. там функционира частно учебно заведение на българския просветен и обществен деец Тодор Минков, наречен Южнославянски пансион. Неговите възпитаници получават образование в Николаевската гимназия. Тя е считана за една от най-уредените в Южна Русия. Настанена е в една от най-хубавите сгради на разпуснатия военен флот в града. От него и шурманската рота гимназията наследява модерно обзаведени кабинети по физика, химия дори и кабинет по нумизматика, с просторни гимнастически салон и места за военни упражнения и подготовка и лечебница [ЦДИА].

В специални униформи са облечени както учениците така и учителите. Учениците-пансионери ползват и богатата военна библиотека, в количество от 19 368 тома. По времето на пребиваването на Волон тук изучаваните дисциплини са описани в Програмата на училището, действаща до 1874 г. и сред предметите са: Закон Божи, Руски език и словесност, латински, френски, немски език, математически и естествонаучни дисциплини, военни и навигационни науки, военна логистика (включително и по учебника на личния преподавател на руския император Александър II по тази дисциплина на А. Жомини) [Стоянов 2016: с. 162-174; Стоянов 2018: с. 120-121, 123-124].

Южнославянският пансион съществува благодарение на материалната поддръжка на руското правителство. Появата на пансиони, даващо гимназиално образование на младежи от Османската империя и отчасти от Австро-Унгария се дължи на разбирането, че младите по-лесно се

възпитават, и у тях се формират желани от славяноофилите качества. Това е било водещ мотив у тях, но и чисто практически съображения повлияли при създаването на пансион

в Николаев [Андреев 2000: с. 311]. Историята на пансиона включва два периода: основния, продължил 25 години, в южноукраинския град Николаев (1867 г. — 1892 г.) и белоруския — Дрогичин (1894 г. — 1906 г.), в родовото имение на Минкови в Гродненската губерния, като създава там подготвителен клас за военни корпуси. Т. Минков без прекъсване ръководи учебно-възпитателното заведение до края на живота си. Няколко години след откриването му е средище, популярно по целия Балкански полуостров.

Съставът на неговите възпитаници е мултиетнически, но единен в принадлежността си към православно вероизповедание. Там се възпитват българи, сърби, черногорци, украинци, руснаци, молдовци, гърци, чехи и православни араби. Близко 80 % от 800-те ученици в пансиона са българи. Минков успешно интегрира пансиона в обединение, включващо две средни общообразователни заведения — местната гимназия и реалното училище, а по-преди това и основното градско (уездно) училище. Сред пансионерите му са и героите, взели участие в последния етап на националноосвободителните борби на нашия народ.

Това са революционерите: Атанас Узунов, Михаил Греков, Сава Геренов, Добре Ганчев, Панайот Волон, Петър Енчев, Яков Петкович. Пансионът служи и като временен подслон на български революционери, допринесли за Освобождението на България. Там пребивават и Христо Ботев, Стефан Стамболов, Филип Тотю, Стоян Заимов и други известни дейци на Възраждането [Гамза: с. 1].

Но безспорно най-важната фигура в живота на българските младежи изиграва талантливият им

възпитател, създателят и управител на пансиона — **Тодор Николаевич Минков** (1833-1906). Той самият учи в престижни европейски университети, осъзнава силата и значението на образованието, науката и владенето на чужди езици. Педагогът получава политехническо и инженерно образование във Виена и Дрезден, но съдбата му отрежда военна кариера. В 1863 г. той основава Южнославянския частен пансион, възпитател и довереник на своите ученици. Идеалист по своите разбирания, Т. Минков тогава споделя: «Аз горещо съчувствам на южнославянските народи, като в образованието виждам единственото средство за възраждане на националността... Достигна ли своите цели в образованието на българските юноши, това може да се окаже толкова навременно... За мен ще остане само трудът и желанието да направя нравственото развитие на моите юноши, да вярват в доброто и честността. Желая да им внуша любов към общото наше Отечество» [Георгиева 2016: с. 72-73].

Най-популярното име на български възпитаник на Южнославянския пансион в Николаев е това на **Панайот Вичев Волов**. Младият шуменец се обучава и възпитава 4 г. в Николаевската гимназия, преименувана в 1874 г. в Александровска и в Южнославянския пансион. Сведенията не са изобилни, но все пак ценна информация дават в съчиненията си двама от възпитаниците – Петър Абрашев и Петър Оджаков [Оджаков 1905: с. 49; Абрашев 1909]. Т. Минков е добър познат на един от най-влиятелните и заможни българи, живеещи в Румъния — Маринчо Бенли [Андреева 2011: с. 555]. За последния се знае, че е вуйчо на П. Волов и той го изпраща на учение там. Полученото образование — класическо и военно оказва положително влияние в бъдещото му развитие като педагог и революционер. По-късно Волов е сред българския политически елит в емиграция, водач в две въстания — Старозагорското от 1875 и Априлското от 1876 г.

Друг известен възпитаник на гимназията и пансиона е **Петър Енчев Димитров**. Той е роден на 29 юни 1855 г. в Тулча. Учи заедно с П. Волов. Ето какво споделя в спомените си Енчев: „Нас ни занимаваха силно развиващите се тогава в руската литература и публицистика либерални идеи и ние много четяхме Джон Ст. Мил, А. Смит, Рикардо, Чернишевски, Писарев, Добролюбов, Некрасов Тургенев и други» [Братоев 1992: с. 166]. След завършването двамата отиват в град Шумен и стават учители. Възобновяват местния революционен комитет и са в ръководството на БРЦК и БРК в Букурещ. След Освобождението Енчев е сред елита на българските банкери и индустриалци.

Михаил Генчев Греков е роден на 23 май 1847 г. в село Дермендере, Одеска област. В 1864 г. получава стипендия от Южнославянския пансион, но скоро напуска учението, за да се включи в четата на Н. Войводов и Ц. Павлович. След разбиването ѝ постъпва във Втората българска легия в Белград. След това се връща в Николаевската гимназия, за да завърши. Завръща се в България, работи като учител и участва в националноосвободителните борби.

Сава Попиванов Геренов, от гр. Търговище е виден възрожденски учител, активен участник в националноосвободителното движение. За да получи по-добро образование през 1867 г. постъпва в гимназията на гр. Николаев. Там той се сближава с П. Волов, П. Енчев, А. Узунов и М. Греков. Но обзет от «патриотични влечения» през 1871 г. напуска и се връща в България. Работи като учител и се занимава с революционната си дейност. По-късно оглавява революционен комитет в Сливен. През 1873 година С. Геренов е арестуван и пратен заедно с Михаил Греков в затвора в Русе. Там двамата биват жестоко измъчвани. През 1874 г. Геренов е осъден

на 5 г. заточение в Анадола. Умира на 1 март 1878 г., недочаквайки Освобождението.

Добре Ганчев Ганчев (26 септ. 1854 — 2 април 1936) е виден наш учител, публицист, общественик. Роден е в Лясковец. Завършва гимназията в гр. Николаев и Южнославянския пансион на Т. Минков. Ето от неговите спомени: «Гимназията в Николаев се помещава в грамадно двукратно здание. По-напред било флотска казарма. Отстъпили го после за гимназия. Зали, коридори, класни стаи големи, просторни. С кон да препускаш. Учениците до един с униформи, учителите също...Строгост във всичко. Солдатски ред и дисциплина». След завръщане в родината, Д. Ганчев учителства в Тулча и Галац. Продължава образованието си в Историко-филологическия факултет на Киевската духовна академия (1876–1879). Взема участие в Руско-турската война (1877–1878) като преводач. След Освобождението е народен представител.

Атанас Цветкоов Узунов е роден през 1851 г. в град Одрин. Завършва гимназията и пансиона в Николаев през 1871 г. Завръща се в България и работи като учител в Сливен. Влиза във връзка с Васил Левски и ръководи революционната дейност в района. След смъртта на Васил Левски БРЦК го определя за негов заместник и ръководител на Вътрешната революционна организация. Участва като преводач в Руската императорска армия през Руско-турската война от 1877–1878 г. След Освобождението заема административни постове в Княжество България или работи като учител.

Яков Димитров Петкович е роден на 23 октомври 1848 година в Свищов. Първоначално учи в родния си град, след което по молба на Българското общество в Букурещ е изпратен на държавна издръжка в Николаевската гимназия. През 1867 г. се завръща в родния си град, където учителства една година. На следващата година заминава отново в Русия и записва медицина

в Московския университет, който завършва през 1875 г. През 1876 г. участва в Черногорското въстание. След това постъпва на служба като лекар в Главната квартира на Дунавската руска армия във войната 1877–1878 г. Участва във войните за национално обединение и независимост на България.

В заключение, може да се обобщи, че българските възпитаници на Николаевската гимназия и Южно-славянския пансион получават много висока за времето си общообразователна и военно-революционна подготовка. Въоръжени с нея те организираха народните маси и ги доведоха до кулминационната точка на българската национално – демократична революция, допринесоха за освобождението на страната и за изграждането на модерната ѝ държавност.

Литература

1. Абрашев, П. Южнославянският пансион на Т. Н. Минков в Николаев. Спомени. *Сборник за народни умотворения*. №25, дял I. София, 1909.
2. Андреев А. Пансионът на Тодоор Минков и връзките му с Моосковските славянофили и българската емиграция. *Българите в Северното Причерноморие. Сборник. Изследвания и материали*. Том 7. Издание на ВТУ «Св. св. Кирил и Методий». Бр. 2. Велико Търново, 2000. С. 311–318.
3. Андреева М. Малко известни факти за пътуванията на шуменския апостол Панайот Волов. *Оттука започва България. Материали от II национална конференция по история, археология и културен туризъм «Пътуване към България»*. 14–16.05.2010 г. Шумен, 2011.

4. Атанасов Ж., Люлюшев М., Колев, Й., Чавдарова А., Долапчиев С. История на педагогиката и българското образование. Велико Търново, 1993.
5. Атанасова В. Любен Каравелов за образованието и възпитанието. Шумен, 2001.
6. Бонева В. Развитие на учебното дело и образователните институции в българското общество през Възраждането. *Литературна историография и възрожденска култура. Сборник, посветен на 65-годишнината на доц. д-р Николай Димков*. Серия «Лингвистика». УИ «Епископ Константин Преславски». Шумен, 2004. С. 72-103.
7. Братоев Б. Военно-революционни възгледи и дейност на Панайот Волов (1869 – септември 1875 г.). *Известия на историческия музей Шумен*. Кн. VII, 1992.
8. Гамза В. Южнославянският пансион — ковачницата на българския елит. *Българска история* URL: <https://bulgarianhistory.org/iuzhno-slavianskiat-pansion/> (30. 04. 2021).
9. Георгиева М. За военно-революционната подготовка на апостола Панайот Волов. *Сб. доклади от Годишна университетска научна конференция на Национален военен университет «Васил Левски»*. Т. 1. Научно направление «Педагогически и хуманитарни науки». Велико Търново, 2016. С. 70-82.
10. Кацунов В. Български учени, възпитаници на пансиона на Тодор Минков. *Наукові праці. Філологія. Мовознавство*. 2017. Т. 299. С. 120–124.
11. Оджакوف П. Южнославянският пансион на г-на Тодора Минкова в Русия, гр. Николаев. *Материали из историята на учебното дело в България*. 1905.

12. Стоянов С. Към краткия исторически преглед на логистиката като военна наука. *Сб. доклади от Научна конференция «Актуални проблеми на сигурността»*. Научно направление «Социални и правни аспекти на сигурността и отбраната». Велико Търново, 2018. Т. 3. С. 117–126.
13. Стоянов, Св. Към съвместната работа на логистиката с геодезията и археологията. *Журнал за исторически и археологически изследвания*. Бр. 1-2. Шумен, 2016. С.162-174.
14. ЦДИА — Централен държавен исторически архив-София. Ф. 250, оп. 1, а. е. 24, л. 76; Ф. 250, оп. 1, а. е. 24, л. 63–64, 66, 68, 74.

Георгієва Мілена

БОЛГАРСЬКІ РЕВОЛЮЦІОНЕРИ — ВИХОВАНЦІ
ПІВДЕННО-СЛОВ'ЯНСЬКОГО ПАНСІОНУ
В МІСТІ МИКОЛАЇВ.

У доповіді представлені маловідомі факти про південнослов'янський пансіон при Олександрівській гімназії м. Миколаєва (Україна) у другій половині XIX ст. Він функціонував як приватний навчальний заклад болгарського освітнього й громадського діяча Тодора Мінкова, а також відіграв велику роль у створенні слов'янофільської ідеологічної течії. Болгари-випускники Миколаївської гімназії та Південнослов'янського пансіонату отримували дуже високий рівень загальної освіти та військово-революційної підготовки. Серед них є відомі вчені, політики та письменники, але найбільша кількість революціонерів, які брали участь в останньому етапі національно-визвольної боротьби Болгарії та в побудові її сучасної державності.

ОСОБЕННОСТИ ИНТЕРПРЕТАЦИИ МУЗЫКАЛЬНОЙ ТЕМЫ В ПОЭЗИИ ЭЛЬДАРА РЯЗАНОВА

Козлова Алла

*кандидат филологических наук, доцент,
Харьковский национальный педагогический университет
имени Г.С. Сковороди
kozlovaag7@gmail.com*

Эльдар Александрович Рязанов (1927–2015) широко известен как талантливый кинорежиссер, актер, сценарист, создатель таких киношедевров, как «Карнавальная ночь», «Берегись автомобиля», «Старики-разбойники», «Ирония судьбы, или С лёгким паром», «Служебный роман», «Вокзал для двоих», «Гараж». А вот поэтическое творчество Рязанова гораздо менее знакомо широкой аудитории, исключая разве что тексты песен, вошедших в его фильмы: «У природы нет плохой погоды...» («Служебный роман»), «Романс Ларисы» («Жестокий романс»), «Живём мы что-то без азарта...» («Вокзал для двоих»), «Мы не пашем, не сеем, не строим...» («Забытая мелодия для флейты») и несколько других. В то же время лирика Эльдара Александровича интересна, самобытна и представляет довольно любопытный материал для изучения, который до сих пор остается вне поля зрения исследователей. Не претендуя на исчерпывающий анализ поэтического наследия Рязанова, остановимся лишь на одном из его аспектов, связанном с особенностями воплощения темы музыки, музыкальных образов в его лирике.

Рассуждая о поэзии и ее близости к музыке, Эльдар Александрович как-то высказал такую мысль: «Исповедальность — то, к чему властно тяготеет каждый вид искусства. В этом смысле поэзия наиболее интимна. Превосходит её разве что музыка. <...> Истинная поэзия всегда музыкальна, в ней существует некое звуковое

волшебство...» [Рязанов 2007: с. 3]. Понятно, что мысль эта не нова, но каждый поэт по-своему постигает эту истину.

«Эльдар Рязанов любил и ценил поэзию. Музыка любил не меньше. И поэтому он вошел в историю кинематографа <...> как мастер музыкального кино» [Музыка кино]. Создавая свои фильмы, он работал с целым рядом композиторов, среди которых Андрей Петров, Тихон Хренников, Микаэл Таривердиев, Анатолис Лиепиныш; на его стихи писали музыку Сергей Никитин и Александр Блох. Оценивая их роль в собственной судьбе, Рязанов признавался, что они обогатили не только его фильмы, но и его «духовную, музыкальную жизнь» (цит. по: [Поэт Эльдар Рязанов 2017]).

Отметим, что, придавая такое большое значение музыке и музыкальности стиха, Рязанов редко обращается в своем творчестве непосредственно к музыкальной теме, однако в каждом случае она получает своеобразное воплощение. Обилие музыки в фильмах Рязанова позволяет предположить, что такая музыкальность связана с особенностями восприятия этим художником самой жизни. И эта мысль находит подтверждение в стихах Рязанова-поэта. Остановимся на анализе двух стихотворений, в которых представлена тема музыки.

Одним из примеров подобного рода является небольшое стихотворение «Песенка о песенке» (1986), вошедшее в цикл «У природы нет плохой погоды» [Рязанов 2007: с. 32]. В нем жизнь лирического героя сопоставляется с песенкой. Каждая из трех строф, составляющих стихотворение, основана на таком сопоставлении. Причем все строфы построены по единому общему принципу: содержанием первых двух строк становятся откровения лирического героя, элементы его самохарактеристики, связанные с его признанием о стремления к свободе (*Не держи меня, дай я уйду*), третья

строка во всех строфах одинаковая: *Песенка рождается без повода...* (поэт использует здесь прием повтора), а заключительная вариативно повторяет одну и ту же мысль о невозможности существования песенки, которая символизирует здесь и творчество, и саму человеческую жизнь, без свободы: *и не может жить на поводке; а поводья рвутся на ходу; песня не живет на поводке.*

Еще более наглядно сопоставление человеческой жизни с музыкой представлено в стихотворении, название которого объединяет эти два понятия – «Музыка жизни» [Рязанов 2007: с. 119–120], а первая строка задает символику, характерную для всего текста: *Что жизнь? Музыкальная пьеса...* [Рязанов 2007: с. 119]. *Музыка жизни* — этот образ оказался столь близким Рязанову и столь глубоко отражающим его мировосприятие, что такое же название получил и двухсерийный музыкально-поэтический телефильм 2009 года, который стал последней режиссёрской работой Рязанова-кинатографа.

Стихотворение «Музыка жизни» отличается глубокой философичностью (сама тема определяет его философский характер) и интермедialностью. То, что лирика Рязанова имеет философский характер, во многом определяется тем, что, хотя первые его поэтические опыты относятся к годам юности, к серьезному поэтическому творчеству Рязанов пришел в довольно зрелом возрасте (его первый поэтический сборник «Внутренний монолог» вышел в 1988 году). И в целом для автора характерно глубоко философское восприятие жизни, ярким подтверждением чему является анализируемое стихотворение: *Что жизнь? Музыкальная пьеса, / Соната ли, fuga иль месса, / Сюита, ноктюрн или скерцо? / Тут ритмы диктуются сердцем.* Поэт утверждает, что жизнь каждого человека имеет свои особые «мелодии» и «ритмы», свои «музыкальные формы».

Согласно «Словарю музыкальных терминов» Юрия Юцевича, соната – это «произведение для одного или двух инструментов, написанное в форме сонатного цикла» [Юцевич 1988: с. 173], которая предполагает трехчастное (аллегро, медленная средняя часть и финал) или четырехчастное (аллегро, анданте или адажио, менуэт или скерцо, финал) построение [Юцевич 1988: с. 174]. В основе сонатной формы (аллегро) лежит «развитие двух контрастных тем в различных тональностях», для нее характерна «непрерывность и интенсивность развития, обострение тематических контрастов с последующим сближением и обобщением тем» [Юцевич 1988: с. 173]. Сюита — еще более сложное по содержанию и построению музыкальное произведение: она состоит «из нескольких самостоятельных частей, объединенных художественным замыслом», которые контрастируют между собой, «являясь порознь завершенными пьесами со своим содержанием и построением» [Юцевич 1988: с. 180–181]. Ноктюрн — «лирическая пьеса с широкой напевной мелодией, тема которой <...> связана с художественными образами ночи» [Юцевич 1988: с. 122]. Скерцо — «музыкальная пьеса в живом стремительном темпе, с характерными острыми ритмическими и гармоническими оборотами» [Юцевич 1988: с. 168–169]. Заданная поэтом философская символика вполне очевидна даже для человека, не имеющего музыкального образования, и не требует особых комментариев.

Подчеркивая, что речь идет все-таки о жизни, в которой преобладают события рядовые и приземленные, Рязанов во второй строфе «снижает» повествовательный план, используя для характеристики «игры» — собственно проживания жизни — слова и выражения, характерные для разговорной речи: *Пиликает, тренькает, шпарит, / Бренчит иль бывает в ударе*. Следующие строки в рамках того же музыкального дискурса напоминают о непре-

рывном течении жизни и ее перипетиях: *Играется без остановки. / Меняются лишь оркестровки* (в данном случае последнее слово в строфе в прямом значении называет «переложение какого-либо произведения для оркестра определенного типа и состава» [Юцевич 1988: с. 130]).

Различные этапы жизни также получают в данном поэтическом тексте музыкальные характеристики: *Ребячество наше прелестно, / Хрустально, как отзвук челесты. / Потом мы становимся старше, / Ведут нас военные марши.* «Прелестное ребячество» — нежный возраст детства — вызывает у поэта и соответствующие музыкальные ассоциации: челеста — ударно-клавишный инструмент с нежным и прозрачным звуком, напоминающим звон колокольчиков [Юцевич 1988: с. 212–213]. Молодой возраст ассоциируется с военными маршами (служба в армии, бóльшая упорядоченность в делах, установление некоего жизненного расписания, четкого ритма жизни). Это также пора путешествий — познания мира: *Пьяняще стучат барабаны, / Зовущие в странные страны.* Возраст зрелости — с приобретением жизненного опыта и признания заслуг, что подчеркивается использованием соответствующей лексики: *Но вот увенчали нас лавры, / Грохочут тарелки, литавры.* Выражение «увенчать лаврами» имеет значение «воздавать почести»; переносное значение слова «литавры» связано с торжественным чествованием по поводу успехов и нередко используется в ироническом ключе. Последнее становится принципиально важным с учетом того, что в этих строках высокий стиль соединяется с низким: литавры *грохочут*, а выражение *грохочут тарелки*, где использовано существительное «тарелки», первое значение которого связано не с музыкальной сферой, а с бытовой, дает возможность его вариативного прочтения.

Следующая строфа в том же музыкальном ключе задает тему любви: *А как зажигательны скрипки / От нежной зазывной улыбки*, следующие две строки которой символически связаны с идеей расцвета жизни, ее полноты: *Кончается общее тутти. / Не будьте столь строги, не будьте* (Учитывая, что музыкальный термин «тутти» имеет значение «исполнение музыки полным составом оркестра, всем хором» [Юцевич 1988: с. 192], здесь, очевидно, можно говорить о том времени, когда человек живет в полносоставной семье, представленной тремя поколениями: и родители живы, и дети еще не ушли в самостоятельную жизнь, но и этот период подходит к своему завершению: *Кончается общее тутти*). Далее следуют общие рассуждения автора о жизни-мелодии (или о мелодии жизни) — дивном божественном даре, которым человек не всегда верно распоряжается (*Мелодию, дивное диво, / Дудим мы порою фальшиво*), а также о быстротечности жизни (*Проносится музыка скоро / Под взмахи судьбы дирижера*).

Завершающая строфа стихотворения вводит тему старости и смерти, которая также символически осмысливается через музыкальные термины: *Слабеют со временем уши, / Напевы доносятся глуше. / Оркестры играют все тише. / Жаль, реквием я не услышу*. Особо значимым становится здесь слово «реквием» — «траурная заупокойная месса, посвященная памяти усопших» [Юцевич 1988: с. 154].

При всем том стихотворение не имеет пессимистического звучания. Оно выдержано в общем тоне спокойного философского рассуждения на тему жизни и ее этапов. Рязанов-поэт проявил себя здесь не только как умудренный жизненным опытом человек, философски воспринимающий саму жизнь, но и как тонкий знаток музыкальных форм, что в совокупности дало ему

возможность создать такой оригинальный поэтический текст.

Литература

1. Музыка кино. Мелодии в жизни Эльдара Рязанова. [Электронный ресурс] URL: <https://dommuseum.ru/kalendar-sobyitij/2021/maj/muzyika-kino.-melodii-v-zhizni-eldara-ryazanova> (дата обращения: 5.05.2021).
2. Поэт Эльдар Рязанов. *Блог Центральной библиотеки им. А.С. Пушкина г. Челябинск*. 18 ноября 2017 г. URL: http://vokrugknig.blogspot.com/2017/11/blog-post_18.html (дата обращения: 5.05.2021).
3. Рязанов Э.А. Любовь — весенняя страна. Москва : Эксмо, 2007.
4. Юцевич Ю. Словарь музыкальных терминов. Киев : Музична Україна, 1988.

НАЦІОНАЛЬНІ ВЕРСІЇ АБСУРДУ: ЙОРДАН РАДИЧКОВ

Муслієнко Олена

*кандидат філологічних наук, докторант,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди
ev.muslienko@gmail.com*

Поняття «абсурд» традиційно входить до числа найбільш проблемних у визначенні низки гуманітарних дисциплін. В історичній перспективі до ХХ сторіччя розвиток абсурду йшов у двох основних напрямках: синтез варіантів абсурдного гумору та різноманітних проявленнях ірраціонального — від казкових елементів до зміщеної

логіки, характерної для сну чи марення. У сучасній гуманітаристиці абсурд розглядають не тільки як художню категорію, але і як особливий культурний феномен, який заперечує завершену форму і сприяє оновленню художньої картини світу, пропонує нові стратегії породження/відчитування смислу.

Поняття *абсурд* беремо до уваги в базовому визначенні О. Буреніної як «універсальний феномен, який виникає в кризові моменти історії, стає в літературі й в історії культури трансформаційним механізмом переходу із буденної сфери у сферу нову й несподівану, зі звичних форми і смислу — в інноваційні» [Буренина 2004: с. 16]. «Специфіка дискурсу про абсурд у слов'янських країнах, — аналізує ситуацію О. Буреніна, — полягає в тому, що попри наявність цього слова в усіх слов'янських мовах (пор. польск. *absurd*; хорватськ. *apsurd*; чеськ. *absurdum*; болг., рос., укр. *абсурд* і. т. д.), більшість дослідників розробляють теорію абсурду переважно в контексті російської культури й творчості оберіутів» [Буренина 2004: с. 48]. «Якщо говорити про чеську, польську, хорватську і болгарську літератури, — продовжує авторка, — то теоретичних наукових студій усе ще не багато» [там само].

З-поміж відомих дослідниць називає праці Доротії Гелхард «Абсурд у «Лазориці» Йордана Радичкова: спроба глибокої психологічної інтерпретації» [9] та Олега Зуса «Метаморфози сміху та люті» [10], які є першими й піонерськими, але вже не повністю відповідають сучасним інтелектуальним запитам. Отже, питання про національні модуси абсурду, спосіб і специфіку його формування та побутування лишається відкритим. Для аналізу специфіки болгарського літературного абсурду репрезентативним є художній доробок Йордана Радичкова.

Йордан Радичков (1929–2004), мабуть, найголовніший голос болгарської літератури в останній третині

XX століття. Написані переважно до краху комунізму в 1989 році, його твори не відповідали жорсткому канону панівного тоді соціалістичного реалізму. «Дивні та гротескні, часто на межі безглуздя, але в той же час сповнені підривних поглядів, його праці змушують іноземних критиків описувати його як болгарського Гоголя чи болгарського Кафку» — прокоментували творчість письменника Аделіна Ангушева та Галін Тіханов в опублікованому в часописі «The Guardian» некролозі, присвяченому Йордану Радичкову.

Провідні болгарські дослідники творчості Й. Радичкова зауважували експериментаторський характер його письма. Ніколай Звезданов порівнював художню манеру Й. Радичкова зі стилістикою Габрієля Гарсія Маркеса [Звезданов 1987: с. 82], а Енчо Мутафов суголосно в низці досліджень зауважив домінування в художній манері письменника метафоричної логіки, гротескності, пародійно-ігрової трансформації сюжетних, образних одиниць, міфологізм [Мутафов 1973: с. 52]. Створення автором неklasичних умовних форм оповіді нерідко реалізується в його творах через травестійне зниження, інколи абсурдизацію відомих мотивів і сюжетів, вільну пародійно-ігрову трансформацію сюжетних, образних і стильових одиниць, карнавалізацію, фрагментарність композиційної будови деяких текстів адресують до естетики і поетики постмодерністської літератури.

Найбільш повно формування неконвенційного типу оповіді, заснованого на гротескно-міфологічному началі, оприявнилося в книзі Й. Радичкова «Лютий настрій» (1965), далі в збірках оповідань і новел «Цапина борода» (1967), «Водолій» (1967), «Шкіряна диня» (1969). Саме в цих книгах представлені гротескність, анекдотичність, пародійно-ігрове та абсурдне начала, які й формують своєрідну «фантастику абсурду». Як підкреслював

дослідник Е. Мутафов, гротескне начало у творах Й. Радичкова ґрунтоване на амбівалентному пародійному сприйнятті дійсності, сміх стає карнавальним і, відповідно до концепції М. Бахтіна, суміщує функції як заперечення, так і ствердження [Мутафов 1973: с. 54]. Метафоричність художнього мислення письменника й виключну роль метафори у текстах Й. Радичкова дослідник називає «гротеском» і «міфом у мініатюрі». Обидва визначення є конструктивними компонентами тексту абсурду.

Учений робить дуже важливе спостереження: основою міфологічних моделей письменника є «дитяче начало», яке проявляється в стилістиці «художнього примітива», оскільки «найближче до міфологічного мислення знаходиться синкретизм дитячого мислення». Письменник нерідко порівнює два предмети чи явища не за спільною для них ознакою, а за ознакою, характерною лише для одного з них, виводить їх у такий спосіб у нову «логічну орбіту» [Мутафов 1973: с. 54].

Прийом реалізації і буквалізації метафори як характеристики письма Й. Радичкова корелює із артикульованою Ольгою Чорнорицькою [Чернорицкая] теорією побудови абсурдного тексту, в основу якої покладена версія Вольфа Шміта [Шмид 1998: с. 237] про абсурдність мислення персонажа, схильного до буквального прочитання метафор (ототожнення означуваного й означника). Основною специфікою художнього міфологізму в прозі письменника стає трансформація пародійно-ігрового характеру різних сюжетних, образних і стильових «міфологічних одиниць», їх введення в новий художній контекст, створення власних міфологем, оригінально-авторських образів верблюда, цапиної бороди, а також метушні та ієрогліфа, які трапляються в однойменних оповіданнях.

Як маркери тексту абсурду теоретиками визначені комунікативні розриви, деструковані діалоги та монологи

[Ревзина, Ревзин 1971: с. 234]. Специфічна графічна організація тексту — шрифтова акциденція, розриви, «крапкування», письмо «драбинкою» — виконує функцію візуалізації емоційного руху в межах тексту, ситуацій абсурду: неповноти або й відсутності слова, а також сигналу його можливої присутності. Розриви і трансформація можуть проявлятися й на структурно-композиційному рівні — «обрив» сюжету чи оповідний еліпс, який є «відсутньою ланкою» сюжету тощо. Такі маневри із очікуванням і, здавалося б, передбачуваним розвитком дії і подій, які могли б логічно вивершитися в кульмінаційній точці, призводять до того, що читач опиняється в ситуації абсурду, адже в кульмінаційному моменті руйнується хід нарації і часто стартує новий сюжет, не пов'язаний із попереднім: «сюжети, «сплутані» в нероздільній амальгамі, можуть завершитися в найнезрозумілішому місці» [Мутафов 1973: с. 57].

Автор мало турбується, аби читач міг заповнити кінцеве мовчання через його зіставлення з моделями повсякденного досвіду, швидше він отримує сигнал неможливості цій історії мати розв'язку, логічне пояснення цьому світові лишається в стані епістемологічного сум'яття, яке провокує формування екзистенційних комплексів (оповідання «Укус блохи», «Собака позаду візка»). Редукована, або й зовсім відсутня інформація про події, фрагментарність оповіді, несподівані обриви нарації формують «відчуття оповідного та ситуаційного абсурду». Деструкція традиційних композиційних кліше відбувається також у модусі іронії та пародії, які формують риторичну матрицю тексту [Сливинський 2015: с. 98].

Активно демонстрована Й. Радичковим трансформація дискурсу реалізується також у статусі пародії на відомі читачеві літературні кліше, впізнавані стилеві моделі певних жанрів, стилів, шкіл. Питомо абсурдоцентричні модуси мовчання, тиша, порожнеча у творах

Й. Радичкова набувають особливого значення — вони є маркерами ситуації максимальної концентрації перспективи: одночасної зупинки та повної деструкції того, що було, страх хаосу, однак не прокреслюють перспективу нового творення й повноти.

Абсурдоцентричний модус п'єс Й. Радичкова цілком корелює із відомими прийомами формування світу абсурду із відповідними сюжетами та персонажами в п'єсах С. Бекета та Е. Йонеско [Ревзина, Ревзин 1971: с. 242]. Герої п'єси «Суматоха» (1967) говорять багато й докладно. У цьому світі головне говорити, розповідати, повторювати вже сказане своїми словами, коментувати те, що вже коментували, нагадувати про нагадуване, виправдовувати виправдане. У першій частині вистави через неодноразово повторювану історію про лисицю, яка прикинулася мертвою, повсякденні правила й закони ставляться під сумнів, деструкуються. Світ «Суматохи» — це світ повторень, у якому історія лисиці, яка прикинулася мертвою, повторюється до неприємності; у якій кілька разів співають одні й ті самі пісні; у яких герої постійно повторюють свої службові монологи та вічні фрази.

Персонажі Радичкова оточили себе своєю мовою, вони побудували повністю незалежні мовні світи, які й поставили бар'єри перед діалогом. Парадокс ситуації підкріплюється епізодами, які демонструють буквально розуміння окремих словесних метафор. Після того, як дружина Глігора дізналася, що він «вийшов зі шкіри», герой так описав ситуацію: «Вона втекла, і я почав шукати свою шкіру. Жаби кричать до неба, але я зовсім не дивлюсь на них, я шукаю свою шкіру. Я знайшов її, швидко одягнув і вилетів до жаб».

Однак найбільш інтенсивний подієвий і комунікативний ажіотаж формується у п'єсі навколо слова *суматоха* (метушня). На початку тексту автор зробив зауваження: «Примітка: Збуджені ажіотажем, що почався в

другій частині, герої не тільки беруть у ньому участь по-своєму, по-різному оцінюють безлад, але й інакше його називають. Наприклад: *суматоха*; *сюматоха*; *со-ма-тоха*; *сумайтоха*; *схуматоха*; *сумахота*; *схимитоха*; *схю-митоха*; *сумутоха*; *сомейтоха*; *саметоха* и т. н.». Це слово вимовляється, хоч і вкрай незвично, навіть із вуст глухонімого Петракі як «*тютюмаха*». Кожен із персонажів має власну гіпотезу про переполох. У той же час стає зрозумілим, що *суматоха* (метушня) має й інші назви, такі як «пригода» або «випадок», і ці «міські» назви відображають діалектику художнього світу: Кожен із персонажів Радичкова вступає в метушню (суматоху) по-різному: один на ходулях, інший – літаючи, третій — із запізненням. Тільки Ліло, опікун мертвої лисиці, відмовляється слідувати за іншими й кидає сцену навшпиньках, вимовляючи значущі слова: «Я не вступаю в метушню».

Персонажі «Суматохи» мають своєрідну логіку: *ГЛІГОР: Я все розумію, просто не розумію, чому ці вовки білі? ГАМАША. Бо влітку вони їдять кукурудзу! Коли вони їдять кукурудзу, їхнє хутро біліє.* Образ світу Глігора, Гамаші, Гоци, Ліло, циган — своєрідний, абсурдний. Сама метушня (суматоха) — скоріше причина для розмови, аніж реальна подія. Про неї говорять, але вона не має цілком усвідомленого образу, представлена характеристиками «крах і виверження», а також непевною інформацією, що міститься в таких оцінках, як «великий переполох і паніка» (Араламбі), «Я ніколи не бачив такої гігантської метушні» (Гоца). Ці «цілком достовірні» свідчення нагадують кризу очевидності в усьому драматичному просторі «Суматохи».

Час персонажів ділиться на час до метушні (суматохи), яка не є завершеною подією, а швидше триванням, станом, процесом, та час після неї. Коли глухонігий Петракі заговорив, а цигани вкрали його голос, серед його реплік була й така: *Він негайно загубив свою*

мову і знайшов її в одного з циган. Абсурдна балаканина, безглузді повторення, уживання слів не для того, щоб щось сказати, а просто для того, щоб говорити, нагадують про одноманітність коридорів лабіринту. Однак цей світ лабіринтів має свою таємницю. Говорячи, базікаючи, теревенячи, герої «Суматохи» приховують свої думки: ... *Тепер ви будете боротися з мовою, щоб прикрити те, що думаєте. Якщо думка хоче висунути морду звідси, ви мусите сховати її морду тут!*. Наприкінці п'єси Ліло резюмує ситуацію таким чином: *Я вам зараз скажу, щоб ви знали, мова — це лисиця, яка прикидається мертвою*.

Попри те, що модуси національних версій абсурду зазнали наукового осмислення, його слов'янський варіант усе ще не є предметом активних теоретичних досліджень. Тож перспективність і актуальність цієї наукової проблеми цілком очевидна. Абсурд функціонує в художній практиці й інтерпретується сучасними дослідниками як амбівалентна програма, мета якої не тільки демонструвати катастрофічну деструкцію світу й смислу, трагічну приреченість людини на існування в ситуації відчуття/переживання відсутності онтологічного наповнення, але й виступати продуктивною стратегією, скерованою на пошуки нових форм комунікації; бути трансформаційним механізмом переходу в нові сфери формування й трансляції смислу.

Література

1. Буренина О. Что такое абсурд, или по следам Мартина Эсслина. *Абсурд и вокруг: Сб. статей* / Отв. ред. О. Буренина. Москва : Языки славянской культуры, 2004. С. 7–72.
2. Звезданов Н. Неосветените дворове на душата: Йордан Радичков. София : Наука и изкуство, 1987. С. 78–86.

3. Мутафов Е. Амбивалентното начало в прозата на Йордан Радичков. *Литературна мисъл*. 1973. № 3. С. 40–52.
4. Радичков Й. Избранное. Пер. с болг. Москва : Радуга, 1982.
5. Ревзина О., Ревзин И. Семиотический эксперимент на сцене (Нарушение постулата нормального общения как драматургический прием). *Труды по знаковым системам*. Учёные записки Тартуского государственного университета. Т. V. Тарту, 1971. С. 232–254.
6. Сливинський О. Мовчання як елемент жанрово-оповідної гри в прозі Йордана Радичкова. *Българска україністика*, брой 5, 2015 С. 96 – 108.
7. Чернорицкая О. Поэтика абсурда в аспекте литературно-художественной методологии. [Электронный ресурс]. URL: <http://cheloveknauka.com/poetika-absurda-v-aspekte-literaturno-hudozhestvennoy-metodologii>
8. Шмид В. Проза как поэзия. Пушкин, Достоевский, Чехов, авангард. СПб. : Инапресс, 1998.
9. Gelhard D Absurdes in Jordan Radickovs Lazarica: Versuch einer tiefenpsychologischen Deutung. Wiesbaden: Harrassowitz, 1995. P. 123–137
10. Sus O. Metamorfózy smíchu a vzteku. Brno : Blok, 1965. Edice Hosta do domu. Sv. 4.

**СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРСКА БЕСАРАБСКА ПРОЗА.
ДИМИТЪР КАРАУЛАН КАТО ХУМОРИСТ**

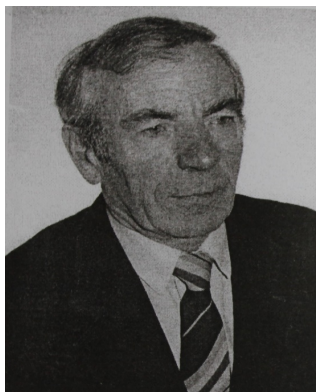
Налбантова Елена

доктор, професор,

Великотърновски университет «Св. Св. Кирил и Методий»

elena.k.nalbantova@gmail.com

Българските бесарабски писатели се обръщат към възможностите на комичното едва през ХХІ в. Най-напред това прави Димитър Караулан (бесарабски българин, роден на 22 септември 1933 г. в с. Кулевча, Саратовски район на Одеска област.) в хумористичната повест «Хаджилъкът на баба Доца» [Караулан 2001]. Тя провокира ведър смях, зад който прозира разбирането за недостатъците на общностния характер, наложили едно стереотипно виждане за бесарабския българин — «скъперник, трудолюбив, свидлив, хитър, гостоприемн» (за стереотипите в авторефлексията на бесарабския българинвж. напр. [Рацеева 2017: с. 77–87]).

Димитър Караулан

Внейната основае залегнала автоиронията, прицелена във видените от автора достойни за присмех елементи на бесарабския характер.

Творбата е съшита от двадесет отделни части, обединени от образа на баба Доца Пешпопадиева, която се вайка: *Боже, боже, колко бях здрава и яка жена! От къра си идвах с пълен чувал крадено зърно! А сега не мога дори два пъти селото да обиколя* [Караулан 2001: с. 29]. В отделните епизоди се проявяват различни черти от характера ѝ, които очертават представата на бесарабския българин за себе си — работлив и добродушен, но и хитруващ, комбинативен, прагматичен, горделив. Анекдотите разкриват неговото отношение към децата, към труда, към семейството. Книгата очертава селските типове и нрави във времето от 1970 до 2000-та година — цифрите, сочещи в края на текста продължителността на неговото създаване и подсказващи политическия преход, който се отразява върху живота на персонажите. Особено ярко читателят може да долови промяната в два епизода. Единият пародира специфични черти на социалистическата епоха и се завърта около условието, което баба Доца поставя пред кандидат жениха дядо Дечо: *дорде не дигнете млякото [на колхозните крави], никаква главилка не чакайте!* [пак там: с. 35]. Другият представя внезапното посещение на «Амписка» и Гого, които отиват в Румъния, за да правят характерната за началото на промените в социалистическия лагер амбулантна търговия между различните бивши соцстрани: — *Нататък ще занесем, каквото дадете, насам ще купим нещичко поевтино. Баба Доца направи извод: — Търговията ви е такава: нататък возите това, което на нас не е нужно, насам – което на тях не е potrebno* [пак там: с. 43, 42].

На част от героите писателят е дал имена. Най-напред това са членовете на баби-Доциното семейство синът Васил, снахата Керана, внуците Ванчо и Марийка. В

отношенията помежду им се проявяват основните добродетели на бесарабския селянин — уважение към старите, грижа за малките. Връстниците на баба Доца баба Рада и дядо Дачо споделят сходен живот и навици. Качествата, които проявяват, са и нейни и тяхната художествена функция е да мултиплицират образа ѝ. Назовани са също племенницата *«Амписка»* и случайният ѝ спътник Гого, облечени така, *че и гаргите страх ги е да ги кацат* [пак там: с. 42]. Чрез тяхната поява се осъществява срещата с новото и се разкрива как и доколко бесарабските хора се справят с него.

Друга част от героите в повестта са въведени като безименни групи — приятелите на Васил, които пият *девет дена и девет ноци <...> за новородените близнаци, а на десетия баба Доца разбра, че иска да ги черпи още девет* [пак там: с. 8]; селяните, които баба Доца измамва да изчистят колорадския бръмбар от картофите ѝ [пак там: с. 23 – 24]; хората в пощата, в чието лице тя намира публика за измислиците и хвалбите си [пак там: с. 26]. В съприкосновението с тези герои се проявяват важни нейни характеристики — предпазливост, съобразителност, самохвалство, хитрост, шмекеруване. Други от героите са представители на професиите си — ветеринарят, свещеникът, учителката, автобусният шофьор, лекарят от поликлиниката, депутатът. Срещата с тях дава шанс на проява на ценностите в характера ѝ.

Така стигаме до въпроса доколко в образа на баба Доца е съсредоточена същността на бесарабския български селянин. Чрез думите и поведението на своята героиня, и чрез хората, с които тя влиза в общение, Димитър Караулан успява да представи света на бесарабския българин и в неговите хоризонтални връзки, и като субординация в обществото — от семейството, връстниците и съселяните, до отношението към по-образования и към властта — светска и духовна. Във

всички случаи в поведението на баба Доца надделява нейният прагматизъм, изобретателност и вяра в своята непогрешимост. Ще привлече откъс от 12 част на повестта, разказваща за намерения изход след счупването на домашната икона: — *Последната икона си счупих. На кого сега да се моля? След малко тя <...> донесе портрета на руския писател Лев Николаевич Толстой. <...> и отиде да събуди Ванчо: — <...> Кажй на баба: то не е ли сам господ Саваоф? (sic!) <...> Хубава икона! Такава икона никой в селото няма!* [пак там: с. 25 – 26].

Макар че може да се проследи известна фабулна верига, разположена между отпращането на гурбет и завръщането на Васил от Русия, отделните фрагменти са построени като самодостатъчни анекдоти, добродушно пародиращи суеверието, показността, ревността, горделивостта, склонността към дребни измами и хитрини с цел получаване на някакви облаги или справяне с абсурдните житейски обстоятелства. Носители на изброените черти са както старците баба Доца, баба Рада, дядо Дачо, така и младите герои – внукът Ванчо, който повтаря класовете повече от баща си навремето;

учителката, която говори с научени в института клишета, без да е в състояние да ги приложи на практика; ветеринарят, който се вижда принуден да прати баба Доца на църква; попът, който се опитва да се скрие зад нищо не значещите думи за греха; лекарят, на чиято незаинтересованост баба Доца отмъщава, като успява да му се надсмее; шофьорът, когото тя изнудва да я вози безплатно до Акерман и обратно.

*Авторът на илюстрациите
Илия Златов*

Повестта разчита на класическия контраст между самооценката на героинята и реалните ѝ преживелици, като епизодите утвърждават неунищожимата ѝ вяра в успешния край на всяко начинание и готовността във всяка неудача да открие нови възможности.

Литература

1. Караулан Д.И. Хаджилъкът на баба Доца. Одеса : Астропринт, 2001.

2. Рацеева Е.В. Особенности на етничното съзнание на подрастващото поколение българи от Република Молдова. В: Проглас (Велико Търново). Т. 26, бр. 1. 2017. С. 77–87.

Налбантова Єлена

СУЧАСНА БОЛГАРСЬКА ПРОЗА. ДІМІТР КАРАУЛАН
ЯК ГУМОРИСТ.

До можливостей комічного першим із болгарських бессарабських письменників звернувся у 2001 р. Дімітр Караулан з гумористичною повістю «Хаджилак бабусі Доци» (хаджилак — болг. місце поклоніння). Через слова та поведінку героїні й людей, з якими вона спілкується автор представляє світ бессарабських болгар. Твір спирається на самоіронію, спрямовану на характерні риси бессарабського характеру.

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ РОМАН У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Нестеренко Наталя

кандидат філологічних наук, доцент,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди
nattapetta@gmail.com

Дослідження історичних романів як мистецького інструменту переосмислення минулого, переживання травм у посттоталітарному суспільстві є актуальним напрямком сучасних гуманітарних студій.

Мета розвідки — дослідити таку загальносвітову тенденцію, як відхід історичної романістики від реального,

історіографічного представлення дійсності до узагальнено-умовного, філософського, міфологічного на прикладі творчості слов'янських письменників другої половини ХХ століття.

Поява в українській літературі «Дива» П. Загребельного в 1968 році дозволила критиці говорити про продовження традицій історичної романістики: «Романові «Диво» притаманні кращі риси, які виявилися у «Володимирі» Скляренка <...> передусім повнота відтворення історичної епохи, — ці риси можна назвати спадкоємними, якщо розуміти під спадкоємністю не повторення, а продовження, подальший розвиток, пошук нових шляхів. А новим для «Дива» став драматизм часу, зіткнення ідей» [Ільницький 1989: с. 36]. З «Дивом» літературознавці пов'язували новий етап розвитку української романістики — етап «історії мислячої» [Ільницький 1989: с. 48].

Історичний роман ставив завдання «не просто скопіювати, реконструювати минуле в об'єктивній безсторонній розповіді, а й осмислити його з погляду сьогодення та підкресленої суб'єктивно-авторської концепції, спроектувати на сучасне, оживити верхній подієвий пласт історії та історичної людини, показати її зсередини» [Андрусів 1991: с. 51].

Варто зазначити, що явище, яке в літературній критиці отримало назву історичний роман, унаслідок бурхливого розвитку в південних слов'ян протягом другої половини ХХ ст. і взаємодії з іншими жанровими й жанрово-тематичними різновидами роману набуло нових ознак. У межах цього явища з властивою йому внутрішньою суперечливістю сформувалися жанрові модифікації, різні за своєю природою. Однією з таких модифікацій став роман «зв'язку часів» — «твір, в оповідному хронотопі якого співіснують, функціонуючи не як окремі, незалежні одна від одної складові, а як частини цілого, дві або кілька часових площин»

[Москаленко, Рудяков 1993: с. 200]. На думку В. Дончика, «зв'язок часів» — це вже не риса одного чи кількох романів, а, сказати б, властивість самого жанру...» [Дончик 1984: с. 89]. Явище створення роману нової жанрової модифікації було типовим не тільки для української, а й стало закономірним процесом польської, сербської, словацької, болгарської літератур. Так, предтечею нового роману в сербській літературі став твір І. Андрича «Проклятий двір» (1954). Побудова роману здійснена письменником «за мемуарним принципом, важливою особливістю якого є вільний перехід від одного епізоду до іншого, незважаючи на їхню хронологічну чи будь-яку іншу взаємозалежність, необмеженість оповіді жодними формально-логічними факторами. Письменник, крім того, вдається до ускладненої, багаторівневої композиції. <...> Послідовність подій та їхні часові координати втрачають чіткість і стають до певної міри умовними» [Москаленко, Рудяков 1993: с. 213].

Порівнюючи інший історичний роман І. Андрича «Міст на Дрині» з творами П. Загребельного: «Диво» і «Первоміст», Н. Білик виявляє спільні риси репрезентативних компонентів сюжетних ліній художніх творів, у висвітленні теми історичного минулого [Білик 2006]. Така спорідненість дозволяє дослідниці стверджувати, що «поряд з безумовним визнанням національно-специфічного опанування художнього матеріалу та індивідуальною своєрідністю творчого почерку кожного з митців» [Білик 2006], простежується єдність світоглядних й естетичних принципів І. Андрича й П. Загребельного, що дає можливість ще раз наголосити на близькості й спорідненості процесів, що формують і визначають історичний розвиток сербської й української літератур [Білик 2006].

Продовжувачем традицій І. Андрича в сербській літературі став М. Селімович із романами «Дервіш

і смерть» (1966), «Фортеця» (1973). Характеризуючи роман «Дервіш і смерть» із позиції зв'язку часів, дослідники відзначають, що «він не є історичним романом у повному розумінні» [Москаленко, Рудяков 1993: с. 215]. Із історією, з подіями минулого пов'язаний у творі не так сюжет, як матеріал, на якому побудовано оповідь. Дослідники творчості М. Селімовича називають сюжет у романі «Дервіш і смерть» умовно-історичним.

Інший роман письменника «Фортеця», дія в якому відбувається в мусульмансько-сараєвському середовищі XVII століття (період після Починської битви 1612 року), характеризується «позачасовістю», підняттям над основними подіями, епохою. На думку Л. Щеголя, М. Селімович зміг у рамки, необмежені часом, «вмістити розвиток загальнолюдської кризи в період відсутності головного героя в основному локаційному просторі ...» [Щеголь 2012: с. 389]. Творчість М. Селімовича синтезувала в собі здобутки історико-філософського, історико-психологічного роману та притчі.

В історичних творах болгарського письменника Е. Станева «Легенда про Сибіна, князя переяславського» (1967), «Антихрист» (1970) помітне взаємопроникнення історично конкретного та притчового початків, вплив фольклору на поетичну картину світу. На думку С. Машинського, особливість «Легенди про Сибіна, князя переяславського», а втім і всієї історичної прози письменника, полягає «у дуже тонкому внутрішньому співвідношенні в ній різних часових пластів» [Машинський 1977: с. 6].

На прикладі творчості письменника І. Петрова простежується трансформація, якої зазнала болгарська історична белетристика від початку 60-х років XX століття. Час конкретного історичного періоду в романі «Гін на вовків» (1986) розкладається на спектри, препарується через свідомість героїв і знову поєднується в одне ціле.

Завдяки оригінальному композиційному задуму, «коли в межах одного цілого вільно функціонують кілька площин і саме воно – ціле – перебуває в постійному зв'язку з більш близьким до нас хронотопом, яким є авторське розуміння часу» [Москаленко, Рудяков 1993: с. 221], І. Петрову вдалося відтворити художній образ епохи.

Повість В. Караманчева «Черешнева поминальна субота» (1986) перегукується з твором І. Петрова. Ця подібність простежується не тільки на подієвому рівні, а й на рівні сюжетно-композиційної побудови. Кожен із персонажів повісті розповідає про себе й односельців мовою різноманітних документів. Як і у романі І. Петрова конкретно-історичний час розкладається на фрагменти, щоб дати повну картину, за якою вгадується глибоке соціально-філософське підґрунтя.

Твори болгарських письменників І. Петрова «Гін на вовків» та В. Караманчева «Черешнева поминальна субота» за жанровою модифікацією можна віднести до умовно-історичної прози, у якій реальні історичні події, явища з життя людей використовуються для зображення конкретної історичної епохи. З огляду на проблему зв'язку часів, оприявнену співіснуванням кількох часових площин в оповідному хронотопі, «Гін на вовків» і «Черешнева поминальна субота» цілком відповідають тенденціям модерної історичної прози периферійного типу.

Словацький письменник П. Ярош в історико-соціальному романі «Тисячолітня бджола» (1979) виражає хронікальний принцип побудови в поетичному світобаченні, яке сприймає історію однієї сім'ї як символ народної долі. Г. Сиваченко, простежуючи вплив постмодернізму на словацьку літературу 70-80-х років, відзначає, що «завдяки абсурдності й вимороченості формується гротесковий, фантазмагоричний хронотоп сучасного словацького роману, відбувається досить різка мутація традиційних жанрів. <...> родинна хроніка

П. Яроша «Тисячолітня бджола», наповнюючись складним багатоголоссям народного життя, обертається на філософську оповідь про утвердження національної самосвідомості ...» [Сиваченко 1996: с. 68].

Починаючи з другої половини 1950-х років, можна спостерігати появу в чеській літературі якісно нових типів історичних романів, що перемагають не тільки комуністичну традицію, але й традицію як таку. Тим більше ґрунтовно можна говорити про реалізації цих альтернативних стратегій після придушення «празької весни» 1968 року — уведення радянських військ і встановлення в Чехословаччині режиму так званої «нормалізації». Саме цей період характеризувався, на відміну від 1960-х років, бурхливою трансформацією жанру.

Традиційні теми — конфлікт влади й людини, митець і влада, зумовленість вчинків особистості історичними обставинами — розглядалися, наприклад, І. Шотолой («Братерство Ісусове», 1969), В. Кернером («Піщана коса», 1970), О. Данеком (трилогія про чеських королів XIII – XIV століть — «Король біжить із поля бою» (1967), «Король без шолома» (1971), «Убивство в Оломоуці» (1972)). Зокрема І. Штола крізь призму психології «гвинтика» у величезній ієрархії ордена єзуїтів розповідає історію найвідомішого релігійного братства. О. Данек розкриває чеську історію через оповідь про чеських королів Яна Люксембурзького й Вацлава II як окремих особистостей.

У 1970-1980-ті роки в руслі подібної тенденції були створені, зараховані Б. Докоупилом до «експериментальних», романи В. Ербена («Спогад чеського короля Їржика з Подебрад» (1979)), І. Шотולי («Курча на рожні» (1976) і «Святий на мосту» (1978)), В. Кернера («Лікар помираючого часу» (1984)).

У романах М. Юрсенар «Спогади Адріана» (1960), «Філософський камінь» (1988), Л. Юлленстена «Смерть Сократа» (1975), П. Уайт «Пов'язка з листя» (1976) історія не джерело архетипів, а реальність, поза межами якої не можуть існувати ні персонажі, ні питання, що порушуються у творах із підвищеною філософічністю [Баканов 1989].

Усе викладене дає підстави стверджувати, що однією із загальносвітових тенденцій розвитку літератури в другій половині XX століття був відхід історичної романістики від реального, історіографічного представлення дійсності до узагальнено-умовного, філософського, міфологічного. Творчість слов'янських белетристів стала одним із найяскравіших зразків відходу від принципу фактографії минулого до філософського його осмислення крізь призму сьогодення й особистісної свідомості.

Література

1. Андрусів С. «... Як на святій сповіді». *Слово і час*. 1991. № 2. С. 48–53.
2. Баканов А. Современный зарубежный исторический роман. Киев : Высшая школа, 1989.
3. Білик Н. «Сюжетно-фабульні аналогії в історичних романах І. Андрича та П. Загребельного». *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*. 2006. Вип. 6. С. 230–238. URL: <http://www.rastko.rs/rastko/delo/13605> (дата звернення: 23. 04. 2021)
4. Дончик В. Істина — особистість: Проза Павла Загребельного. Київ : Рад. письменник, 1984. 248 с.
5. Ільницький М. Людина в історії: Сучасний український історичний роман. Київ : Дніпро, 1989.
6. Машинский С. Э. Станев и его книги. Э. Станев. *Легенда о Сибине, князе переяславском. Антихрист*.

Москва : Художественная литература, 1977. С. 3–11.

7. Москаленко В., Рудяков П. «Проблема зв'язку часів у сучасному історичному романі південних слов'ян». *Доповіді XI Міжнародного з'їзду славістів*, Братислава — Київ, 1993. С. 200–225.
8. Сиваченко Г. Постмодернізм і словацька проза 70-80-х років. *Питання літературознавства: Слов'янські літератури*. 1996. Вип. 3(60). С. 65–70.
9. Щеголь Л. Роман «Фортеця»: образно-символічне тло. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур*. 2012. Вип. 19. С. 388–393.

НІЦШЕАНСЬКИЙ ДИСКУРС У РОМАНАХ В. ВИННИЧЕНКА Й СТ. ПШИБИШЕВСЬКОГО

Промська Альона

кандидат філологічних наук, доцент,

Національний університет цивільного захисту України

alyona.dubrovskaya@gmail.com

Творчість В. Винниченка органічно вписується в європейський літературний контекст кінця XIX – початку XX століття, у період становлення модернізму в європейській, російській та українській літературах (паралелі із творами Г. Ібсена, Ст. Пшибишевського, Ф. Достоевського, М. Арцибашева, Л. Андрєєва, Ф. Сологуба, Гі де Мопассана, Г. д'Аннунціо та ін.). Основними рисами модернізму, на думку Т. Гундорової, В. Панченка, Н. Заверталюк, І. Кошової, В. Хархун, Н. Паскевич, М. Кудрявцевої, є експериментаторство, антиреалістична спрямованість, художня суб'єктивність, синтез, рецепція ідей Ф. Ніцше, переоцінка цінностей, індивідуалізм, принцип діалогічності, феномен відчуження особистості,

двійництво, «неоміфологічна» творчість, модерністичні тенденції тощо.

Маємо намір дослідити ніцшеанський дискурс у європейській літературі кінця XIX – початку XX століття, що пов'язаний із так званим «диявольським дискурсом», здійснивши аналіз романів «Записки Кирпатого Мефістофеля» В. Винниченка й «Homo sapiens» Ст. Пшибишевського.

Систематизувавши напрацювання попередників, присвячених творчому доробку В. Винниченка й Ст. Пшибишевського, зазначимо, що спільним для них є звернення до «вічних тем»: сенс буття людини, його ілюзорність, абсурдність світу. Об'єднує їх і зацікавлення диявольським дискурсом. Останнє дозволяє нам провести паралелі між романами «Записки Кирпатого Мефістофеля» та «Homo sapiens» і пов'язати їх з ніцшеанським дискурсом через аналіз другої (демонічної) натури головних персонажів Якова Михайлюка та Еріка Фалька. Саме аналіз демонічної сутності названих вище персонажів безпосередньо пов'язаний із тезою Ф. Ніцше про те, що *«Бог помер»*, а на його місце прийшла *«надлюдина»*. На нашу думку, В. Винниченко та Ст. Пшибишевський створюють образ ніцшеанської *«надлюдини»*, індивідуаліста, інтелектуала, сильної, але роздвоєної особистості, яка об'єднала в собі людські й диявольські риси.

Художньо це роздвоєння В. Винниченко мотивує боротьбою головного персонажа із собою внаслідок «хитання волі» (ситуація вибору), також за допомогою прийому дзеркала, яке візуально показує *двійника* Якова Михайлюка — Кирпатого Мефістофеля. Аналогічно дзеркального *двійника* («звіра») має й Ерік Фальк у романі Ст. Пшибишевського.

Відтак Яків Михайлюк об'єднав риси *«надлюдини»* Ф. Ніцше: *Я почуваю себе щедрим, благодущим Богом* [Винниченко 2005: с. 260] та *чесність із собою* сильної, але

роздвоєної особистості. Тому з'являється своєрідний «цивілізаційний диявол» [Гундорова 2009: с. 309], «Кирпатий Мефістофель», інтелектуал, скептик і прагматик, який надягає маску Мефістофеля, вважаючи себе вищою людиною, що вправі маніпулювати людьми, але водночас дистанціювання від них і самоізоляція викликає у персонажа сум, тугу, апатію. Тому думка про власну диявольську природу з'явилася в Михайлюка насамперед як захист від розчарування життям та поява відчуття зайвості в цьому світі, навіяна комплексом ніщанської сильної особистості. Окрім «прийому дзеркала», внутрішній світ Михайлюка розкривається за допомогою оповіді від першої особи, внутрішнього монологу, потоку свідомості, денних фантазувань, що дозволяє розкрити ті психічні процеси, що відбуваються у свідомості персонажа. У ній постійно борються світла й темна його половина, бо присутність «іншого» герой постійно відчуває як внутрішній голос: *«Так, я хочу, хочу, хочу!» – злісно, уперто, жадно й тупо відповідає хтось* [Винниченко 2005: с. 239].

Ст. Пшибишевський аналогічно до В. Винниченка для показу роздвоєння душі Еріка Фалька використовує принцип дзеркального відображення, щоб унаочнити другу (демонічну) іпостась персонажа: *Фальк взглянул в зеркало. <...> лицо <...> приобрело какое-то демоническое выражение* [Пшибишевський 1910: с. 222]. Доповнюють образ демонічної істоти, яка є другою сутністю Фалька, характеристики його зовнішності та поведінки: *дьявол* [Пшибишевський 1910: с. 261], *странный зверь, которого зовут Фальком* [Пшибишевський 1910: с. 26] тощо. Персонаж постійно полемізує із собою, зі своїм сумлінням, називаючи його *громадянином X*, що засвідчує глибоке внутрішнє роздвоєння: *Он чувствовал, как две души борются в нем...* [Пшибишевський 1910: с. 56].

Зазначимо, що Ерік Фальк, як і Яків Михайлюк, є нецілісною, роздвоєною особистістю, однак більшим ніцшеанцем порівняно із персонажем В. Винниченка, оскільки на творчість польського письменника сильніше вплинули ідеї німецького філософа, що можна простежити в тексті роману, де є прямі відсилки, навіть незмінені цитати з творів Ф. Ніцше, зокрема, з «Так казав Заратустра». Фальком, як і Михайлюком, керує деструктивний інстинкт (Танатос), змушує його брехати й руйнувати: *Он — орудие в руках какого-то существа или воли...* [Пшибишевський 1910: с. 278]. Його життєвим кредо стали слова: *Жизнь и разрушения* [Пшибишевський 1910: с. 299], яке можна паралелізувати з твердженнями Ф. Ніцше: «Любити й загинути — це погоджується з вічністю» [Ніцше 1993: с. 100] та теорією потягів З. Фрейда. Проте, на відміну від Михайлюка, Ерік Фальк не вважає себе дияволом, а відчуває всередині демонічну істоту, яка спонукає його до злочинів.

Так само як і Михайлюк, Фальк самотній і нещасливий. Він вважає себе «надлюдиною», яка переступила межу «добра і зла», повністю перемігши в собі людину: *Я не человек — я сверхчеловек...* [Пшибишевський 1910: с. 299]. У Ф. Ніцше: «Я розкажую вам про надлюдину: вона і є це море...» [Ніцше 1993: с. 12]. У тексті знаходимо прямі посилання на працю Ф. Ніцше «Так казав Заратустра»: *Вы знаете Ницше? Это место из Заратустры: «Ночь глубже, чем про нее может подумать день»* [Пшибишевський 1910: с. 90]. Як і Заратустра, Фальк вважає себе «надлюдиною», яка несе «людям дар» [Пшибишевський 1910: с. 8], бунтує проти моралі, культури, яка «заважає» людині бути творцем, а не обивателем і стадною твариною, тому вважає сенсом свого життя можливість руйнувати: *Я хотел испортить и разрушить весь мир* [Пшибишевський 1910: с. 440], бо тільки на *развалинах разрушенного* виростає велике і прекрасне

[Пшибишевський 1910: с. 286] (паралель із Ф. Ніцше: «Треба ще мати хаос у собі, щоб народити танцівну зірку» [Ніцше 1993: с. 16]).

Для головного персонажа залишаються пріоритетними три інстинкти (за З. Фройдом): життя (Ерос), смерті (Танатос) та агресії й бажання влади. Фальк активно бореться зі своїм сумлінням. Як і Михайлюк, Ерік прагне адекватно себе поцінувати, проте не може цього зробити, оскільки постійно дисонує між «є» і «бути»: є людиною, а хоче стати «надлюдиною». Його «Я» розірване завищеною самооцінкою, але насправді це — слабка цинічна людина з комплексом надлюдини (*Я — трус... Я ни во что не верю* [Пшибишевський 1910: с. 387]). Як і Кирпатий Мефістофель, Фальк — талановитий актор, який маніпулює емоціями інших людей. Гра захоплює його, і він утрачає відчуття реальності, проте йому набридає грати: *Я начинаю играть комедию с самим собой* [Пшибишевський 1910: с. 471].

Отже, можемо підсумувати, що обидва персонажі є роздвоєними ніцшеанськими особистостями, у яких поєдналися деструктивна й кон-структивна життєва позиція. Саме тому Михайлюк і Фальк репрезентують одвічне внутрішнє роздвоєння, утілене в романах за допомогою прийому дзеркала, у якому персонажі бачать свого «диявольського» двійника. Прикметно, що Михайлюк грає роль диявола-спокусника, якому набридло монотонне земне життя, Фальк же ніби відчуває присутність демонічної істоти у своїй душі, виправдовуючи свою обраність ідеєю «надлюдини», яка може руйнувати й творити, однак у фіналі сам стає знаряддям фатуму. Проте і Михайлюк, і Фальк прагнули кохати, створити сім'ю, а демонічна ідея-фікс стала своєрідним захистом від розчарування життям. Відтак Михайлюк-Мефістофель у реальному житті був нещасливий, оскільки сім'ї з коханою жінкою й «бажаними дітьми» він не мав, а людину уявляв

як злу й аморальну істоту, життям якої керують первинні інстинкти (розмноження, секс, агресія). Гра в Мефістофеля не принесла персонажу бажаного щастя, а потаємна мрія одруження з Білою Шапочкою так і залишилася денною фантазією, казкою, оскільки «перепonoю» на шляху до щастя став непереможний батьківський інстинкт, проти якого марно боровся Кирпатий Мефістофель.

У свідомості Еріка Фалька також триває боротьба сексуального інстинкту та інстинкту самозбереження. «Хитання волі» спричиняє тугу, неспокій. Фальк не зміг стати ні «надлюдиною» чи «дияволом», який керує долями пересічних людей, ні «останньою» людиною, вищою від «надлюдини» і навіть від Бога. Прагнення жити, задовольняючи сексуальні потреби, та прагнення до влади перетворили персонажа на невротика, божевільного, який перестав адекватно сприймати дійсність. Маніакальне бажання перемогти в собі людину закінчилося божевіллям через крах надій. Тож наслідками впливу другої («демонічної») натури стала перемога конструктивної життєвої позиції [Еросу] у свідомості Михайлюка, натомість Фалька повністю підкорила деструкція [Танатос].

Література

1. Винниченко В. К. Вибрані твори. Оповідання. Повість. На той бік. Романи. Записки Кирпатого Мефістофеля. Сонячна машина / передм. Л. С. Дем'янівської. Київ : Грамота, 2005.
2. Гундорова Т. ПроЯвлення слова. Дискурсія раннього українського модернізму /вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ : Часопис, Критика,
3. Пшибышевскій Ст. Полное собрание сочинений. 4-е изд. (съ разрѣшен. автор.). Москва : Тип. В. М. Щаблина, 1910. Т. 3: Homo sapiens.

4. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади / пер. з нім. А. Онишка, П. Таращука; ред. П. Таращук. Київ : Основи, Дніпро, 1993.

**КНИГА, КОЯТО ПРЕДСТАВЛЯ НОВ ДЯЛ В ІСТОРИЯТА
НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА**

*За «История на българската литература в Бесарабия
и Таврия» (учебник) от Елена Налбантова.
Одеса: Астропринт, 2021. 276 с.*

Рацеева Елена

*доктор по история, доцент,
Тараклийски държавен университет
«Григорий Цамблак», Република Молдова
raceeva@mail.ru*

Ще започна представянето на книгата патосно: българската литература, създадена извън България от бесарабски и таврийски автори, потомци на преселниците от Османската в Руската империя, получава своето системно и типологично осветление с този труд на проф. Елена Налбантова. «История на българската литература в Бесарабия и Таврия», издадена в Одеса благодарение на сдружение «Българска диаспора» и с финансова подкрепа на Иван Димитрие Шендеров, е достойно продължение на излязлата през 2014 г. монография на проф. Елена Налбантова «Подстъпи към съвременната българска поезия от Бесарабия и Таврия» (Велико Търново: УИ «Св. св. Кирил и Методий», 2014, 187 с.), като следва да се отбележи, че макар някои части да носят същите заглавия, съдържателно новата книга значително обогатява, задълбочава и развива информацията от «Подстъпите».

Структурно книгата се състои от въведение, две глави, един текст вместо заключение и няколко приложения. Във въведението авторът споделя замисъла и обяснява структурата на труда си, а също така дава справка за образуването на бесарабската българска диаспора и ключовите събития в историческата ѝ съдба, като назовава и някои бесарабски българи, допринесли за развитие на България и за запазване на българщината в Бесарабия.

Историята на българските преселници в Бесарабия и Таврия е представена в книгата като една верига от драматични превратности в битието им в «пуста чужда чужбина», които неотвратимо оставят своя белег и в историята на книжнината, създавана от тях. Проф. Елена Налбантова много точно формулира: «При литературата, създавана от бесарабските и таврийските българи, не може да се говори нито за единен исторически път, нито за вътрешна приемственост. Тук става въпрос за няколко епизода, отдалечени във времето, без вътрешна връзка помежду си, без възможности за осъществяване както на пълноценни контакти с литературата на прародината, така и на открита демонстрация на българско национално чувство».

Първата глава на книгата разказва поотделно за всеки от петте епизода в развитието на българската книжовност в «пустата чужда чужбина», като внимателно се обрисова социокултурният им фон. Информацията за началния период е оскъдна: следи от първите книжовни прояви в Бесарабия са създадените в диаспората преписи на Паисиевата история (Башкьойския и Болградския). Но тази информация дава импулс за проф. Елена Налбантова — специалиста по Българска възрожденска литература, за детайлно проучване на този момент от историята. Като резултат е представена не само доказаната генетична връзка на тези преписи с първите най-ранни копия на паисиевата История (проф. Ел. Налбантова подробно

обосновава този извод), но и е реконструирана и концептуално излъчена представата за един драматичен сюжет.

Преписът от книгата на Паисий е очевидно светиня и реликва, щом е взет в преселването, независимо от ограниченията в багажа, който е включвал само най-необходимите и най-ценните неща. Вече в Бесарабия Книгата естествено поражда родолюбивия импулс да се преписват свещените заръки «знай своя род и език»; след време тя се оказва в Болградската гимназия и вероятно е част от богатата училищна библиотека. Това свидетелства и за родолюбието на дарителя, и за авторитета на Училището. Обаче днес тази книга на бесарабските българи е в Америка, тъй като именно американският българист Джеймс У. Кларк я намира «на пода в мазе на Болградската гимназия» сред други български ръкописни и старопечатни книги... И този факт също може да се тълкува и да се използва в реконструкцията на по-късните контексти на съдбата на българщината в диаспората, но нека изберем позитивния вариант на интерпретация: поне Книгата се е запазила за поколенията.

Възстановката на пътищата на българската книжовност в Бесарабия и Таврия изглежда убедителна и заради това, че авторът се базира не само върху исторически и филологически трудове за диаспората, но въвежда и нови свидетелства и материали, които уточняват детайли на контекста и на личностните профили на най-активните действащи лица в историята на бесарабската и таврийската книжнина. Така например съвсем определена информация съдържа текстът на едно писмо от ректора на литературния институт «Максим Горки» в Москва до председателя на Съюза на писателите на Молдавска ССР Йон Чобан с препоръка за трудоустройството на Владимир Калоянов: *«Кишинев е единственият град в Съветския съюз, където има възможност да издава свои*

произведения съветски гражданин, чийто роден език е българският».

Това, което е характерно за представяната книга, е едно съчетание на исторически задълбочени контексти и антропологични прочити на съдбите на авторите, върху което се базират и литературоведските размисли относно митологичната и архетипната основа на творбите на бесарабските и таврийските творци; относно тоналността, тематичната и образна характерност на всеки един от най-представителните автори и в същото време осмисляне на общата картина. Този подход обуславя изключително интересните мисли на проф. Ел. Налбантова за типологизиране на своеобразния културен текст откъм общото и особеното. Като пример бих посочила частите на изследването, озаглавени «В търсене на общите митове», «Варианти на героичното», «Аспарух общият прародител», «Майката и други женски образи».

Втората глава на книгата е посветена на българската бесарабска литература след 60-те години на XX в., като по отделно представя поезията и прозата.

Проф. Елена Налбантова се съгласява с поета Петър Лозанов, че: «До патриотичните пориви на Петър Бурлак-Вълканов се нареждат импресионистичните картини на Нико Стоянов. Стройният класически стих на Михаил Бъчваров-Бондар сякаш спори с верлибъра на Георги Барбаров. Някак странно се съчетават трагичните размисли на Владимир Калоянов и любовните признания на Татяна Танасова. Акварелите на Тодор Стоянов се вписват в «живописните платна» на Димитър Пейчев» [Лозанов 1996: с. 3]. И като допълва неговата типология със своите преценки, които системно оформят феномена на съвременната българска бесарабска поезия, тя подрежда творческите профили на бесарабските поети, съчетавайки ги по двойки: предимно гражданската проблематика според проф. Елена Налбантова обединява Петър Бурлак-

Вълканов и Георги Барбаров, «при първия — патетично; в тъй наречените барбаризми на втория — сатирично».

Михаил Бъчваров-Бондар и Владимир Калоянов се сближават по това, че и в «традиционно колективните теми звучат личностните нюанси»; Нико Стоянов и Татяна Танасова-Тодорова «с еднакъв успех създават и творби-химни, и стихотворения, говорещи за най-тънките трепети на човешката душа»; Тодор Стоянов и Димитър Пейчев «можем да интерпретираме през създадената вече в българската лирика матрица на «тихата поезия», на умиротворения или драматичен, но скрит от публиката вътрешен свят».

Трябва да се отбележи, че проф. Ел. Налбантова освен «осмината» периодически споменава и други имена на творците в диаспората (Анна Кострова-Терзивец, Марианна Чепразова-Гюмюшлю, Димитър Боримечков), срещат се и задълбочавания в някои от техните творби (например «Суфинден» от Анна Кострова-Терзивец), но много определено тя формулира обяснението по въпроса «защо осмината?»: «тази осморка започва да се възприема като класическо начало. Написаното от тях задава тона, модела и образа, чрез който се остойностяват и темите, и езика, и формата на създаваната тук поезия. Те поставят начала, които чертаят физиономията на обособен дял от целокупната българска лирика». И това звучи оправдано и убедително.

Проявите на съвременната българска бесарабска проза се разглеждат в трети дял на втора глава. Тук няма да употребявам оценките *разширява* и *обогатява*, които бих казала за поетическата част. Специално за прозата трябва да се подчертае, че това е пръв (и сполучлив!) опит българската бесарабска проза да се представи системно и до голяма степен цялостно. Много от информацията за авторите и техните творби се въвежда за пръв път, някои моменти се уточняват.

Справедливо се подчертават като особеност на тази литература такива моменти, като «пренебрежимо малка дистанцията от мемоарното» и «силната обвързаност на разказваното с личностно или общностно преживяването». Проф. Елена Налбантова аргументира и илюстрира с конкретни примери тази характеристика, като изрежда практически всички бесарабски автори и прозаичните им творби. Нещо повече, тя открива в това типологическа близост с българската белетристика от метрополията, където още от първите творби през Възраждането се проявява подобна тясна обвързаност «с документалното и дори автобиографичното, а зад запомнящите се герои изследователите обикновено идентифицират конкретни прототипи».

Авторът на изследването вижда логиката на развитието на българската бесарабска проза в движението от «идеологическото алиби» в творбите, написани през съветското време, когато «художественото интерпретиране на епизоди от живота на една обособена група българи става субект не на естетически, а на политически основания», към по-свободно и открито разказване за преживените изпитания на общността след разпадането на СССР, а съответно и «до съществена **промяна в темите** на съвременна българска бесарабска проза». Макар че, според мене, някои от илюстрациите на «идеологическото алиби» могат да се оспорват, в частност, финалният разказ в книгата «Рязка на врата» за конфликта на младите герои с очакванията на родителите им: («юношите се отричат от наследените традиции на общността, подмамани от далечните непознати земи и от внушението, че именно там се строи новото съветско отечество»). Споменът нали е от съветския период на «размразяването» и романтиката на бардовските песни («А я еду, а я еду за туманом, за туманом и за запахом тайги»), затова спокойно допускам, че в случая се изразява искрено въодушевление на

младостта... Но що се отнася до болезнените теми като голодомор, вдигане и изселване на «кулаците», тези «забранени теми» наистина зазвучаха в пълен глас в българската бесарабска проза едва след 1991 г. И в представяната книга творбите с тази проблематика се разглеждат подробно.

Смятам за много ценни приложенията, които освен че систематизират информацията за историята на публикуване на творбите от бесарабската и таврийската литература, включват и анкети, съставени от автора на книгата и попълнени от някои съвременни бесарабски автори. Анкетите разширяват и задълбочават контекста и личностните профили на авторите.

С цялото си повествование в тази книга проф. Елена Налбантова убедително аргументира преценката за «най-важния принос на бесарабските български прозаисти към националната литература», който тя вижда в «разширяването на познанието за българската съдба и в уплътняването на малко познатия образ на бесарабеца», и в този смисъл тези особености подреждат произведения на бесарабските автори «до класически творби на българската литература, чиято мисия е народознанието».

Книгата е с очевиден научен принос и е изключително добър учебник за университетските курсове по българска литература, създадена зад пределите на България. Апробирах ръкописа в тази му функция в Тараклийския държавен университет и лично свидетелствам за това негово качество. Така че уверено може да се каже, че авторът успява да постигне декларираната цел за изследване на този все още малко изучен етносоциокултурен феномен: «да се приобщи литературата, създавана от бесарабските и таврийски българи, към активното познание за българското словесно наследство».

Искрено поздравявам автора и всички бъдещи читатели на тази книга.

Литература

1. Налбантова Е. История на българската литература в Бесарабия и Таврия (учебник). Одеса : Астропринт, 2021.
2. Налбантова Е. Подстъпи към съвременната българска поезия от Бесарабия и Таврия. В. Търново: УИ «Св. св. Кирил и Методий», 2014.
3. Лозанов П. Спомен за земята и Балкана. *Цялата болка на Бесарабия. Стихове*. Съст. Петър Лозанов. Сливен : Жажда, 1996.

Рацесва Елена

КНИГА, ЩО ХАРАКТЕРИЗУЕ НОВИЙ РОЗДІЛ В ІСТОРІЇ
БОЛГАРСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У доповіді представлено нещодавно опубліковану книгу професора Елени Налбантової з Великотирновського університету. Ця книга розглядає як цілісний феномен літературу, створену болгарськими переселенцями Бессарабії і Таврії, історію її становлення, з основними темами, сюжетами, жанровими і дискурсивними особливостями. Авторка типологізує й систематизує досягнення літератури переселенців, уводить нові свідчення і матеріали, указує на деталі контексту й особисті профілі найактивніших дійових осіб в історії бессарабської і таврійської літератури.

**ГІПЕРТЕКСТУЛЬНІСТЬ ЯК ДИСКУРСИВНИЙ
ВИМІР РОМАНІВ М. ПАВИЧА ТА СІМЕЙНОЇ САГИ
«МУЗЕЙ ПОКИНУТИХ СЕКРЕТІВ» О. ЗАБУЖКО**

Румянцева-Лахтіна Оксана

*здобувачка ступеня доктора філософії кафедри української
літератури та журналістики імені професора Леоніда*

Ушкалова,

Харківський національний педагогічний університет

імені Г. С. Сковороди

roksik2911@gmail.com

Кінець ХХ — початок ХХІ століття став початком сучасної науково-технічної революції, що ґрунтується на інформаційно-комунікаційних технологіях. Глобальні зміни, що потягли за собою переродження художньої літератури, пов'язані зі зміною форм здобуття інформації. Якщо в першій половині ХХ ст. інформацію треба було збирати, відстежувати, віднаходити, «добувати», то на початку ХХІ ст. інформація завдяки поширенню інтернету та його розгалуженню стає обвальною, агресивною, нав'язливою. Умберт Еко висловлював припущення, що скоро книжку заступить CD, а сам інтернет-простір заповниться численними, хай і не завжди якісними, романами. Гіпертекст інтернету й гіпертекст постмодернізму стають нерозривно пов'язаними та взаємозумовленими явищами, а гіперроман є породженням постмодерністської естетики та філософії у сукупності з ІТ-технологіями [Бовсунівська 2015: с. 34].

«Гіпертекст (у літературознавстві) — організація текстового матеріалу таким чином, що він перетворюється на систему текстових одиниць, представлених не в лінійній послідовності, а як множинність зв'язків та переходів. Слідуючи ними, можна утворити нові лінійні тексти, читати матеріал в будь-якій послідовності» [Тебешевська-Качак, 2010: с. 499-502]. Ставши модною категорією в сучасній теорії літератури, гіпертекст набуває різних

тлумачень, проте незмінним у його парадигмі лишається уявлення про гіперреальність, вибудову якої він саме й гарантує.

У XX ст. в умовах завершення розбудови естетики постмодернізму та водночас всезагальності інтернету народжується термін «гіперроман», тобто «гіпертекстуальний роман». Літературознавиця Т. Бовсунівська окреслює ознаки гіпертекстуального роману, якими є:

- 1) гіпертекст та інтертекст;
- 2) комбінаторика тексту замість поетики композиції тексту;
- 3) гіпертекстуальний роман включає читача як співавтора;
- 4) гіперреальність;
- 5) багатомодусність: присутність в тексті багатьох модусів, окрім класичного плану, ще й породжені постмодерністською естетикою;
- 6) накладання хронотопів різного обсягу та часового режиму;
- 7) збереження пуанта як провідного подієвого чинника, але відмова від решти принципів сюжетоскладання, натомість пропонування нової системи комбінаторики тексту;
- 8) ризоматичність образної системи;
- 9) підсилена активність лейтмотивів;
- 10) жанрова лояльність на тлі явно вираженого, навіть названого автором, засадничого жанрового патерну («Хозарський словник» М. Павича);
- 11) полістилістика;
- 12) багатосюжетність та багатофабульність за читачьким вибором;
- 13) підсилена фрагментованість тексту;
- 14) відведення виняткової ролі уяві читача, який мусить віртуалізувати текст за загаданою автором схемою;

15) виняткова роль мовчання в гіпертексті, за рахунок якого утворюються значні розриви в оповіді, втім, вони легко надолужуються читацькою логікою чи фоновим знанням;

16) ідеологеми у вигляді кодів, іноді з виразним тяжінням до криптографії, ідеологія не читається, а декодується;

17) схильність до утворення найрізноманітніших кодів, наприклад текстографічних або мнемонічних;

18) фреймова структуризація змісту з відповідними переключеннями. [Бовсунівська 2015: с. 56–57].

Зачинателем жанру гіпертекстуального роману можна вважати Ж. Перека, творчість якого припала переважно на 60-70-і роки ХХ ст. На той час теорія гіпертекстуальності ще не була сформована, проте Ж. Перек почав писати романи на математичній основі, занехавши лінійні принципи тексту від початку. Слава знайшла його з деяким запізненням, оскільки Ж. Перек вважав основним структурним принципом роману — пазловий, однак тогочасне суспільство ще не було готове до сприйняття гіпертекстуальних романів.

Ж. Перек створив варіанти роману-загадки, роману-лабіринту, роману-клепсидри, які і можна назвати **пазловими романами**. Саме таку традицію розвинув у своїй творчості М. Павич, сербський письменник (1929–2009 рр.), якого літературознавці вважають винахідником жанру гіпертекстуального роману. Сьогодні багато письменників намагаються написати подібний роман, проте М. Павич назавжди залишиться в історії світової літератури засновником такого літературного явища як нелінійна проза. Він сам вигадав цей термін ще під час написання «Хозарського словника» [Бовсунівська 2015: с. 33].

Письменник неодноразово в інтерв'ю та статтях намагався прояснити це явище (гіпертекст/ *hiperfiction*), дати йому теоретичне обґрунтування. Фактично, вся проза М. Павича — нелінійна, але після численних експериментів із формою письменник повернувся до традиційного жанру. У 2006 р. побачив світ останній великий прозовий твір М. Павича «Друге тіло: побожний роман», у якому автор обмежив використання постмодерністських домінант, застосовуючи прийоми, що не були притаманними для його романної прози. Мілорад Павич відходить від експериментів із комп'ютерним читанням, але поетикальною домінантою залишаються активна участь читача, інтертекстуальність, гра з читачем, осмислена багатозначність, що уможливорює чималу кількість інтерпретацій [Гук 2017: с. 375].

Українська літературознавиця Алла Татаренко уналежнила роман «Друге тіло» до *postpostmoderністської* фази творчості сербського письменника (кінець 90-х рр. ХХ ст. — поч. ХХІ ст.) [Татаренко 2010: с. 499-502]. Дослідниця у своїй розвідці доводить, що М. Павич використав семантизацію форми як ергодичний прийом і стратегії інтерактивної гіпертекстуальності. Текстуальну тканину побожного роману характеризує постмодерністський історизм — постійне стирання різниці між художньою вигадкою й реальністю, звернення до античної міфології, до світу християнських містерій, теми смерті й воскресіння [Гук 2010: с. 375].

Проаналізувавши структуру роману, можна припустити, що автор використав композиційний принцип доміно, суть якого полягає в тому, що події сучасності (I, III, V розділи) начебто перетікають у давнину, поперемінно чергуючись із подіями ХVІІІ ст. (II, IV розділи) [Гук 2010: с. 376]. Тобто роман «Друге тіло» — пазловий: переплітається сюжетно-фабульна канва подій ХІІ, ХVІІІ та ХХІ століть. У результаті розшифровки

таємниць минулого, герої сучасності (наратор та його дружина) відкривають таємницю «другого тіла».

«Мотив таємниці «другого тіла» є стрижневим, він стає невидимим гравітаційним центром сюжету роману. Уважний читач має змогу дослідити багатозначність семантики вторинної тілесності (існування другого тіла в Христа після воскресіння та гіпотетичність існування другого тіла в людини після фізичної смерті), приховані смисли та інтенції автора. Таємниця другого тіла відкривається для героїв із ХХІ ст. поступово: згадкою про «святий Грааль» та «Царгородську (Туринську) плащаницю», де зображення Христа подвоєне. У романі висловлено думку, що вагомим доказом про існування «духовного тіла» є фрески у православних храмах із зображенням сцен Успіння Богородиці, на яких Христос тримає в руках душу своєї Матері у вигляді сповитої дитини, коли земне тіло Богоматері лежить на смертній постелі. Наратор прискіпливо досліджує імовірні згадки про вторинну тілесність Христа у Святому Письмі, намагаючись з'ясувати, в якому тілі Він з'являвся учням після смерті, і суперечності, які супроводжували його появу» [Гук 2010: с. 375].

Літературно-філософська творчість Оксани Забужко теж варта культурологічного розгляду, адже її роман «Музей покинутих секретів» відразу після виходу у 2009 році охрестили сучасним епосом українського народу. Але більшість дослідників інтуїтивно відчуває нечіткість у визначенні його жанру, бо постмодерністська проза взагалі важко піддається однозначному трактуванню, враховуючи те, що у постмодернізмі відбувається заміна поняття «жанр» поняттям «інтертекст» та «гіпертекст». Зокрема, письменниця Є. Кононенко [Кононенко 2010] вбачає тут превалювання рис містичного детективу, трилеру, любовного та пропагандистського романів. Л. Печерських наполягає на жанрі «історіографічний метароман», що

втілює постмодерне розуміння історії. Літературознавець Л. Плющ ставить роман О. Забужко на одну книжкову полицю поруч з Томасом Маном, Дж. Джойсом, Ф. Достоевським. Але крапку в дискусії поставила сама авторка, яка в бесіді з кореспондентом Deutsche Welle зазначила: «Я завжди хотіла написати роман, який був би рівновеликий життю, тобто який означав би якийсь свій автономний світ, до якого запрошується читач і в якому йому хочеться жити разом з героями». І в цьому ж інтерв'ю звучить ще одне авторське визначення — «сімейна сага доби неklasичної фізики» [Вовк 2009].

Роман Оксани Забужко «Музей покинутих секретів» — сімейний роман нашого часу, роман про «минуле, що не минає», про нове переосмислення історії українського народу, як зазначила сама його авторка [Вовк 2009]. В основу ідеї цієї родинної саги покладено національне минуле, а саме — історія України 40-х років ХХ ст., що пов'язана з діяльністю УПА. Давно минуле тісно переплітається з сучасністю. Центральним мотивом роману є ідея секрету — це, зокрема, секрет Роду, «скелет у шафі», що через роки нагадує про себе. Письменниця роз'яснює, що дівоча гра в «секрети» походить ще від тих часів, коли на поч. 30-х рр. ХХ ст. наші прабабусі ховали від більшовиків ікони, закопуючи їх у землю [Файзуліна 2015: с. 113]. Тобто сюжетна канва роману також складається як пазл: герої намагаються розгадати «секрети» минулого крізь призму подій сучасності. Це і є однією з ознак гіпертекстуальності роману «Музей покинутих секретів».

У цій сімейній сазі О. Забужко накладає історію трьох поколінь одна на одну, шукаючи той «секрет», що пов'язує їх в єдине ціле. Самоцитування, роздуми героїв дають змогу читачеві відволіктися від сюжету й скласти «пазли» колізій у єдине ціле. Нарація багатопланова: розповідь у творі ведеться від імені трьох осіб

поперемінно: і від третьої особи, і від першої, при цьому індивідуально-авторський часопростір репрезентується в складній системі часопросторових відносин. Дослідниця прози О. Забужко Г. Файзулліна зазначає: «Фактично, перед нами «роман-музей», який виринає за межі літературного тексту, і побудований за допомогою постмодерністського колажу... До того ж естетичний колаж романного сюжету імпліцитно доповнюється літературно описаними живописними колажами художниці Влади Матусевич, причини трагічної смерті якої намагається з'ясувати головна героїня роману – журналістка Дарина Гощинська [Файзуліна 2015: с. 114]. Авторка постмодерно творить літературну мозаїку сюжету, який починає нагадувати споглядання знайдених у землі «секретів» через призму етнокультурних скелець» [там само].

Тетяна Тебешевська-Качак пропонує розглядати «Музей покинутих секретів» «як роман-систему, побудовану не так з окремих образів-персонажів, сюжетних ліній-подій, як на тих взаємозв'язках, що спостерігаються між ними на експліцитному та імпліцитному рівнях тексту, виявляються в тематичних та проблематичних вузлах, відлунюють в інтертекстуальних акцентах, літературних та історичних ремінісценціях, у фрагментах архетипної пам'яті та фольклорних екстраполяціях. Власне саме ці зв'язки і надали романові смислу і ваги» [Тебешевська-Качак 2010].

Отже, Оксана Забужко, продовжуючи традиції Мілорада Павича, у романі «Музей покинутих секретів» створює унікальні жанрово-стильові риси сучасного сімейного роману. З одного боку, у ньому проявилися гіпертекстові традиції постмодернізму — інтертекст, комбінаторика тексту, схильність до утворення найрізноманітніших кодів та підказок щодо їх розкодування, підсилена фрагментованість тексту, накладання

хронотопів різного обсягу та часового режиму, «постмодерністський історизм», пазлова структура сюжету. З другого — письменниця формує реалістичні засоби осягнення світу. Таким чином, Оксана Забужко репрезентує новітні наративні стратегії, що впливають на розвиток жанру сучасного сімейного роману у вітчизняній літературі.

Література

1. Бовсунівська Т. В. Жанрові модифікації сучасного роману. Монографія. Харків.: «Діса плюс», 2015.
2. Вовк А. Оксана Забужко: «Завжди хотіла написати роман, який був рівновеликим життям». *Deutsche Welle*. 18.10. 2010. URL: <https://p.dw.com/p/Pdo7> (дата звернення 01.04.2021).
3. Гук З. В. Семантика «другого тіла» як ключовий аспект побожного роману М. Павича. *Молодий вчений*. 2017. № 2. С. 375-379. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2017_2_89.
4. Забужко О. Музей покинутих секретів. Київ : Факт, 2009.
5. Кононенко Є. Гей, хто в лісі, озовися, або Чи можна повіситися на косі? Літакцент. 22.04.2010. [Електронний ресурс]. URL: <http://litakcent.com/2010/04/22/hej-hto-v-lisi-ozovysja-abo-chy-mozhna-povisytyjsja-na-kosi/>
6. Татаренко А. Поетика форми в прозі постмодернізму (досвід сербської літератури). Монографія. Львів : ПАІС, 2010. 544 с.
7. Тебешевська-Качак Т. Історія, що стає літературою у стилі Оксани Забужко. *Буквоїд*. 09.02.2010. [Електронний ресурс]. URL: <http://bukvoid.com.ua/reviews/books/2010/02/09/083513.html>
8. Файзуліна Ганна. Етнокультурографія в українському постмодерністському філософському романі.

Проблеми социалнои работи: филозофия, психология, социология. 2015. № 2 (6). С. 112–115.

9. Еко Умберто. От Интернетa к Гутенбергу, текст и гипертекст. 20.05.1998. [Електронний ресурс]. URL: <https://fly-uni.org/stati/umberto-eko-ot-interneta-k-gutenbergu-tekst-i-gipertekst/>

КЪМ ТОПОГРАФИЯТА НА СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА СТОЛИЦА ПРЕСЛАВ

Стоянов Светлозар

доктор, асистент,

Шуменски университет «Епископ Константин Преславски»

s.p.stoyanov@shu.bg

На юг Шуменското поле е ограничено от Преславската планина, която е първата естествена укрепителна линия по пътя от река Дунав към Константинопол. Заедно с Преславското укрепление тя е част от т.нар. Шуменски укрепления от Балканската укрепителна линия, които могат да бъдат наречени «ключ към Константинопол» [Шкорпил 1910: с. 101; Шкорпил, Шкорпил (Братя Шкорпилови) 1888: с. 81; Шкорпил, Шкорпил 1892: с. 48].

Преславската планина се спуска стръмно на север в Преславското поле, където е разположен днешният град Велики Преслав. Той отстои на 20 км от градовете Шумен и Търговище, а също и на 3 км северно от границите на Стария град Преслав. Разположен е в полите на Преславската планина.

Името Преслав и градът са засвидетелствани най-рано във византийски летописи и хроники, впоследствие и в множество славянски, латински и арабски писмени източници, а в достъпните и днес извори селището е

споменавано главно във връзка с военнополитически събития. Своята история Преслав има още преди 893 г. Известия за него дават Йоан Екзарх («Шестоднев»), Лъв Дякон, Анна Комнина, Ал-Идриси, Българска апокрифна летопис, Никита Хониат, Търновски синод (при цар Иван Александър), Ж. Бонгар, П. Джорджич, П. Лукарич, П. Богдан, Хаджи Калфа, Янош Комароми, Едмънд Чишъл, граф Л. Марсили, Бл. Клайнер, Пайсий Хилендарски, К. Нибур, офицерът Веригин, Черновежд (Петър Карапетров от Панагюрище), К. Иречек, Ф. Каниц, Сава Доброплодни, Д. Войников, художникът Н. Павлович, писателят Димитър Манчов, поетът Х. Ангелов, Ив. Вазов, Г. С. Раковски.

В най-ранни извори (от края на IX в. и X в.) Преслав е наричан само *Преслав*, а през втората половина на X в. към името се добавя определящото *град*, т. е. *град Преслав*. През периода 971 – 986 г., след превземането му от византийците, градът носи името *Йоанопол*, а с повторното му завоюване в 1000-та година е възстановено българското наименование. При неговото транскрибиране на гръцки в официалните документи, респ. печати, се въвежда формата *Пердслава*, *Персклава* и *Преславица*. Във втората половина на XI в., във византийските хроники и печати, към името на града е добавен епитет *мегас*, т. е. велик. Това намира отражение и в по-късни преписи и съчинения на византийски хронисти, а в домашни паметници е възстановено името *Преслав* и се популяризира като *великия град Преслав* [Диакон 1988: с. 69; Иречек 1899: с. 874-875, 876-877; Йорданов 1995: с. 71-73, 74-76, 77-79].

Преслав отстои на около 40 км от Плиска и е разположен в източния дял на Старопланинската верига, а избраното за строеж на аула място е преходът към планината. В тази връзка разположението на укрепителното съоръжение е съобразено и подсилено с естествените речни и планински прегради, а Преславското

поле е един от трите дяла, съставляващи котловината, образувана между Преславско-Драгоевската планина от юг и платото Стана на север, разделена на две части от вододелния Мътнишки рид [Овчаров 1981: с. 58-59].

Изграждането на първоначалната военна крепост-аул Преслав, на това място, е продиктувано от: необходимост от контрол на Ришкия проход и на Върбишкия проход. От своя страна Върбишкия проход е седловина, която разделя Котленската планина на запад и Върбишката планина на изток. Той свързва долината на река Голяма Камчия на север с долината на река Луда Камчия на юг. Ришкия проход и Върбишкия проход са стратегически за безопасността на териториите северно от Стара планина и са прекия път към столицата Плиска. Те са своеобразен вход към трудноохраняемите територии на юг от Балкана, които са в критична близост до главната заплаха, а това е Византия; осигуряване на достатъчно време за организиране на ответни действия при нашествие, т.е. създаване на втори ешелон на отбрана, след вала Еркесия, който да охранява подстъпите към Плиска; близост с основни военни лагери и крепости; удобен терен, който е защитен от юг и запад с планински масиви; сигурен водоизточник и др. [Миятев 1930: с. 7-8; Момчилов 1999: с. 11].

Събитията и военните действия между България и Византия от 811 г., т.е. по-специално нашествието на византийския император Никифор I Геник през лятото на същата (811) година, показват уязвимостта на земите на север от Стара планина. Потвърждават се предположенията за избора на място на военната крепост-аул Преслав [Борисов 1993: с. 9].

Градежът на новата крепост Преслав е изисквал сериозно осигуряване на избраното за целта място с неговите топографски особености. Това включва нови решения и технологии. За реализацията им е преодоляна

денivelацията на терена за мащабното строителство. Съществена причина за това е характерният земен релеф в този район на Преславската планина. Представен е от терасата на хълма *Зъбуи* с изглед към просторна долина, при понижение, което се развива от северозапад на югоизток. Решението е в терасирането на големи площи от вътрешността на аула чрез последователно разполагане на изкуствени платформи, изградени при насипване и трамбоване на строителни отпадъци, последвани от изравнителни и уплътняващи пластове глина за създаване на основата за предстоящото строителство [Ваклинов 1981: с. 135].

Преслав е укрепен с две крепостни стени, т. е. за Вътрешния град и за Външния град. Пресеченият терен, върху който е построен Преслав, влияе върху укрепяването му. За стабилизиране на терена са използвани пилоти, т. е. дървени колове, набити $\frac{3}{4}$ в земята и отгоре заляти с хоросан.

Преслав се планира като град и се отличава с организирана градоустройствена програма. Изпълнението ѝ започва в IX в. и продължава през по-голямата част от X в. В близките и далечни планински околности на Преслав са разположени манастири, имения на аристокрацията, производствени селища. Те осигуряват града с храни, строителни материали и др., а същевременно са и първата линия на столичната отбрана.

Градоустройството на Преслав се характеризира със застрояване на пространство с разнороден терен. В тази връзка стените на Външния град са по протежение на планинското било. Те преминават на изток и юг към ниските градски части, т.е. покрай течението на реката и по хълмовете на север. От своя страна Вътрешният град заема сравнително равните и обширни тераси, допрян до планинския склон от запад. Ограден е с каменна стена и порти. От източната порта се е осъществявала връзката с

Външната крепост, т. е. с обширното пространство в ниската част към реката, заета с градски комплекси и квартали.

В периода 821 – 866 г. строителството се отличава с масивни сгради. Крепостните стени в Преслав са трасирани в прави линии, ориентирани по географските посоки, а отбранителната система включва монументални порти и масивни кръгли кули в ъглите. Край вътрешните лица на стените от изток и юг са добавени верижни казармени постройки. Тънките зидове на цитаделата на аула Преслав предполагат необходимост от осигуряване. То се потвърждава от защитната външна каменна крепостна стена. Самата цитадела е разположена в южната част на аула, опряна е в склоновете на *Зъбуите*, а същевременно е и защитен жилищен комплекс – последно укритие на управителя/владетеля в случай на опасност. Оформлението на пространството извън вътрешното укрепено ядро е изразено с местоположението и плановата схема на «тронната палата», която в по-късен етап е преустроена и разширена. Подобен е и изборът за място на голямата преславска базилика (първият строителен период на т. нар. «Владетелска църква») [Димитров 2012: с. 16-18].

Съществен нов елемент в структурата на аула Преслав през периода 866 – 893 г. са християнските храмове. Резултат са от размаха на строителството след акта на покръстването. Към разглеждания период се отнася и издигането на големите църкви в околността на укреплението, а потребността от осигуряване на защита на прилежащите пространства е предпоставка за начало на изграждането на втори (външен) крепостен пояс на Преслав.

Значително са променени размерите и очертанията на бъдещия «владетелски град» в периода 893 – 927 г., а Външният град на Преслав вече е възприеман като

«индустриална зона». Съществени изменения във величината и контура на планирания «владетелски град» се постигат с разширението на север. Новите крепостни стени се изграждат в стила на аулните, запазват облика на укрепяването, а наред с това се забелязват прагматични решения. Специфично за разширението е наличие на правоъгълни кули по фронта на куртината от север и изток. В тази връзка особеностите са, че новата северна защитна линия е имала съществено протежение от другите, а теренът на подстъпите към разширението в преобладаващата си част е с равнинна топографска повърхност.

Новата концепция за организиране на вътрешното пространство е продиктувана от функцията за столичен център, в който пребивава владетеля. Представата да бъде създаден типичен «Дворцов град» е съдържала в себе си обособяването на самостоятелни вътрешни «сектори» за потребностите на висшата светска и духовна власт, за което централните и южните части на аула са преустроени. Новата конфигурация не предвиждала съществуването на цитадела. Налице е мащабен замисъл за реализиране на цялостен архитектурен план. В краткия период, през който Преслав е столичен център, градът постоянно и интензивно се развива. Първа проява на това са дострояванията във «Владетелската църква», а в по-късен етап са проектирани и издигнати редицата междинни, свързващи основните постройки, сгради и галерии. Към края на IX в. – началото на X в. са извършвани значителни преустройства

и в други столични райони, също и извън територията на бившата цитадела. В този период е завършено и строителството на втория укрепен пояс, а сама по себе си Външната крепост на Преслав е фортификационно съоръжение с основно предназначение да осигури надеждна защита на съществуващите и планираните за

строителство граждански и църковни сгради. Отбраната на такъв периметър е изисквала значителни военни ресурси и съответното им управление [Борисов 1993: с. 11; Витлянов 2012: с. 117; Димитров 2012: с. 24–28].

Различни по мащаб преустройства на съществуващите градежи в столицата Преслав са характерни за периода 927 – 971 г. Тогава настъпват значителни промени в обществено-политическия и икономическия живот на страната, също и в нейния външнополитически живот. Има отказ от издигане на масивни сгради с големи размери и стремеж към леки строежи с колоритни и пластично разнообразени фасади. В периода е удължена и изолирана с отделна стена в самостоятелен двор «Архиепископската базилика», а за дейността на Преславската пратриаршия са построени и по-малки сгради с обслужващи функции. В зоната на Външната крепост не престава строителството и на нови граждански и религиозни комплекси. През този период е завършващият етап на «Кръглата църква» и манастирският и производствен комплекс около нея. Издигната е втората църква при «Чупката», а в околностите на Преслав, заедно със значителните художествени и производствени центрове, възникват и други [Витлянов 2012: с. 117-118; Димитров 2012: с. 28-29].

Съдбата на Преслав в периода от края на X в. до средата/последната четвърт на XI в. е известна. Нашествията на руси, византийци, печенеги, узи и кумани, а също и процесът на селищно развитие на българската държава към намаляване на обитаемата територия и търсене на естествено укрепени места за живеене, са причина за упадък на Преслав [Щерева 2006: с. 67–68].

Литература

1. Борисов Б. Градът преди Столичния период. *Велики Преслав. Страници от историята: от древността до наши дни*. Велики Преслав, 1993. С. 8–18.
2. Ваклинов С. Дворцовите центрове в Плиска и Преслав. *Плиска — Преслав*. 2. София, 1981. С. 133–137.
3. Витлянов Ст. Стопанският живот в Плиска и Велики Преслав през средновековието (Археологически аспекти). Шумен, 2012.
4. Диакон Л. История. Перевод М. М. Копыленко. Ответственный редактор Г. Г. Литаврин. Москва, 1988.
5. Димитров П. Велики Преслав. Историческа топография до XIV век (по археологически данни). Автореферат на дисертация за присъждане на научната и образователна степен «доктор». София, 2012.
6. Иречек К. Княжество България. Негова повърхнина, население, духовна култура, управление и новейша история. В 2 части: Част II. Пътувания по България. Пловдив, 1899.
7. Йорданов И. Името на Преслав в писмените източници. *Плиска – Преслав*. Том 7. Шумен, 1995. С. 71–80.
8. Миятев Кр. Велики Преслав: столицата на Симеона. Водач за старините. София, 1930.
9. Момчилов Д. Пътна и селищна система между Източна Стара планина и «Еркесията» IV – XIV в. (Върбишки, Ришки и Айтоски проход). Първо издание. Варна, 1999.
10. Овчаров Д. Старобългарско крепостно строителство. *Български средновековни градове и*

крепости, Градове и крепости по Дунав и Черно море. Том I. Варна, 1981. С. 45–91.

11. Шкорпил К. Преслав. *Известия на Варненското археологическо дружество*. Кн. III. Варна, 1910. С. 101–146.
12. Шкорпил Х., Шкорпил К. (Братя Шкорпилови). Паметници из Българско. Дял I. Част I. Тракия. София, 1888.
13. Шкорпил Х., Шкорпил К. География и статистика на Княжество България. Второ издание (прераб. и доп.). Пловдив, 1892.
14. Щерева И. Владетелският център Велики Преслав. *Приноси към българската археология*. Том VI. София, 2006. С. 67–78.

Стоянов Светлозар

ДО ТОПОГРАФІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ БОЛГАРСЬКОЇ
СТОЛИЦІ ПРЕСЛАВ.

У доповіді коротко і в загальних рисах представлено топографію середньовічної столиці Болгарії — міста Преслав: від будівництва військової фортеці-аула до кінця X ст. Отже, аналіз топографічного об'єкта Преслав у такому форматі дозволяє простежити, що доля болгарської столиці до середини - останньої чверті XI ст. є відомою.

ОСЛЕПЯВАНЕТО НА САМУИЛОВИТЕ ВОЙНИЦИ ПРЕЗ 1014 ГОДИНА — ЮРИДИЧЕСКИ КОНТЕКСТ НА ТРАГИЧНОТО ИСТОРИЧЕСКО СЪБИТИЕ

Цанов Страшимир

професор доктор,

Шуменски университет «Епископ Константин Преславски»

strashimir9@gmail.com

Битката при Беласица, най-вече със своите следствия, е едно от най-трагичните събития в цялата българска история. На 29 юли 1014 г. византийският император Василий II нанася тежко поражение на българите при Беласица. Цар Самуил, въпреки че е около 70-годишен, лично предвожда армията и не е пленен или убит само благодарение на войската сила и храброст на своя син и престолонаследник Гаврил Радомир. Императорът обаче не може да развие успеха си. Първо, не успява да превземе град Струмица, а след това един елитен негов отряд, предвождан от най-близкия му приятел (според Михаил Аталиат) и дук на Солун — Теофилакт Вотаниат, е унищожен от поелия командването на оцелелите след Беласишкия разгром войници Гаврил Радомир. Изпаднал в ярост, а може би в някаква степен обезверен, че независимо от огромното си военно превъзходство не може да сломи напълно, да унищожи врага, с когото воюва от три десетилетия, Василий II извършва една чудовищна жестокост — заповядва да ослепят пленените български войници, като на всеки 100 е оставен един едноок, за да ги води при техния цар. Според Скилица пленниците са 15000, а според Кекавмен, който не пише за ослепяването, са 14000.

Тази жестокост е израз на силна ненавист и перфиден садизъм. Нейното поместване в контекста на никакви византийски юридически норми не може да я направи по-малко отвратителна, а може само да свидетелства за едно

извратено правно мислене, което външно се основава на християнската вяра, а фактически я профанира. Някои историци смятат, че българите били третираны като бунтовници, а не като чужди военнопленници, и следователно на тях е наложено наказанието, предвидено за бунт срещу василевса — ослепяването [Божилов, Гюзелев 1999: с. 325]. Действително, във византийската история най-често тези, които се опитват да узурпират властта, са били ослепявани. Но това е предпочитана, любима практика, отговаряща на психологическите и «моралните» нагласи на ромейското общество от VII век насетне, а не е кодифицирана правна традиция.

В титул 17-и, статия №3 на сборника със закони Еклога, създаден по времето на император Лъв III Исавър (предполагаемо през 726 г.), наказанието за срещу императора е смърт [Эклога 1965: с. 68]. Ослепяването присъства в Еклогата, но само един-единствен път, като наказание за кражба, извършена в олтарната част на църквата [Эклога 1965: с. 69]. На това престъпление и неговото санкциониране е посветена статия №15 от титул 17-и. В Земеделския закон също се предвижда ослепяване – за кражба на зърно и добитък [Эклога 1965: с. 179]. През втората половина на IX век при императорите Василий I Македонец и Лъв VI Мъдри са издадени нови сборници със закони. Те целят да възстановят по същество Юстиниановото право, чиято идентичност е разколебана чувствително от законодателството на императорите иконоборци. Показателно е обаче, че остава непокътнато наказателното право. Целият 17-и титул на Еклогата преминава без видоизменения в 39-и титул на сборника Прохирон, а след това в 60-а книга на сборника Василики.

Така че в историята на Византия ослепяването никога не е юридически кодифицирано като наказание за бунт или заговор срещу властта на императора. Как можем да си обясним тогава честото му прилагане? Несъмнено чрез

него василевсът, който в юридическата система на Империята сам по себе си е закон, бидейки над закона, е демонстрирал «милосърдие», заменяйки смъртното наказание с членовредителско. Няма да коментираме а priori спорния въпрос, дали това е смекчаване на присъдата, или е проявление на садизъм. Проявено срещу конкретен узурпатор, «милосърдието» на ослепяването може да се тълкува и по единия, и по другия начин.

Психологическите мотивации на императорите, които са прилагали това наказание срещу своите конкуренти за престола, са ни недостъпни по обясними причини и след като хората са различни, и съответните мотивации е логично да се отличават помежду си. Общ е бил прагматичният мотив да се направи врагът безпомощен. До второто възцаряване на император Юстиниан II (705 г.) явно се е смятало, че обезносяването е достатъчно, за да не може лишеният от нос да претендира отново за трона. След това обаче за най-ефикасно средство се е смятало ослепяването. Възможно обяснение на високата честотност, с която ослепяването се среща в историята на Източната римска империя, при условие че присъствието му в наказателното право е ограничено, е изтънчената жестокост на византийските нрави, която се откроява дори в суровото Средно-вековие.

Ослепяването като че ли най-ярко демонстрира моралната убогост на византийското общество — лицемерното извършване на жестокост под предлог, че се проявява снизходителност. С него фактически се унищожават хора, обявени за врагове, но формално се спазва шестата Божия заповед: «Не убивай». Честото прилагане на ослепяването в империята на ромеите свидетелства за формално отношение към принципите на християнството, за несъобразяване с неговата дълбоко хуманна същност.

Можем да се съгласим с Владимир Соловьев, че във византийската история доминира «...пълно и всеобщо равнодушие към историческото осъществяване на доброто, към провеждане на волята Божия в събирателния живот на хората... Преките приемници на римските кесари забравили, че са делегати на върховната Христова власт... Пред самодържавието на съвестта, съгласно с волята Божия, те предпочитат самодържавието на собствения човешки произвол, съсредоточаващ в едно лице сбора от «всички частни произволи» [Соловьев 1911: 516].

За обяснение на честото прибегване към ослепяването в дейността на ромейските владетели можем да използваме и още един интерпретативен ключ, който се основава на метафоричното мислене.

Можем да предположим, че жестокото членовредителско наказание е плод на своеобразно пренасяне на статия №15 от титул 17-и на Еклогата, която предвижда ослепяване за кражба от олтара на храм, върху идеята за богоизбраността на Византийската империя и съответно на нейния василевс. Владетелят, налагащ наказанието, символично се е отъждествявал, съзнателно или неосъзнато, с олтара на църквата, а своите врагове е отъждествявал с извършващите кражба от олтара. Това тълкуване според нас е сериозно и има своите основания в същността на византийската менталност. Ще коментираме неговата хипотетична идентичност само с думите, че метафоричното интерпретиране на законодателството е вид социалнопсихологическа извратеност.

Логично е изследването на византийската история да откроява голямото значение на Източната империя в историята на европейската и световната култура. Това обаче не бива да води до подминаване на маркерите на една специфично византийска морална убогост, неслучайно дала основание за понятието «византийско коварство». Не е задължително да се достигат крайностите

на Владимир Соловьев в неговата негативна оценъчност на византийското общество, но още по-нежелателно е да се използва панагериичният дискурс, на един Константин Леонтиев например, или културологичен подход, който изцяло се абстрахира се от измеренията на нравственото.

Когато се пише за това, колко много дължи българската средновековна култура на Византия, е необходимо да се обръща специално внимание и на творческото начало при заимстването, да се подчертава какво и защо се редактира и не се приема от византийския първоизточник. В българския *Закон за съдене на хората* кражбата от олтара на църквата не се наказва с ослепяване, а с продаване в робство. Разликата е огромна и няма нужда от коментар. Законът за съдене на хората (ЗСЛ) е създаден по времето на княз Борис I или цар Симеон Велики.

Той се основава на 17-ия титул на Еклогата, но го допълва и видоизменя с оглед менталните различия между българското и византийското общество. Върху това обръща внимание още Стефан Бобчев през 1903 г. в капиталното си изследване на старобългарското право: «...И по-късно, когато било пристъпено да се редактира ЗСЛ по Еклогата, неофициалният му редактор съобразявал своите заемания пак с народното право. Той не отишъл в разрез с него; не приел да узакони за българското общество напр. членовредителствата, които въпреки първобитната култура на българите, не отговаряли на народните им понятия. И той ги изхвърлил» [Бобчев 1903: с. 51–52].

Ослепяването на българските пленници след сражението при Ключ не е единичен факт в историята на претендиращата да е «християнско царство» [Соловьев 1911: с. 516] Източна римска империя. Василий II е ослепявал и арменски пленници, около 30 години след Беласишката българска трагедия, през 1043 г., император Константин IX Мономах заповядва да бъдат ослепени

много от пленените около 800 войни на Киевска Рус. Безспорно ослепяването на пленени чужди войници, и само по себе си като желание да им се причини страдание и те да бъдат направени безпомощни, и с правната си некодифицираност е в абсолютно противоречие с нравствените предписания на християнството и свидетелства за формалното византийско придържане към тях.

Литература

1. Бобчев, С. Старобългарски правни паметници. Част I. София: печатницата на П. М. Бъзайтовъ, 1903.
2. Божилов, И., Гюзелев, В. История на България в три тома. Т. 1. История на Средновековна България: VII – XIV век. София: Анубис, 1999.
3. Соловьев, В. С. Византизмъ и Россія. Собрание сочинений Владимира Сергеевича Соловьева. Т. 5, С.-Петербургъ : Издание Товарищества «Общественная Польза», 1911.
4. Эклога. Византийский законодательный свод VIII века (Вступительная статья, перевод, комментарии Е. Э. Липшиц). Москва : Наука, 1965.

Цанов Страшимир

ОСЛІПЛЕННЯ ВОЇНІВ САМУЇЛА У 1014 РОЦІ —
ЮРИДИЧНИЙ КОНТЕКСТ ТРАГІЧНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПОДІЇ

У доповіді розглянуто засліплення воїнів Самуїла після битви під Ключем у контексті візантійських юридичних норм. Виходячи з того, що у візантійських збірниках законів, включаючи найважливіший — Еклогу, сліпота юридично не кодифікується як покарання за бунт або змову проти влади імператора, а є виключно тим заходом, що надзвичайно часто накладається протягом

історії Східної Римської імперії, можна зробити висновок, що масове осліплення болгарських військовополонених у 1014 р. впливає як особистісна характеристика Василя II, так й одна зі стійких у часі характеристик візантійського суспільства загалом. Це свідчить про особливий тип офіційного ставлення до принципів християнства. У доповіді також прокоментовано психологічний аспект такого типу покарань.

ПОЕТИКА НА МИТОЛОГИЧНОТО В «КОРЕНИТЕ» НА ВАСИЛ ПОПОВ

Цочева Надежда

асистент доктор,

Шуменски университет «Еп. К. Преславски»

nadiacochewa@bv.bg

Сб. «Корените. Хроника на едно село» от Васил Попов (1975 г.) е част от тенденциите на 60-70-те г. на XX век в българската литература в търсене на *корените* като културен феномен в контекста на миграционните размествания (обезлюдяването на селата). В тази книга, подчинена на принципа на циклизацията, се разказват различни истории, в центъра на изображението на които е пространството на заминаващите хора, на опустелите къщи, които говорят от празнината на опустялото си битие и търсят отново хората да върнат живота (в «Късмети» в новогодишната нощ баницата е с 54 късмета, колкото са останали хората в селото).

Целостта на този свят се удържа от герои като вечната баба Неделя, изпълняваща ритуален танц на лунна светлина; като столетника дядо Димитър, прозрял в тайните на битието; като Генерала, носител на паметта, в опита да сътвори живота в безвъзвратно отиващия си свят.

В «Корените» на Попов се придава екзотичност на реалния свят, в който навлизат магически, митологични елементи. Произведенията на магическия реализъм, обръщайки се към най-древните пластове на човешката култура, заявяват своя стремеж да покажат света през друг поглед; да представят различен светоглед, основаващ се на мита с неговата представа за вселена, човек, време, пространство: «В тези други реалности времето не е линейно, причинността е субективна, а магическото и обикновеното са едно и също» [Роджърс 2002]. Голямата история се разроява в множество истории в контекста на ежедневието. Ако «съвременната история е възможна само като археология, като история на разрывите» [Фуко 1996: с. 56], то в този смисъл тези текстове могат да се определят като своеобразна археология на намиращите се в низовите редове на историческия разказ частни истории, които екзотизират света чрез причудливото; като своеобразна география на прекосяването между светове, времена, която може да бъде четена и метафизично, като уникален магически прочит на света през нечий субективен поглед. Траенето в историята като линейна последователност се разрушава и се навлиза в света на магическото.

Понятието «магически», според К. Н. Кислицин, включва множествеността на светове; способността на твореца да конструира нова реалност, «създавайки нов модел на взаимосвързаност между човека и света, в който невероятното се възприема като правдоподобно, а обикновеното — като чудесно» [Кислицин 2011: с. 275]. Магико-митичното световъзприятие позволява да се представи светът като космически кръговрат в неговата загадъчна същност. Изследвайки древното митологично мислене, М. Елиаде го свързва с една първична (архаична) онтология, според която природната и човешката реалност намират своята идентичност, доколкото се отнасят до трансцендентната реалност. Тази онтологична структура се основава на архетипи —

съотнесеност на пространствата и действията към акта на първосътворението или към идеята за *Центъра* на света. М. Елиаде говори за елементи, чиято реалност зависи от повторението, подражанието на небесен архетип, от символизма на надземния *Център*; за профанни ритуали и жестове, повтарящи действията на герои, богове, предци. Според него човешките действия са свързани със свойството да възпроизвеждат някакъв първоначален акт, да повтарят митични прототипи: «Действието е прадействие при митологичния (архаичния) човек» [Елиаде 1994: 9–11].

Текстовете на В. Попов, боравейки с магико-митологичното, гледат представата за множествеността на световите, за способността на героите да прекосяват граници. Магическото «очудняване» на света се постига чрез позоваване на бриколажната логика на мита, чрез идеята за цикличността на времето, представата за митологичния човек, чиито действия са реконструкция на прадействие; чрез магическата роля на словото, чрез мултипликацията на света. Създаден е свят, който се отваря към най-древните пластове на човешката култура чрез образите на хора, общуващи с отвъдни светове, което спомага за извеждането на случващото от зоната на профанното и включването му в света на сакралното, за да се постави проблемът за забравата и паметта, за пътищата и корените, за завръщането към началото, там където се ражда дискурсът, който конструира отново света откъм пълнотата, изобилието.

Текстовете открояват магията на словото, сътворяващо света отново с гласовете, миризмите, хората и животните, свързващо човека с корените — потърсената опора във връзката между човека и земята, вселенската цялост, виждащо в края — възкресението на един изтичащ свят. Герои като Спас (Блудният син), Горския, Босьо, Генералът прекрачват границата между реалност и

фантазност, идват със своите прозрения за човека и неговата изначална свързаност с дървото на живота.

В «Бяла ракия» Горския драматично преживява самотата си като загуба на възможността за споделимост. Срещата с Жегъла ги отвежда до магията на словото, споделило болката им; до прозряната истина за *корените* от дървото на живота, които свързват хората: «не се предавай, да сме заедно, да се държим като клони един за друг, като *корени* да се вкопчим». Героят Босьо след 50-годишно мълчание разсъждава върху проблема за разрояването на смисъла в думите и необходимостта човекът да открие изначалната *Дума*, свързана с раждането на дискурс.

В основата на разказа «Птичката» е интуитивно доловеният смисъл, който не може да бъде изказан, защото според героя трябва да има дума, която да изказва човека отвъд мъката и радостта. Негова противоположност е Генералът от едноименния разказ — носителят на паметта и словото, който трябва всичко да разбира и изказва, който смята, че е намерил търсената от Босьо дума, завръщайки се в родовата къща — *Истината*, но тя не се оказва думата, която дава отговор на всичко. Генералът като носител на паметта пише книгата на живота (на селото) в неговото случване и вечност; той е този, в чиято глава звънят редовете: «не може селото да бъде без памет». Чрез словото се създава реалност, повтаряща демиургичния жест на твореца при Сътворението на света.

Изгражда се свят на пълнота, в който говорят празните къщи, в които се обсъжда екзистенциалната драма на човека — за самотната раковина на живота, за търсенето на истината, на думата, която казва всичко, за смисъла, за паметта и забравата, за времето, което заличава всичко и за миговете на прозрението. Тук е баба Неделя — гадателката отрицание на всякакъв хронос, бдяща над живите и мъртвите. Тук е Блудният син (Спас), завърнал се при мъртвите, в раковината на самотата си.

Тук е гостът — внукът на дядо Стефан с неговия полет към модерното, далечното, градското, и дядото, свързан със земята. Чрез образа на баба Неделя времевият континуум се разколебава. Свързана с архетипния образ на прорицателката, прозираща отвъд времето, тя притежава магическата способност чрез ритуалния танц да прекрочва границата между живота и смъртта, началото и края, миналото и бъдещето — тя посреща тези, които се раждат, повива ги и после ги изпраща.

Изследователите на мита открояват подобни образи, които осъществяват чрез различни техники на екстаза прехода в света на сакралното (М. Елиаде говори за пророческите сънища на шаманите; за проникването им в бъдещето и т.н.). Времето като линейна последователност се нарушава и се навлиза в света на отвъдното. Времето има своя природен образ — часовете капят като презрели круши, годините са зазидани в стените на къщите, човешките стъпки са отпикали пътищата, човешкият допир е оставил топлина и смисъл. Вратниците виждат с престарели очи кой минава покрай тях, гледат изтичащия през малката дупка на ведрото живот.

В «Миговете» на изтичащия живот дядо Димитър, полуглухият столетник, разбира как всеки миг се променят нещата, как се изправят тревичките нагоре - към върха на живота, завъртял огнения си небесен диск. В основата на изградената мултипликация на световите като реконструкция на митологичното мислене са бинарните опозиции: хаос — космос, живот — смърт, празнота — пълнота в тяхната амбивалентност, едновременност (Кл. Леви-Строс коментирайки «структурата на мита», извежда двойките опозиции, проектирани върху света, като характерна особеност на човешкото мислене). В текстовете на Попов местата на всекидневието се извеждат от зоната на профанното, за да се превърнат в пресечната точка между минало, настояще, бъдеще; между

пространствата по Оста на Вселената. Символизмът на *Центъра* в мита се свързва с образи-знаци — свещената планина, храма, чудотворното дърво - бидейки ос на света, тези топоси се разглеждат като точката, в която се срещат Небето, Земята и Адът. Според М. Елиаде *Центърът* е във висша степен област на абсолютната реалност. Пътят към него е изпълнен с изпитания, с прехода от всекидневното към свещеното [Елиаде 1994: 21].

В разказа «Миговете» с архетипа за центъра на света се свързва образът на бялата църква. Дядо Димитър се вира в кръста — символ на вечното, и тогава пространствата на всекидневието се превръщат в магически топоси, в които мигът се разтегля до безкрайност, времето се съгъстява, за да бъде изживян цял един живот. Старецът се вслушва в звуците, в света преди и след словото — улавя тези в природата, липсата на човешки стъпки и думи в празното село. Връща се към началото — сътворението на света (селото), бога творец (овчарят) и силата на водата (благодатният дъжд). Историята на селото е видяна като «потекла река от бебета и старци», вписали се в потока на времето, минали през различни изпитания: войни, градушки, робства и венчавки. В последните видения на стареца светът отново се изпълва с живот: от църквата излизат хора — млади, изпълнени с живот, хващат се на хоро, и животните, и нивите — всичко се съединява. Човекът открива изначалната си свързаност с вселенската цялост, с корените.

Корените са свързани със земята, с устоите, с дедите (дядо Стефан в «Земята»), с «кацането», от които се отда-лечава внукът с неговия стремеж към далечното. Това е спорът между Земята и Небето, между завръщането към земята и отвързването на небесния градски човек от нея, между разпилените чувства и съдби и завръщането към опорите. Животът се осмисля чрез опозицията *полет-кацане, свобода-корени*. Проблематизирането на *корените*

е екзистенциалната тема на тази книга, според Ив. Станков: «Идеята за корените се появява в състояние на криза в кореновата система на националното ни дърво» [Станков 2005]. Земята е онова пространство-опора, за което човек е завързан: културно-универсален топос, към който той се завръща. След оставения завет небето и земята се сливат в едно, помиряват се в мълчание. Към корените, към родната къща, към земята се завръщат всички — и Генералът, и Американецът, и Спас — Блудният син, след «полетите си», след странстванията си, за да запишат думите, да открият връзката с мъртвите си близки, човешката тайна. Дядо Стефан сънува грамадния език на човечеството, покрил всичките грехове на хората, но без да бъде разкрит. Преоткриването на корените се свързва със спирането, усядането, вкореняването в земята. За Генерала озарението идва, когато човек осъзнава пълнотата и му стига това, което има, което е около и в самия него. Босьо разбира динамиката на битието; осъзнава онова, което спира човека на едно място и го кара да се замисли, да не иска никъде да потегли и го обръща към самия себе си. При срещата между гласа и мълчанието се ражда прозрението за същността, истината и тогава човек е обречен да я изкаже, да я въведе в структурите на паметта.

В основата на книгата стои идеята, че човекът има корени не само в мястото, но и във времето. За надживяването на законите на природата и времето чрез словото говори разказът «Корените», в който се представя възможността на човека да запише историята си, да подреди фрагментите, да открие връзките си с другите, вписаността си във времето, нещата, които го крепят «като корен, забит в земята», да прозре собствената си другост: «природата няма памет, а човекът има, защото е тук временно». Спас и Генералът се завръщат, разбирайки, че всяко дърво расте на своя земя, че децата им винаги могат да потърсят опора в тях.

В тази книга словото дефрагментаризира света, носейки спомена за света на сакралното (земята-Великата майка), в който магическото се мисли за правдоподобно, а обикновеното — за магическо.

Литература

1. Елиаде М. Митът за вечното завръщане. София : Изд. къща. Христо Ботев, 1994.
2. Кислицын К. Магический реализм. *Знание. Понимание. Умение*. Москва, 2011, кн.1.
3. Попов В. Корените. Хроника на едно село. София : Бълг. писател. 1975.
4. Станков Ив. Слово за Васил Попов. *Ел. списание LiterNet*. 12. 10. 2005. № 10 (71). URL : https://liternet.bg/publish2/istankov/v_popov.htm
5. Фуко, М. Археология на знанието. София : Наука и изкуство, 1996.
6. Rogers B. What Is Magical Realism, Really? URL : <https://www.writing-world.com/sf/realism.shtml>. 2002.

Цочева Надежда

ПОЕТИКА МИФОЛОГИЧНОГО В «КОРЕНЯХ» ВАСИЛИЯ ПОПОВА

У доповіді здійснено пошук зв'язку між текстами магічного реалізму та збіркою «Коріння. Хроніка одного села» болгарського письменника Василя Попова. Велика історія складається з приватних історій у контексті повсякденного життя, яке включає магічні, міфологічні елементи. Авторкою досліджено шляхи руйнування межі між фактом і вигадкою та досягнення магічної «дивності» світу: через бриколажну логіку міфу, ідею циклічності часу, уявлення про міфологічну людину, дії якої є реконструкцією попередньої дії; через магічну роль слова, через анімацію світу.

МОЛИТВА АБЕТКОВА СВЯТОГО КОСТЯНТИНА ПРЕСЛАВСЬКОГО

Аз молюся словом сим до Тебе,
Боже мій, що сотворив на світі
Видимі й невидимі істоти,
Господи, пошли Свого на мене
Духа, щоб зродив у серці Слово,
Єже буде для добра всім сущим
Животворне Мудрістю Твоею.
Заведи закон — ясний світильник
І дорогу праведного Слова,
Й рід слов'янський сподоби
хрещений,
Кротких тих, котрі людьми Твоїми
Ласкою Твоею нареклися,
Милості вони твоєї просять.
Нам дай, Боже, всемогутнє Слово,
Отче, Сину й Найсвятіший Духу, —
Прагнучи од Тебе допомоги,
Руки піднесу свої до неба:
Силу й мудрість дай Твою черпати,
Тільки ж Ти даєш снагу достойним,
Упаси нас, Боже, од спокуси,
Фараонської важкої злоби.
Херувимську мисль подай і розум,
Царю наш Небесний, хочу славить,
Чудеса Твої предивні, вічні,
Шестикрильної снаги спізнати,
Щедре діло, Вчителем твориме,
Юному й похилому доступне;
Язиком новим хвалу воздати
і Отцю, і Сину, і Святому Духу.

*Поетичний переклад
зі старослов'янської:
Дмитро Білоус*

Аз се Богу моля с тия думи:
Боже-свєтороче, що сьздаде
Видим свят и дивен свят невидим!
Господ-дух прати ми ти в сьрцето
Да ме лхне с пламенното слово —
Ето, в правий път да тръгнат всички
Живи в твоѣта заповед пречиста!
Знам, законът твой е жив светилник
И в пътеки светлина нетленна
Към евангелския дар възжаждан.
Литна днес и славянското племе
Милостта на кръста твой да търси...
Но на мене, който моли помощ,
Отче, сине и пресвети душе —
Просещ, — твоего мощно слово
дай ми,
Ръце вдигам да получа мъдрост,
Сила, що обилно от небето
Ти даряваш на вси твари живи.
Упази ме ти от горда злоба
Фараонска, изцели ме, дай ми
Херувимска сила шестокрила,
Царю на царете! Да опиша
Чудесата твои вдъхновено,
Шествайки пак по пътя славен,
Що учителите двама, вечно
Юнни, начертаха... Да направя
Явно твоего слово за народа!
На Светата троица прослава:
Всяка възраст ней хвала въздава!
И народът мой Отца и Сина,
И Светия дух възвеличава —
Днес, вовек веков и до амина.

*Поетичен превод
от старобългарски:
Емануил Попдимитров*

ОСВІТА. ДИДАКТИКА. КУЛЬТУРА

ТРИГЕРИ РОДИЛЬНИХ ОБРЯДІВ

Варич Наталія

*кандидат філологічних наук, доцент,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди
natalymonika@ukr.net*

XXI століття ознаменувалося потужними спробами прозирнути в майбутнє, досягнути його специфіку, характер непевності й невідворотності, але водночас виробити новітній запобіжний інструментарій, механізми конструювання, перетворення цього майбутнього заради безпечного і якісного співжиття в цивілізаційному просторі. Здавалося б, за таких обставин сімейні обряди втрачають і своє значення в повсякденні, і привабливість для дослідника. Аж ні! Вони, потужно трансформуючись, набувають нових форм, нового вербального наповнення, нових смислових відтінків, тож потребують пильної уваги й подальшого осмислення.

Особливої ваги набувають нині сімейні, зокрема, родильні звичаї й обряди в контексті надмірної тривожності сьогодення, стрімкості динамічних змін, емоційного напруження й відчуття незахищеності перед численними викликами й розбіжністю між очікуваннями й потребами — зокрема як спосіб укорінитися в родинній, етнічній ідентичності на тлі цивілізаційних зрушень і життєвої адаптації до них. Звідси випливає й актуальність дослідження тригерів родильної обрядовості. За всієї розбіжності його визначень розуміємо *тригер* як «спусковий механізм», причину певних дій, відтворюваних у стресовій, перехідній, життєво зламній ситуації, і спонуку до таких дій заради виходу й переходу на інший

щабель. Отже, метою запропонованої розвідки є спроба здійснити огляд найбільш розповсюджених тригерів української родинної обрядовості.

Як показує дослідження, ці тригери здебільшого позитивні; навіть коли їх за впливом на людину розцінюють як негативні (наприклад, під час пологів чи в їхньому очікуванні крик нічних птахів за вікном, несподівана поява сторонньої людини, що посилює страх і відчуття небезпеки тощо), то все одно передбачають невідкладні дії на добро, зміщення переживань із негативних на позитивні, закладання щасливого майбутнього. Звідси — досить розвинена система пересторог для жінки при надії: якомога довше тримати в таємниці від сторонніх делікатну й важливу інформацію про вагітність, уникати потворного, неприємного, небезпечного, обмежуватися у важкій роботі, натомість оточувати себе близькими людьми, приємними речами, кохатися в красі краєвидів, мистецтва. Так само й оточення має дбати про майбутню мати — викликати лише приємні переживання, задовольняти потреби комфортного ефективного спілкування.

Тригери досить розмаїті, пов'язані з асоціаціями, з пережитим і переживаним досвідом — як колективним, так й особистісним. Це насамперед контекст ситуацій зовнішнього світу й домашньої оселі, обійстя (схід чи захід сонця, певні дати, залюдненість, особливий вид одягу, знаряддя праці, інтер'єр, хатне начиння, особлива їжа, цілющі трави тощо). Прикладом може слугувати здійснення обряду «на свій хліб» на місяць уповні, аби повна, щаслива доля склалась; побілена чи інакшим чином очищена, оновлена й оздоблена хата перед провідуванням, хрестинами, пострижинами як символ нового життєвого етапу; святковий, часто новий одяг батьків, кумів і найближчих родичів на хрестини як символ оновлення й зміцнення всього роду, готовності прийняти в хрести-

янську сім'ю нового члена. На пострижини вивернутий догори вовною кожух як обереговий знак тотему, символ єдності й незнищенності роду; обов'язковий хліб чи інші борошняні, власноруч приготовлені страви на відвідини породіллі найближчими родичками, що мають досвід щасливого материнства; додавання до першої купелі олівців, аби добре навчалась дитина, монет для життя в достатку, калини й меду для дівчинки, аби вродливою і чесною зростала, або ж дев'ясилу для купелі хлопчика, щоб здоровим і сильним був, міцною опорою в родині; вивішування рушника на честь новонародженого тощо.

Особливої ваги набуває, зауважмо, створення ситуації вибору (наприклад, книги, пензля, ручки, молотка, голки, автівки, тобто тих предметів, які символізують професійну зайнятість чи іншу соціальну спрямованість) в обряді першого постригу, в обряді відлучення від грудей та інших, де актуалізується залучення дитини до соціуму, набуття вагової соціальної функції, ефективна взаємодія з громадою і світом.

Досі по всій території України в родильних обрядах спостерігаємо подразники, що впливають на органи чуттів, — запахи, звуки, кольори, доторки й тактильні відчуття. Так, під час провідування, ім'янаречення щасливі в материнстві гості дарують яскраві іграшки, аби нечисте око падало на них, а не на дитину, щоб зростаючи, дитя відкривало всі барви світу й раділо їм; приносять пелюшки, аби маля знало їхнє (жінок) тепло, пригортають, обережно пестять дитя, обіймають і цілують матусю, щоб огорнути їх турботою, через доторк передати відчуття любовності, захищеності, сімейної згуртованості й родинної сили. А батько й хрещений батько нерідко після пострижин підкидають догори сина чи доньку, аби досягли висот на своєму життєвому шляху, працею і моральною поведінкою не зганьбили честі роду, здобули гідне життя й шану оточення.

Найбільш потужним є вербальний вплив, тож не дивно, що незважаючи на модифікацію словесних супроводів, він зберігається в усіх родильних обрядах (дородових, власне родових, післяродових) на всіх теренах України, передовсім спрямовуючи малого члена родини на «вік довгий і розум добрий», хоча й з проявом регіональних особливостей.

Звісно, вербальне оформлення, особливості емоційного навантаження, спрямованість до членів родини, врешті навіть частотність родильних пісень і приповідок мають регіональні особливості. Прикметою сучасних післяродових обрядів на Слобожанщині, наприклад, є зменшення кількості обрядових пісень, натомість гуртом усі присутні, зокрема під час пострижин, виконують улюблені народні пісні, через пісню залучаючи дитину до громади, відкриваючи їй духовні багатства народу й формуючи причетність до них. Традиційне відзначення річниці з дня народження дитини супроводжується також численними історіями — розповідями про витоки роду, про цікаві чи складні епізоди життя родини й сім'ї, спогади про шанованих людей, переповідання сімейних легенд, ілюстрації радісних подій, залучення до цих переживань іменинника. При цьому важлива не стільки кількість оповідей, тотожність чи повторюваність словесних форм або дій, скільки емоційна насиченість і постійне підтримування позитивних емоцій протягом тривалого дійства. Так зміцнюється і розвивається бренд сім'ї і роду, і пострижник не тільки запам'ятовує цей контент, а й набуває готовності збагачувати його й передавати далі, здійснюючи власний життєвий проєкт.

Українські родильні обряди, маючи потужне гуманістичне спрямування, значною мірою вписуються в час ризиків, «час становлення» й відродження, слугуючи не тільки механізмом самозбереження роду, протидії знищенню, збереження цінностей, життєвого досвіду,

а також і його транслявання в майбутнє, тож потребують більш повного вивчення.

**ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАННЯ МОВ
У БІЛІНГВАЛЬНОМУ ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ:
ДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТ**

Голобородько Євдокія

*доктор філологічних наук, професор,
КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти»
yevdokiya.aka@gmail.com*

Білінгвальне освітнє середовище передбачає наявність двомовних суб'єктів навчання, які однаковою чи певною мірою володіють обома мовами. З них одна може бути рідною, друга — державною, тобто мовою суспільної комунікації, отже й освітнього процесу, в країні. В Україні, зокрема в її південному та східному регіонах, білінгвами є більший відсоток здобувачів освіти, які можуть говорити й писати українською та російською мовами, що зумовлене історичними умовами геополітичної ситуації на українських землях.

В обласних і подекуди районних центрах півдня й сходу України мовою побутового спілкування є російська, якою здійснюється й мисленнєва діяльність мешканців цих регіонів. Українська мова, будучи державною, також стає органічним складником їхньої лінгвосвідомості, що забезпечує цим суб'єктам природне володіння українською й російською мовами.

На уроках української мови в білінгвальному середовищі варто враховувати ці особливості й орієнтуватися на ті види завдань, що активують пізнавальну діяльність учнів у навчанні української мови з опорою

на російську. Таким видом завдань є переклад — з російської українською й навпаки.

Переклад — один із видів лінгвохудожньої творчості. Коло такої творчості досить широке. Перекладають вірші, художню прозу, драматургію, публіцистику, наукові і науково-популярні книги з найрізноманітніших галузей знань, статті, дипломатичні документи, ділові папери, промови ораторів, газетну інформацію, бесіди осіб, які розмовляють різними мовами, дублюють кінофільми тощо. Отже, переклад — це відтворення змісту повідомлення, висловленого однією мовою, засобами другої мови й результат цього процесу. Якість перекладу визначають повнотою й цілісністю відтвореного тексту.

Тож позитивним є факт введення поняття про переклад та однойменного виду роботи в процесі паралельного засвоєння кількох мов, зокрема й розвитку зв'язного мовлення. В умовах близькоспорідненої двомовності цей вид роботи в загальноосвітніх навчальних закладах досить поширений. Він ставить перед учнями проблеми «і синтаксичного, і лексичного характеру, вимагає зважити кілька варіантів висловлювання думки й вибрати найкращий із них, вимагає порівнювати обидві мови, а це поглиблює знання і розуміння тієї мови, якою перекладаєш, і тієї, з якої перекладаєш» [Тищенко 1951].

У шкільних програмах з української мови для 5–9 класів серед переліку видів мовленнєвих робіт обов'язковими є переклади — невеликих текстів розповідного характеру з елементами опису і роздуму, характеристики героїв, різних за стилем і жанром уривків або невеликих закінчених творів. Багато вправ на переклад слів, словосполучень, речень, текстів уміщено в підручниках української мови. Також за програмою для шкіл з російською мовою навчання учнів знайомлять з художнім перекладом.

На уроці, присвяченому художньому перекладові, учитель має розкрити його значення в культурному контексті, ознайомити з кращими зразками художніх перекладів. До компонентів такого уроку можуть входити: 1) вступна бесіда; 2) спостереження над художніми перекладами; 3) вправи на переклад окремих слів, словосполучень, речень з художніх творів; 4) переклади художніх текстів з російської мови українською й навпаки, зіставлення їх з літературними перекладами майстрів слова; 5) переклад українською мовою власних творчих робіт та обговорення їх.

Художній переклад — це творчий процес. Він забезпечує передачу іншою мовою не лише інформації, що міститься в художньому тексті, а і його ліризму, національної мелодики, ритмічної й інтонаційної будови, тобто новий текст повинен якнайповніше відповідати оригіналу. «Переклади художньої літератури, — писав М. Рильський, — неоціненної ваги суспільний і культурний чинник. Це знаряддя спілкування між народами, знаряддя поширення передових ідей і обміну культурними цінностями» [Рильський 1962]. Великого розмаху набула перекладацька справа в нашій країні. Ми маємо, наприклад, у сучасному перекладі українською мовою твори О. Грибоєдова, І. Крилова, О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Некрасова, В. Маяковського, В. Шекспіра, Й. Гете, Г. Гейне, В. Гюго, Вольтера, Ш. Петєфі, Х. Ботєва, А. Міцкевича, Ю. Словацького, Нізамі, Навої, Руставелі, Сулеймана Стальського та багатьох інших світових митців слова. Досягненням нашої культури є видання російською мовою багатотомних зібрань творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, М. Стельмаха, О. Гончара та ін.

У процесі виконання вправ-перекладів літературних текстів і контекстів необхідно звернути увагу

учнів на те, що художній переклад не має бути дослівним, його завдання — відтворити зміст, думки, закладені автором смисли оригіналу, його образну систему. Перекладають зазвичай цілі фрази, а не окремі слова, щоб не спотворити змісту думки. Не перекладають дослівно фразеологічні звороти, старослов'янізми, деякі художньо зображувальні засоби. Учні можуть переконатися в цьому, зробивши за допомогою «Українсько-російського і російсько-українського фразеологічного словника» переклад фразеологізмів: наприклад, рос. *бывает, что медведь летает* — укр. *буває, що й муха чхає*; рос. *и был таков* — укр. *тільки його і бачили*; *шукай вітру в полі*; рос. *было да сплыло* — укр. *було та загуло*; *що було, те за водою пішло*; *було діло, та полетіло*; *був мед, та гості поїли*; *димом догори пішло*. Тут важливо наголосити на тому, що українська фразеологія дуже синонімічна, на відтворення одного змісту маємо до десятка фразеологічних варіантів, знання яких розширює лексичний потенціал мовців, робить мовлення емоційним, колоритним.

Потрібно, щоб учні знали кращих перекладачів українською мовою, які здійснили гарні, якісні переклади з багатьох європейських та східних мов. Талановитими, високохудожніми є переклади М. Рильського, М. Бажана, А. Малишка, Є. Дроб'язка, О. Кундзіча, М. Лукаша, Бориса Тена та інших. Для самостійного перекладу художнього тексту українською мовою з російської бажано добирати уривки з творів, виданих обома мовами, щоб можна було зіставити власний (учнівський) і наявний літературний переклад. Наприклад, опис Дніпра в «Страшной мести» М. Гоголя і його переклад, зроблений українським письменником І. Сенченком:

Чудовий Дніпро в тиху погоду, коли вільно і плавно мчить крізь ліси й гори повні води свої. Ані ворухнеться, ані прогримить. Дивився і не знаєш, іде чи не йде його велич і широчінь, і здається, неначе весь він вилитий зі скла і неначе блакитний дзеркальний шлях, без міри в ширину, без кінця в довжину, пливе й в'ється по зеленому світу. Любо тоді і жаркому сонцю глянути з височини і опустити промені у холод скляних вод, і прибережним лісам яскраво відбитися у цих водах. Зеленокудрі! Вони припали разом з польовими квітами до вод і, схилившись, дивляться в них і не надивляться, і не намілюються світлим образом своїм, і посміхаються до нього, і вітають його, киваючи гіллям.

Тут добре відтворено й загальну піднесеність оригіналу, і закоханість письменника в розкішну українську природу, і гоголівський гіперболізм, і досконалий ритмічний лад мови. М. Рильський, до речі, пропонував початок першого речення перекласти: «Красен Дніпр у тиху погоду...» На його думку, цими словами була б додержана ритміка оригіналу. А форму *Дніпр* уживав ще Т. Шевченко («Реве та стогне Дніпр широкий»).

Цікавлять школярів і переклади власних творчих робіт, і творів однокласників з наступним читанням та обговоренням, і переклади-перекази. Учні мають знати, що в процесі перекладу фахівці користуються різноманітною довідниковою літературою: перекладними, тлумачними і предметно-поняттєвими словниками, словниками синонімів, глосаріями та ін. Тож на уроках з перекладу повинні бути перекладні словники, таблиці-переклади важких слів, образних висловів та ін.

Учням варто розуміти, що свою специфіку мають також переклади різних за стилем текстів. Переклад наукової літератури, наприклад, потребує дотримання точної термінології, відповідного лексико-граматичного

оформлення й синтаксичного конструювання. Для виконання практичних завдань з перекладу наукових текстів можна взяти частини навчальних статей з підручників хімії, фізики, математики та інших предметів, а потім зіставити переклади з текстами відповідних підручників для шкіл з українською мовою навчання. Дидактичним матеріалом наукового стилю можуть бути частини або невеликі закінчені статті енциклопедій, словників.

Переклади разом з іншими видами мовно-стилістичних вправ навчають учнів-білінгвів свідомо й доречно використовувати українське слово, розвивають мовне чуття, збагачують культурний потенціал школярів, допомагають реалізувати на уроці мови міжпредметні зв'язки.

Література

1. Алексеева И. С. Профессиональный тренинг переводчика. С.-Петербург, 2004.
2. Коптілов В. В. Теорія і практика перекладу. Київ : Юніверс, 2003.
3. Рильський М. Твори. Статті про літературу, мистецтво й народну творчість. Київ, 1962, Т. 9.
4. Тищенко М. К. Паралельне вивчення української і російської мов. *Українська мова в школі*. 1951. № 4.

ПРАГОВИ РАВНИЩА НА ВЛАДЕЕНЕ НА ИНТЕРКУЛТУРНА КОМПЕТЕНТНОСТ

Заркова Полина

*инспектор учебна дейност, доктор,
Софийски университет «Свети Климент Охридски»
poli01@abv.bg*

От съществено значение е въпросът дали интеркултурна компетентност (ИКК) може да бъде разглеждано като качествено променящо се поетапно обучение, т. е. дали ИКК на обучаваните преминава от едно равнище в друго, подобно на разписаните в Общата европейска езикова рамка (ОЕЕР) равнища на владеење на комуникативноезиковата компетентност (КЕК), чийто елемент е и коментираното понятие — от базовото А 1, през А 2, В 1, В 2, С 1 до С 2. Там (в ОЕЕР) в същото време е ясно упоменато, че отделните компетенции(умения), респективно *четене, говорене, слушане и писане* на съответния език, могат да бъдат развивани и да се повишава тяхното равнище на владеење, което да доведе до усъвършенстване на прилежащите три основни компонента на КЕК — знания, умения и отношения.

Дефинирането на съдържателния корпус на различните равнища на владеење на ИКК според когнитивната страна на понятието може да се разглежда като стандартна процедура, но с оглед неговия емотивен профил на тази задача се приписва повишена трудност (факт, който затруднява създаването на подходящи технологии за оценяване на ИКК). Все пак в специализираната литература съществува разделение на ИКК по равнища, което предполага следните три субдивизии с техните най-общи прилежащи характеристики:

Началното равнище (Basic Level) на ИКК включва: демонстриране на готовност за комуникация с хора,

принадлежащи към различни етнолингвистични общности; склонност към извършване на селективен подбор на факти и към учене от определен набор от информационни източници, но все още липсва достатъчно опит в отработването на цялостна система за успешно участие в интеркултурни ситуации; прояви на сравнителна толерантност към чуждите ценности, обичаи и практики, въпреки че част от тях могат все още да се възприемат като странни, непривични, изненадващи и шокиращи, което предполага, че все още могат да бъдат както одобрявани, така и отхвърляни.

Средното равнище (Intermediate Level) на ИКК се отнася до: развиване на умение, мотивирано от натрупания жизнен опит, да се забелязват някои аспекти на интеркултурните ситуации по-цялостно и свързано, в които обучаващите се лица вече са били участници, са отиграли еднократно (или недостатъчно брой пъти); в съзнанието на обучаваните вече съществува съставена *карта* или *чеклист* на подобен тип ситуации, за справянето с които те осъзнават, че развиват нужните умения; по-висок степен на подготвеност за потребността да се отговаря на изискванията на непознати комуникативни ситуации с интеркултурна детеминираност, както и на способност за адаптиране към условията на общуване; по-бързи реакции при откриването на модели сред наличния вече опит, които ще благоприятстват за участие в интеркултурен диалог (ИКД) от страна на обучаващите се; първоначално формиране на умения за самостоятелно стигане до заключения какво е уместно или не е да бъде поведението на участниците в обучението в различни интеркултурни контексти, без да се налага да търсят нечий съвет; все по-леко и безболезнено реагиране на културните различия чрез поддържането на неутралитет, а не чрез одобряване и/или неодобряване.

Високото равнище (Full Level) на ИКК включва: голяма част от компетенциите, формирани и развивани в равнища 1. и 2. са еволюирали в автоматизирани и интуитивни; вече у учащите се поддържа постоянна готовност за участие в интеркултурни ситуации, в които те могат да упражнят своите знания, да тестват своите преценки и умения; притежават богат набор от стратегии за преодоляване на различията по отношение на ценности, обичаи и социални практики, които възникват между членовете на една хетерогенна в културен аспект група; обучаващите се вече не просто приемат другите и другостта, но и умеят да се поставят на тяхно място, т.е. да осмислят света от чужда културна перспектива, като по този начин избягват да демонстрират поведение, което ясно отчитат, че би обидило или засегнало чувствата на другите; на това компетентностно равнище хората следва да са способни да се застъпват и да посредничат при възникване на културни различия, повлияващи негативно климата в групата, както и да съдействат за осъществяване на пълноценни междуличностни отношения между членовете; те са достатъчно уверени в своята собствена позиция, която вече умеят да защитават по приемлив начин при дискусия, въпреки че се отнасят с уважение към становището на останалите, което не съвпада с тяхното.

Диференцирането на съдържателните специфики на отделните равнища на ИКК, приведено по-горе в текста, дават известни насоки за предполагаемите параметри на степените на знания, умения и отношения, прогнозирани да бъдат овладени във всяко от тях. Все още обхватите на степените са представяни твърде схематично и общо. Необходимо е критериите за оценяване да са много по-частно ориентирани, да са релевантни на условията на конкретната задача и/или ситуация, да са съставени с оглед спецификите на социокултурния контекст (официалност/неофициалност; степен на трудност на задачите; различни

тематични области, по-познати или по-слабо познати на обучаващите се; равнища на лингвистична компетентност (ЛК) и на дискурсна компетентност (ДК), които рефлектират качествено върху лексикалния запас, необходим за изпълнението на задачите и пр.). Поради тези и други съображения, този коментар на съдържателните компоненти на трите равнища на ИКК се оказва неприложим в този си вид в училищното образование, като дори навежда педагогическата мисъл в следната посока: че обучението за овладяване на ИКК в училище, провеждано в масовите случаи без директен контакт с други култури, не може фактически да доведе до развиване на умения за участие в ИКД.

Литература

1. Обща европейска езикова рамка: учене, преподаване, оценяване. Релакса, Варна, 2006.
2. Заркова П. Развиване на умения за участие в интеркултурен диалог чрез обучението по български език. Сиела Норма АД. София, 2019.
3. Миланова Е. *Развиване на функционалната грамотност на учениците чрез обучението по български език*. Сиела Норма АД. София, 2019.

Заркова Поліна

ПОРОГОВІ РІВНІ ВОЛОДІННЯ ІНТЕРКУЛЬТУРНОЮ КОМПЕТЕНТНІСТЮ

У доповіді авторка в широкому аспекті розглядає три базові рівні володіння інтеркультурною компетентністю (ІКК): початковий, середній та високий. Вона доводить, що формування інтеркультурної компетентності, яку вважають найважливішою компетентністю ХХІ ст., не може відбуватися без прямого контакту з іншими культурами в освітньому

середовищі. Також учена акцентувала незмінну єдність основних знань, умінь і настанов, що містить кожен з порогових рівнів ІКК. Запропонований аналіз здійснено за моделлю, максимально подібною до розгляду інших видів компетентностей.

КОМПЕТЕНТНОСТИ НА ХХІ ВЕК И ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Миланова Евелина

доктор, главен асистент,

Софийски университет «Свети Климент Охридски»

milanova_e@abv.bg

Огромна е заслугата на А. Т.-Балан за разработване основите на езиковата култура и активно практическо участие в нейното по-нататъшно формиране като един от най-важните белези на българската нацията.

Първото и второто десетилетие на ХХІ. век бележат изключително динамичен етап в развитието на обучението по български език. Причините се коренят в световните икономически и социални промени, в стремежа да се постигне съгласуваност между съвременното разбиране за ключови компетентности, необходими за пълноценното участие на гражданите в обществения живот, и целите, които си поставят европейските образователни системи. Фокусът се измества към практическото използване на усвоените знания, към обучение, съобразено с потребностите на индивида и на обществото.

Неслучайно научноизследователските интереси през периода се насочват към целите и функциите на родноезиковото обучение и към овладяваните компетентности — понятия, разглеждани в отношение на

пряка зависимост. Функциите се схващат като променлива величина, отразяваща възможностите на обучението по български език (ОБЕ) да реализира целите си. От една страна, функциите са свързани със спецификата на ОБЕ като система, а от друга — в тях се отразява желанието да се отговори на тенденциите в развитието на науките и на промените в социокултурната действителност.

Посредством своите прагматични, култорологични и метакогнитивни функции ОБЕ създава възможности за овладяване на ключовите компетентности на езиковите занятия, а конструктивните му функции доказват неговия наддисциплинарен характер. Особено значима е ролята на ОБЕ не само за овладяване на първата от ключовите компетентности — *Общуване на роден език*, но и за формиране и развиване на компетентностите: *Общуване на чужд език*, *Умения за учене*, *Социални и граждански компетентности*, *Компетентности в областта на културата и на творческите изяви* [Петров 2009].

Множество европейски документи и доклади също подчертават ролята на обучението по роден език при усвояване на ключовите компетентности от индивида и поставят акцент върху това, че доброто владение на родния език е предпоставка не само за успешното овладяване на чужди езици, но и за по-лесното им усвояване.

Изключително влияние върху обучението по чужд език и по първи език в страните от Европа оказва Общата европейска езикова рамка, която предлага насоки за усъвършенстване на езиковото обучение и осигурява сравнимост на резултатите. Дейностно-ориентираният (комуникативният) подход, възприет и представен в Рамката, дава цялостно описание на това какво трябва да знае и да може индивидът, за да използва езика ефективно за целите на общуването.

Не по-малко е влиянието и на международните оценителски програми PISA и PIRLS, чиито концептуални

рамки се съсредоточават върху четенето като интерактивен и творчески процес. Съобразно възрастовите особености на проучваните лица PISA се фокусира върху четенето като обусловено от лични, професионални, обществени и образователни цели, докато за PIRLS работата с текста се ограничава до две по-обща и типични за четвъртокласниците цели — четене с цел обогатяване на читателския опит (художествени текстове) и четене с цел усвояване и извличане на информация (научно-популярни текстове).

Участието на българските ученици в международните програми е предпоставка специалистите да насочат интереса си не само към по-общото понятие комуникативна компетентност, но и към уменията за четене, грамотността по четене, функционалната грамотност и функционалната компетентност на личността, разглеждани в йерархическо взаимоотношение и обговаряни като цели на съвременното комуникативно ориентирано обучение по български език. ОБЕ се изправя пред предизвикателството да спомогне в най-голяма степен за изграждането на функционално грамотни личности, които участват пълноценно в обществото, общуват по-лесно с институциите, вземат информирани решения, отстояват критическата си позиция, владеят знания и умения, които им позволяват да се учат през целия си живот.

Необходимостта от ефективна подготовка на младите личности за пълноценна реализация в рамките на многоезична Европа определя за цел на ОБЕ още една от компетентностите на XXI век — интеркултурната. Значимостта на уменията за резултатно участие в интеркултурен диалог се подчертава в редица европейски документи: Бялата книга на международния диалог, Европейската рамка за ключовите компетентности за учене през целия живот, Стратегията «Европа 2020», Общата

европейска езикова рамка. Образователните документи също посочват необходимостта от целенасочено развиване на интеркултурната компетентност на учениците, разглеждана като понятие, намиращо се в тясна връзка с гражданското образование на младата личност, и интерпретирана като конструкт от фундаментално значение за формирането на личностна идентичност, на съзнание за етническа и национална принадлежност.

ОБЕ през новия век си поставя за задача изграждането на учениците като личности, които осъзнават своето място и роля в обществения живот, които осъзнават своята принадлежност и отговорност към гражданската общност. Превръщането на младите хора в активни граждани предполага специфични знания и умения, които се свързват с процеса на формиране и развиване на гражданска компетентност у подрастващите.

Доскоро в България гражданското образование се осъществяваше като интегрирано в няколко учебни предмета, а възможностите на ОБЕ в това отношение биваха подценени. Потенциалът на родноезиковото обучение в тази посока обаче е голям. На занятията по български език се осъществяват всички необходими предпоставки учениците да развиват умения за устно и писмено общуване с оглед на гражданската компетентност; да развиват своите граждански умения в контекста на уменията за живот и на уменията за решаване на житейски проблеми; да развиват гражданските си умения в контекста на уменията за общуване в публичната и институционалната сфера.

Процесът на формиране и развиване на комуникативната компетентност, функционалната компетентност, интеркултурната компетентност и гражданската компетентност на езиковите занятия е условие ОБЕ да изпълни своята основна задача — да подготви младите хора за пълноценното им съществуване като граждани на

страната, в която живеят, като граждани на обединена Европа и на света.

За подобряване ефективността на ОБЕ особено значима е образователната реформа, настъпила през второто десетилетие на века. Новият закон за предучилищното и училищното образование, влязъл в сила през 2016 г., се фокусира върху образователен подход, според който в центъра на учебния процес застава ученикът в качеството си на автономна личност, от която се очаква да поема отговорност за процеса на учене и за резултатите от него. Законът налага задължителния характер на единни национални стандарти за учебно съдържание, които акцентират на върху овладяването на ключовите компетентности в хода на общообразователната подготовка. Прави се изричното уточнение, че ролята на учебния предмет «Български език» е да съдейства в най-голяма степен за развиването на комуникативните умения на обучаваните.

Новата учебна документация демонстрира стремеж за постигане на съгласуваност между компетентностите, които се преподават и усвояват на занятията по български език, и компетентностите, необходими за успешната интеграция на подрастващите в обществото на глобализирания свят.

Литература

1. Димчев К. Функции на обучението по български език. Електронно списание LiterNet. 28. 07. 2009. № 7 (116).
2. Заркова П. Развиване на умения за участие в интеркултурен диалог чрез обучението по български език. Сиела Норма АД. С. 2019.
3. Петров А. Ключовата компетентност «Общуване на роден език» и обучението по български език.

Български език и литература (електронна версія), 2009.

4. Петров А. Проблеми на комуникативно ориентираното обучение по български език (5. – 12. клас). Булвест 2000. София, 2012.

Міланова Евеліна

КОМПЕТЕНТНОСТІ XXI СТ. Й НАВЧАННЯ
БОЛГАРСЬКОЇ МОВИ

У доповіді авторка схарактеризувала динамічні етапи в розвитку навчання болгарської мови. Новий закон про початкову і середню освіту, що діє з 2016 р., фокусує увагу на освітньому підході, відповідно до якого в центрі навчального процесу є учень як автономна особистість, від якої вимагають відповідальності щодо навчання та його результатів.

ОСВІТНІ ОКЛЮМЕНЦІЇ

Садоха Олена

*доктор філософських наук, професор,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди*

Напевно, назва запропонованої розвідки спершу спровокує читача на певні апеляції до відомого роману й фантастичного навчального та життєвого досвіду Гаррі Поттера, а за тим уже вслід за дослідницею (і разом із нею) — до спостережень за метаморфозами освітніх реформувань у річищі означеної проблематики. І це й не дивно, бо сама освіта в реаліях сьогодення, потребуючи оновлення й підтримки, іноді певного захисту, вивільнення

з тенет численних міфів, постає водночас і як непевність, і як ризик, і як виклик, і як зосереддя механізмів очікуваного прориву в майбутнє, і як надзвичайний простір прозирання й креативних зрушень.

Соціокультурні контексти спрямовують нас у пошуки життєвості й вагомості завдань освіти, а передовсім до міркувань про необхідність відповідності освітнього поля динаміці мінливого світу, відходження від укоріненого налаштування освітнього закладу на стійку освітню парадигму, натомість — осмислення й урахування все нових і нових альтернатив, інваріантів у найрізноманітніших проявах і комбінаціях.

Сучасна філософія освіти (презентована, зокрема, напрацюваннями Джерта Бієсти, Дітера Ленца, Енді Харгрівза та інших) наголошує на тому, що оманливість суцільної рейтинговості, результативності, виправданості найрізноманітніших вимірювань, нагромодження бюрократичних підходів і механізмів відволікає від присутніх нагальних освітніх прагнень, ослаблює розбудовче напруження щодо нових стратегій, призводить до самозаспокоєння в пошуках ефективності навчально-виховних практик, імітації трансформацій, до гонитви за показниками й ігнорування актуальних у певному просторі технологій, механізмів, стилів, до роботи за інерцією, за вказівками, налаштовує освітніх агентів діяти за очікуваністю, а не за потребами, виснажує їх, а то й деморалізує.

Людиновимірна орієнтація як вітчизняної, так і європейської освіти потребує більш повного й багатопланового залучення людини до різноманітних комунікативних практик, де твориться зміст і формується досвід у взаємодії, завдяки вільній участі в осмисленій спів-діяльності, транспарентності, врахування інтересів кожного, його потенціалу, потреб, здатностей та передбачає високий рівень самоорганізованості, відповідальності, креатив-

ності, гнучкості, самостійних дій в освітніх практиках і їх критичної оцінки, прояснення сутності, спроможності до перероблення й перетворення, збагачення кожної миті свого життя, розроблення й утілення особистих повноважень в освітній і, ширше, життєвій траєкторії.

Таким чином постає проєкт перелаштування школи й університетів на самонавчальну організацію, сутнісними рисами якої є постійне самовдосконалення кожного освітнього агента як самобутньої особистості в ефективній взаємодії в спільноті, щоразу складнішій, продуктивнішій, моральнішій. Учитель і викладач сприяє відкритості, відвертості, злагожденості навчального процесу, навчаючись невпинно сам, у в колі колег-однодумців і разом зі здобувачами знань. Розгортає передусім свій потенціал наставництва в забезпеченні сприятливих умов для інтелектуального, морального, вольового, компетентнісного зростання учня чи студента, конкурентоспроможного, здатного жити гідно, якісно й сповненого прагнень невпинно поліпшувати це життя.

Механізми такої залученості дозволяють і сам освітній заклад налаштовувати на перспективу, через самовилучення принижень, байдужості, нудьги, страхів, цькування, заздрощів, через створення безпечного простору, через культуру взаємопідтримки, взаємоповаги, взаємоприйняття, культуру набуття спільного знання, формування спільної системи цінностей і узгодження її зі спільною картиною майбутнього.

Значною запобіжною засторогою щодо буденності, одноманітності, втоми, булінгу, несприятливого емоційного тла є виважена позиція і діяльність очільника навчального закладу. Як сучасний лідер, він забезпечує не стільки контроль за перебігом навчально-виховних практик, скільки створює умови для внутрішнього й зовнішнього вивільнення освітніх агентів — для їхнього саморозвитку, творчих, інноваційних зусиль, аналітичної

діяльності, генерування ідей, відпрацювання й коригування результатів, збагачення комунікативних практик, для ефективної незбюрократизованої взаємодії.

Тут важить уміння виокремлювати сутнісні риси агентів і провідні ознаки закладу освіти, спрямування на розроблення механізмів щодо розвитку тих організаційних ознак, що дозволяють максимально реалізуватися й прогресувати. Таким чином створюються також педагогічні майданчики не лише для накопичення досвіду й обміну ним, а й для висловлення своїх емоцій у різний спосіб (аби потім кращі з них демонструвати здобувачам знань), для емоційного розуміння (за Енді Харгрівзом) як інтер'єктного процесу.

Компетентний керівник, дбаючи про комфортний простір освітнього закладу як чинника успішного сьогодення й вдалого майбутнього, прагне уникати стереотипів у сприйнятті емоцій освітніх агентів, імітаційних зрушень, докладати зусиль у розробці, за потреби й у зміні превентивних стратегій, покликаних сприяти порозумінню, вдосконаленню як командної, так і індивідуальної майстерності, стимулювати навчання.

За таких умов поступово спадає полуда омани й щодо необхідності повсякчас контролювати учня чи студента й огортати його пильною увагою. Тож особливої ваги набуває звільнення здобувача знань від надмірної опіки, «розтягненої» незрілості й несамотійності, тотальної незацікавленості у творенні власної долі.

Принагідно зазначимо, що предтечею подібних міркувань були й певні набутки в слов'янських освітніх практиках, як, скажімо, увага до випрацювання активної життєвої позиції в діяльності відомого болгарського педагога й енциклопедиста Івана Богорова, педагога-новатора Ботьо Петкова або ж формування емоційно розмаїтого наснаженого активного життя учнів у «школі радості» Василя Сухомлинського тощо. Звільнення від

орієнтації на послух і пригнічення, зворотним боком чого нерідко постає агресія, спонукає до реалізації учня як творчої особистості, динамічної і гнучкої, ініціативної, до набуття смислу професійної затребуваності й соціальних вимог, відповідальності за своє життя й свою діяльність.

Цей цілісний підхід пов'язується із контекстом сім'ї та громади, коли розвиваються шанобливі партнерські стосунки, що сприяють емоційним зв'язкам, спираються на досвід усіх освітніх агентів, зокрема й дітей, посилюють різні аспекти особистісного й спільного розвитку.

Звісно, відповідне освітнє проєктування передбачає опертя на інтерпретації реальних процесів, розрізнення міфів і реальності щодо сталого організаційного навчання та пошук і здійснення освітніх альтернатив із залученням учителя до розбудовчих стратегій і організаційно-управлінської діяльності, урахування впливу новітніх ідей на конкретні освітні практики, що дозволяє прогнозувати й коригувати діяльність.

Література

1. Енді Харгрівз. [Електронний ресурс]. URL: [https://uk.vvikipedla.com/wiki/Andy_Hargreaves_\(academic\)](https://uk.vvikipedla.com/wiki/Andy_Hargreaves_(academic))
2. Окклюменция и легилименция в реальной жизни. [Електронний ресурс]. URL : <https://garripotter.mybb.ru/viewtopic.php?id=55>
3. Donovan, Charles F., Fitzgerald, Paul A; Dunigan, David R. History of Boston College: from the beginnings to 1990.
4. Hargreaves A. Changing teachers, changing times: Teacher's work and culture on the postmodern age. Toronto, 1994.
5. Hargreaves A. The three dimensions of reform. *Educational Leadership*. 2000. Vol. 57, № 7. P. 30–34.

ВПЛИВ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ПІСНІ НА СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ХАРКІВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ВОКАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ШКОЛИ

Слєпцова Олена

*кандидат педагогічних наук, доцент,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди; заслужена артистка України
olenasleptsova@ukr.net*

Вивчення науково-педагогічних досліджень засвідчує, що творчий доробок видатних діячів Харківської вокально-педагогічної школи є вагомим внеском у надбання вокальних шкіл світу. Діяльність професорів та заслужених діячів мистецтв М. Михайлова-Сидорова, П. Голубєва, професорів та народних артистів України та СРСР М. Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинського, Б. Гмирі була важливим складником розвитку української вокальної школи, в основу якої покладені традиції народної пісенної творчості.

Витоки цієї школи сягають глибокої давнини. Перебуваючи в оточенні слов'янських, тюрко-татарських і почасти романських народів, за обставин глибоко драматичної боротьби за його незалежність і національну культуру, вироблялася м'яка, звучна українська мова, складалися традиції пісенної творчості. Виконавцями народних пісень були бандуристи, кобзарі, лірники та старці, що співали їх без супроводу будь-якого інструмента, вони зберегли і розвинули традиції української народної пісні. Завдяки накопиченню багатьма поколіннями українців емпіричних знань і життєвого досвіду склався виховний ідеал народу, що відбився в домінантних морально-етичних цінностях, поглядах на зміст, мету й принципи формування людини, у сукупності народних засобів, умінь і навичок виховання і навчання дітей та молоді. Саме в піснях знайшла своє відображення народна педагогіка.

Важливу роль у розвитку української вокальної школи відіграла Києво-Могилянська академія, заснування якої припадає на епоху відродження України початку XVII ст. Таке відродження було спричинене двома важливими факторами: з одного боку активністю релігійних братств і з другого — підтримкою народу, зокрема запорізького козацтва. Водночас це був період інтенсивної діяльності католицького духовенства, яке, засновуючи вищі школи, прагнуло повернути до католицизму українське юнацтво. Братства протистояли католизації українців, створюючи школи, друкарні, бібліотеки в різних містах України. Та освіта, яку давали братські школи, була досить скромною й не могла конкурувати з освітою, отриманою в єзуїтських колегіях. Саме заснування Києво-Могилянської академії підняло вищу православну освіту на міжнародний рівень, сприяло розвитку національної освіти і культури в цілому, музичної зокрема.

Музика і спів в академії завжди були на високому рівні. Вивчення джерел показує, що вже тоді музична освіта визначалася як система знань, умінь та навичок, здобутих під час оволодіння циклами загальноосвітніх та музичних дисциплін у навчальному процесі, а також під час культурно-музичної практики. Показово, що професори й викладачі академії надавали важливого значення рівню і якості музично-педагогічної підготовки студентів. Всесвітню славу їй принесли видатні вихованці та й відомі педагоги-композитори XVIII ст. М. Березовський, Д. Бортнянський, А. Ведель, методист-музикознавець XVII ст. М. Дилецький та інші. Становлення й розвиток багатоголосного церковного співу та їх творчість також стали підґрунтям розвитку української та Харківської вокально-педагогічних шкіл.

Особливе місце в розвитку музичних традицій Києво-Могилянської та народнопісенних традицій української

та Харківської вокальних шкіл належить Г. С. Сковороді. Його філософська, літературна й освітня спадщина давно вже стала предметом наукових досліджень, але внесок мандрівного митця в розвиток української музики, пісенної творчості залишається недостатньо висвітленим.

Органічний зв'язок пісенної творчості з життям і долею народу зумовлює те, що не лише в тематиці, ідейному змісті, художніх образах, а й у прийомах і формах видатні діячі Харківської вокально-педагогічної школи спираються на багатий народний досвід, на засоби українського музичного фольклору, зокрема, на такі притаманні українським народним пісням риси, як поетичність, художня правда та простота, емоційність проявлення переживань. Анімалізація природи, зіставлення духовного життя та явищ природи — ці поетичні засоби становлять відголоски язичницького світовідчуття людини, яка не уявляла себе поза навколишнім світом. Пісні про красу природи наклали значний відбиток на становлення та розвиток української та Харківської вокальних шкіл. У цих творах висловлюється замилювання весною та спокійне споглядання природи літньої пори. У багатих на музичні асоціації народних піснях протиставляється величний спокій природи суєтним думкам людини.

Почуття гумору — одна з примітних особливостей українського характеру. Український гумор (іноді м'який та благозвучний, іноді соковитий, емоційно вибуховий) надав вокальній школі додаткової палітри барв.

Відомо, що пісня складається з тексту поетичного та музичного, хоча ці два елементи міцно між собою пов'язані, кожен із них має і свою відмінну роль, як у процесі мистецької творчості, так і естетичного сприйняття. Слово передає переважно думки, поняття, уявлення, тобто інтелектуальні моменти психіки людини, та в той же час воно відбиває й емоційні переживання. Музика переважно викликає емоційні відчуття з їх най-

різноманітнішими відтінками. Вони можуть бути настільки глибокими, що їх не можна передати словами. Особливість музики полягає в тому, що вона впливає на емоційний ряд людини безпосередньо, тим часом, як усі інші види мистецтва діють на почуття за допомогою думок та уявлень.

Характерними особливостями світогляду українського народу, які відбилися в народній пісні, були мрії про щасливе суспільне життя, високі людські ідеали, звертання до Бога, релігійних символів. В ідеальному образі людини насамперед підкреслювалися високі властивості душі. Ці особливості відбилися на змісті українських пісень і вплинули не тільки на їх мелодику та ліричний характер, а й особливості викладання та постановки голосу професорами Харківської національної вокально-педагогічної школи.

Соціальна загостреність тем, багатство поетичних образів та художніх засобів і виразність мелодики сприяли тому, що українські народні пісні увійшли до репертуару не тільки народних співців та відомих світових виконавців, а й зазнали численних переспівів у музичній і поетичній творчості діячів культури подальших часів. Урізноманітнили й розвинули традиції української народної музики твори, які увібрали в себе патетику козацьких дум і балад.

Отже, витоками Харківської вокально-педагогічної школи були українська народна пісня та церковний хоровий спів. Глибоке проникнення в сутність народної пісні, використання її традиційних рис і мелодики піднесли творчість діячів Харківської національної вокально-педагогічної школи на високий світовий рівень.

Література

1. Антонюк А. Постановка голосу : [навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів]. Київ : Українська ідея, 2000.
2. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава : Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994.
3. Голубєв П. В. Поради молодим педагогам-вокалістам. Київ : Муз. Україна, 1983.
4. Голубєв П. В. Борис Романович Гмиря (записки педагога). Москва : Музгиз, 1959.
5. Козицький П.О. Спів і музика в Київській академії за 300 років її існування. Київ : Муз. Україна, 1971.
6. Михайлов М. Начерки з питань вокальної підготовки: [підручник до курсу вокальної методології укр. муз.-драм. ін-тів]. Харків-Одеса : Держ. вид-во України, 1930.
7. Музыкальная культура Украины / [Архимович Л., Шреер-Ткаченко А., Шеффер Т., Карышева Т.]. Москва : Гос. муз. изд., 1961.

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

МАТЕРІАЛИ

**I Міжнародної славистичної конференції,
присвяченої пам'яті
СВЯТИХ КИРИЛА І МЕФОДІЯ**

(11 травня 2021 року)

Українською, болгарською, російською, англійською мовами.

Доповіді представлені в авторській редакції.

Автори несуть відповідальність за стиль і дотримання
вимог академічної доброчесності.

Відповідальний за випуск (заг. редакція):

д. ф. н., проф. О. О. Маленко

Редактор-коректор: к. ф. н., доц. Л. В. Умрихіна

Редактор-перекладач з болгарської:

к. ф. н., доц. С. І. Корнієнко

Дизайн обкладинки, макет: к. ф. н. Т. Ю. Лисиченко

ISBN: Харківське історико-філологічне товариство

Підписано до друку 02.06.2021. Формат 60х90/16.

Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 11,6.

Наклад 100 примірників.

Друк: Видавництво МОНОГРАФ

ФОП Іванченко І.С.

пр. Тракторобудівників, 89-а/62, м. Харків, 61135

телефон: +38 (050/093) 40-243-50

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції
ДК № 4388 від 15.08.2012.

www.monograf.com.ua